

**T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI**

VI. ve VII. YÜZYILLARDA ARABİSTAN'DA PUTPERESTLİK

Yüksek Lisans Tezi

Bekir ÖZBAL

ÇORUM 2023

VI. ve VII. YÜZYILLARDA ARABİSTAN'DA PUTPERESTLİK

Bekir ÖZBAL

**LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Nadir KARAKUŞ

Çorum 2023

KABUL ONAY SAYFASI

Bekir ÖZBAL tarafından hazırlanan “VI ve VII. Yüzyıllarda Arabistan’da Putperestlik” adlı tez çalışması 13/06/2023 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliğı ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında Yüksek Lisans olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Zekeriya AKMAN (Başkan)

Doç. Dr. Nadir KARAKUŞ (Danıőman)

Doç. Dr. Zehra Gencil EFE

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../..... tarih ve sayılı kararı ile İlahiyat Fakültesi’nin İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında Yüksek Lisans alması onanmıştır.

Prof. Dr. Muhammed Asıf YOLDAŐ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

Bekir Özbal

VI. VE VII. YÜZYILLARDA ARABİSTAN'DA PUTPERESTLİK

Bekir ÖZBAL

Orcid: 0000-0003-3206-8010

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi

Mayıs 2023

ÖZET

Biz bu tezimizde VI. ve VII. Yüzyıllarda Arabistan'da putperestlik ve putların varlığını irdeledik. İslâmiyet gelmeden önce ve gelişi sırasında Arabistan'daki putlar ile putperestliğin kökenlerini, durumlarını gösterip İslâmiyet'le birlikte putların kaldırılması olayını inceledik. Bu kapsamda bu konuda yazılan siyer ve tarih kitapları ve konu ile ilgili makale ve ansiklopedi maddelerine başvurduk. Temel olarak ilk elden kaynaklarını sonra da günümüzde yazılan eser ve makaleleri esas alacağız. Buna konuyu işleyip bir sonuca vardık.

Tarih boyunca insanlar görünmeyen ilaha karşı görünen ve el sürülen bir maddeye yani tasvirlerle tapmayı ve inanmayı yeğlemişlerdi. Bu genelde soyutun somutlaştırılmış halidir denilebilir. Görünmeyen ilahın yanında görünen, el değinilen cansız ilahların heykellerine/timsallerine inanmak, onlardan medet ummak insanların en büyük sapma noktaları olmuştur. Arap anlayış ve inancının getirdiği somut tanrılara tapınma arzusu, kadim islam tarihçilerine göre Kâbe sevgisi kaynaklı olarak, ondan uzaklaşınca Kâbe'yi timsalen etrafında dönmeleri ile somut tanrı anlayışı ve dış etkenlerle birlikte yaygınlık kazandı. Arapların daha çok şekilsiz veya insan şekli olmayan put/heykellere taptıklarını, söyleyebiliriz. Bunlar Kur'ân'da geçtiği gibi sanem, ensâb ve vesen olarak nitelenip isimlendirilmişti. İnsan suretindeki putlar ise Suriye, Roma, İran ve Mısır bölgelerindeki putperestlik inancından etkilendiğini gözlemleyebiliriz. Yine Hz. Nuh döneminden kalma Vedd, Süvâ', Yegûs, Yeûk ve Nesr gibi putlar Arabistan'ın çeşitli yerlerinde tapınılan putlardı.

İslâm tarihçileri ve Kur'ân-ı Kerîm'e göre Hz. İdris ve Hz. Nuh peygamberler zamanından beri insanlar putlara tapar hale gelmişlerdi. O dönemlerde sadece Araplar değil başka medeniyetlerde de putlar ve putperestlik yaygındı. Mezopotamya, Mısır, Hindistan, Çin ve diğer medeniyetlerde de durum böyleydi. İslâm'ın doğduğu ve yayıldığı yer olan Arabistan'da da put edinme ve tapma yaygındı. Nuh tufanı, Arim seli veya çeşitli sebeplerle Arabistan'ın

ortalarına ve kuzey, güney yönlerine Arap kabile göçleri olmuştu. Gerek bu göçler gerekse ticaret ve çeşitli nedenlerle diğer kavim ve dinlerden etkilenen Arap kabileleri kendilerine birtakım putlar edinmişlerdi. Dolayısıyla tüm Arabistan'da putperestlik çok yaygınlaşmıştı. İslâm tarihçilerinin çoğunun görüşüne göre, Amr b. Lühay'ın başlattığı Mekke'deki putperestlik ise Kâbe içi ve dışında Hübel, Lât, Menât ve Uzzâ gibi büyük putlar ile birlikte 360 putun yer almasına kadar devam etmişti.

İlk devirlerdeki Arapların animist, doğa ve ruh tapıcılığı inançları zamanla Arabistan çevresindeki din ve inanışlardan etkilenerek putperestliğin yaygınlaşması şeklinde devam etmiştir. Putperestlik, İslâm'ın gelişi ile ilk ciddi eleştirisini almıştı. Mekke'nin Fethi (630) ile birlikte putların yıkılmıştı. Ancak Hz. Ebû Bekir döneminde putperestlikten kalma yaşamı devam ettirmek isteyenler olmuştu. İlk halifenin isyanları kararlılıkla bastırılmasıyla putperestler bu ümitlerini yitirmişlerdi. Hz. Ömer döneminin fetihleri ile de putperestlik böylece tamamen Arabistan'da ortadan kaldırılmış oldu.

Anahtar Kavramlar: Put, Putperestlik, Sanem, Vesen, Ensâb.

Bilim Kodu: 60303

VI. AND VII. CENTURIES OF PAGANISM IN ARABIA

Bekir Ozbal

Orcid: 0000-0003-3206-8010

HITIT UNIVERSITY

GRADUATE EDUCATION INSTITUTE

Master Thesis

May 2023

ABSTRACT

In this thesis, we have VI. and VII. We examined the existence of idolatry and idols in Arabia for centuries. Before and during the advent of Islam, we showed the origins and conditions of idols in Arabia and idolatry and examined the removal of idols with Islam. In this context, we applied to the books of biography and history written on this subject, as well as to articles and encyclopedia articles on the subject. Basically, we will take the first hand sources and then the works and articles written today. We dealt with the issue and came to a conclusion.

Throughout history, people preferred to worship and believe in a visible and touched substance, that is, images, against the invisible god. It can be said that this is the embodiment of the abstract in general. Believing in the statues/exemplars of inanimate deities that appeared next to the invisible deity and seeking help from them had been the biggest deviation points of people. According to ancient Islamic historians, the desire to worship concrete gods brought by the Arab understanding and belief became widespread, due to the love of the Kaaba, and when they moved away from it, they turned around the Kaaba as an example, together with the concrete understanding of god and external factors. We can say that the Arabs mostly worshiped idols/statues that are shapeless or not human. These were described and named as sanem, ensab and vesen as it is mentioned in the Qur'an. On the other hand, we can observe that idols in human form were influenced by pagan beliefs in Syria, Rome, Iran and Egypt. Again, Idols such as Vedd, Süva', Yegūs, Yeük and Nesr from the time of Noah were idols worshiped in various parts of Arabia.

According to Islamic historians and the Qur'an, people had been worshiping idols since the time of the prophets Idris and Noah. At that time, idols and idolatry were common not only in Arabs but also in other civilizations. This was also the case in Mesopotamia, Egypt, India, China, and other civilizations. In Arabia, where Islam was born and spread, idol worship and worship were also common. There had been Arab tribe migrations to the

middle of Arabia and to the north and south directions due to Noah's flood, the Arim flood or various reasons. Arab tribes, who were influenced by other tribes and religions for both these migrations, trade and various reasons, had acquired some idols for themselves. Therefore, idolatry was widespread throughout Arabia. According to the view of most of the Islamic historians, the idolatry in Mecca started by Amr bin Luhay continued until the presence of 360 idols inside and outside the Kaaba, together with big idols such as Hübel, Lat, Manat and Uzza.

The animist, nature and spirit worship beliefs of the Arabs in the early ages were influenced by the religions and beliefs around Arabia and continued in the form of the spread of paganism. Paganism received its first serious criticism with the advent of Islam. With the Conquest of Mecca (630), the idols were destroyed. However, during the reign of Abu Bakr, there were those who wanted to continue the life of paganism. The pagans lost their hope when the rebellions of the first caliph were decisively suppressed. With the conquests of the Umar period, paganism was thus completely eliminated in Arabia.

Keywords: Idol, İdolatry, Sanem, Vesen, Ensab.

Science Code: 60303

TEŐEKKÖR

Bu tezin hazırlanmasında başta DanıŐman hocam Doç. Dr. Nadir KARAKUŞ olmak üzere beni teşvik eden Prof. Dr. Zekeriya AKMAN hocama ve tez tekniği konularında yardımcı olan Doç. Dr. Zehra Gencil EFE hocama; özelde dostlarıma ve tüm hocalarıma teŐekkÖr ederim.

Bekir ÖZBAL

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
TEŞEKKÜR.....	viii
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM	6
PUT VE PUTPERESTLİK KAVRAMI.....	6
1.1. Dünyadaki Putperestlik İnancına Genel Bir Bakış	9
1.2. İslâm Öncesi Arabistan'daki Putperestliğin Genel Durumu	16
2. BÖLÜM:.....	20
İSLÂM ÖNCESİ ARABİSTAN VE ÇEVRESİNDEKİ SİYASÎ-DİNÎ DURUM.....	20
2.1. Arabistan Çevresinde Siyasî Durum.....	20
2.1.1. Bizanslılar.....	20
2.1.2. Sâsânîler	22
2.1.3. Habeşliler.....	23
2.4. İslâmiyet Öncesi Arap Devletleri	24
2.4.1. Nebatîler (Nabatîler).....	25
2.4.2. Tedmürlüler.....	26
2.4.3. Gassânîler.....	27
2.4.4. Hîreliler	27
2.4.5. Maînliler	28
2.4.6. Sebeliler	28
2.4.7. Himyerîler.....	29
2.5. Arabistan ve Çevresindeki Diğer Dinler	30
2.5.1. Yahudilik.....	30
2.5.2. Hristiyanlık	33
2.5.3. Mecûsîlik.....	37
2.5.4. Sâbîlik.....	38
2.5.5. Hânîflik.....	40
3. BÖLÜM:.....	42
ARABİSTAN'DA PUTPERESTLİK.....	42
3.1. Arabistan'da İslâm Öncesi Putperestlik	42
3.2. Araplara Putperestliğin Gelişi ve Yayılışı.....	46

3.3.	Araplarda Putperestlik Anlayışı.....	48
3.4.	Mekke ve Çevresindeki Putlar.....	51
3.5.	İslâmiyet Öncesi Arap Yarım Adasındaki Putlar	61
4.	BÖLÜM	72
	İSLAMİYETİN GELİŞİ VE ARABİSTAN'A YAYILIŞIYLA BİRLİKTE PUTPERESTLİĞİN DURUMU	
	72	
4.1.	Mekke'de Siyasî ve Dinî Durum	72
4.2.	Kur'ân'da Put ve Putperestlik İle İlgili Âyetler	75
4.3.	Hiz. Muhammed'in (SAV) Tevhid Mücadelesinde Putperestliğe Karşı Tavrı	78
4.4.	Hicret Öncesi ve Sonrasında Medine'deki Siyasî ve Dinî Durum	80
4.5.	Mekke'nin Fethi ve Kâbe'nin Putlardan Temizlenmesi	81
4.6.	Arap Yarımadasından Putların Temizlenmesi	83
4.6.1.	<i>Uzzâ putunun ortadan kaldırılması.....</i>	84
4.6.2.	<i>Lât putunun ortadan kaldırılması</i>	85
4.6.3.	<i>Menât putunun ortadan kaldırılması.....</i>	87
4.6.4.	<i>Güney Arabistan'daki putların ortadan kaldırılması.....</i>	87
4.7.	Hiz. Ebû Bekir Döneminde İrtidat Edip Putperestliğe Dönmek İsteyenlerle Mücadele.....	88
4.8.	Hiz. Ömer Döneminde İslâmiyet'in Siyasî ve Dinî Olarak Arap Yarımadasına Hâkimiyeti	88
4.9.	Fetihlerle Birlikte Diğer Dinlerin İslâm Sanat Anlayışına Etkileri	88
	SONUÇ.....	90
	KAYNAKÇA	94
	EKLER	103
	Ek-1. İslâmiyet Öncesi Arabistan Yarımadasında Kurulan Arap Devletleri.....	103
	Ek-2. İslâmiyetin Doğuşu Sırasında Arap Yarımadası ve Çevresindeki Devletler	104
	Ek-3. Arabistan'daki Kabilelerin Listesi ve Buldukları Yerler	105
	Ek-4. Arabistan'da Dinlerin Bulunduğu Yerlerin Sembolik Olarak Gösterimleri	106
	Ek-5. Ba'l/Hubal (Hübel) Putu Örneklerinden Bir Put	107
	Ek-6. Lât Putu Örneği.....	108
	Ek-7. El-Lât'ın (Al-Lât) Tasvirli Oymalı Kabartması/İkonu	109
	Ek-8. El-Lat'ın Deve Üstünde Oymalı İkonu	110
	Ek-9. El-Uzzâ Putu Örneği	111

Ek-10. El-Lât, El-Uzzâ ve El-Menât Put Üçlüsü	112
Ek-11. Fransız Arkeologların Suudi Arabistan’da Yaptığı Kazılarda Bulunan Putlar ..	113
Ek-12. Arabistan’da Bulunan Ay, Güneş ve Yıldız Tanrılarının Sembolleri ve Bunların İnsan Şeklindeki Yeryüzündeki Temsilcisi Putlar	114
Ek-13. Fenike Ram Shamra’da (Ugarit) Bulunan MÖ 14 yy. Baal Heykelciği	115
Ek-14. Fenike Ugarit Harebelerinde Bulunan MÖ 15-13 Yüzyıllar Arasına Ait Baal Tanrısı Kabartma Heykeli.....	115
Ek-15. Arabistan’da Kazılarda Bulunan Çeşitli Putlar.....	116
Ek-16. Kuzey Arabistan Kazılarında Bulunan Çeşitli Putlar	117
Ek-17. Sabayan(Sebeliler) Yazıtı, Ay Tanrısı Almaqah’a Hitap	118
Ek-18. M.Ö. 1. Yüzyıl Yemen’de Bulunan Ammaalay Heykeli	119
Ek-19. Ayn Gazal Tanrıça Heykeli	120
Ek-20. Nebatîlere Ait El-Uzzâ Putu.....	120
Ek-21. Nebatî Arab Krallığına Ait Petra Kalıntılarında Saray Giriş Kapısı.....	121
Ek-22. MÖ 1. Yüzyıldan Kalma Nebatî Büyük Tapınak Kalıntıları	122
Ek-23. Palmira Harebeleri, Tedmürlülerin Kurduğu Şehirden Kalıntılar	122
Ek-24. Yemen’de Belkis Sarayı ve Kabul Salonu Kalıntıları; Avam Tapınağı ve Arim Baraj Kalıntıları.....	123
Ek-25. Palmira Tanrıları, Ay Tanrısı Aglibol, Güç-Gökyüzü Tanrısı Belshemen, Güneş Tanrısı Malekbel	124
Ek-26. Asur Kralı Asurnasirbal’ın (Asurbanipal) Heykeli, (MÖ 883-859)	125

KISALTMALAR

AİBÜ	(Bolu) Abant İzzet Baysal Üniversitesi
AS	Aleyhisselam
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bk.	Bakınız
c.	Cilt Sayısı
cm	Santimetre
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Der.	Derleyen
Haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
İSTEM	İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
JSHSR	Journal Of Social And Humanities Sciences Research
Km	Kilometre
M.Ü.	Marmara Üniversitesi
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
ö.	Ölümü (Ölüm tarihi)
SAV	Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
s.	Sayfa
sad.	Sadeleştiren
ss.	Sayfa Sayıları
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	Tarih yok
Ter.	Tercüme
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
v.	Vefatı
vs.	Ve saire (ve benzerleri)
yy	Yüz Yıl

GİRİŞ

Tarih boyunca insanlar, ibadet ederek, dua ederek, hediyeler sunarak güçlü yaratandan veya ilah edindikleri tanrılardan/putlardan yardım, bereket, güç, bağışlanma isteğinde bulunmuşlardır. İnsanlar veya yöneticiler bu istek ve inanma, yardım görme arzusu için soyut (görünmeyen yaratan, ilah) tanrı yanında onun timsalini veya yardımcılarının timsallerini yapıp tapmışlardır. Somut tanrıya daha çok değer vermelerinin amacı, görüp-dokunmak bizzatıhi önünde eğilmek için, hediyeler sunacağı bir yer ya da cisim olması ve şükür için secde edip, kurbanlar sunacağı bir tanrı/tanrıların olmasını istemişlerdir. Bunun için çeşitli taşlar, madenler, ağaç veya topraktan putlar/heykeller yapmışlardı. Bu tanrı heykellere insanlar dini inançlarını yapmak ve günlük yaşam için gerekli isteklerde bulunma yanında, ruhsal durumlarına da etki edecek anlam ve görevler yüklemişlerdir. Sadece putlar değil ulu/büyük ağaçlar, dağlar, nehirler, büyük mabedler/putevleri ve hatta tanrılaştırılan önemli kral/hükümdarlara da sağlığında kendisine, ölümünden sonra yaptıkları heykellerine tapmışlar/iman etmişlerdir. Hatta bazen, bu hükümdarların/tanrı kralların devlet yıkılana kadar kendisinin putuna, karısının çocuklarının ve onların soyundan gelenler de tanrı kral olarak görülüp ulûhiyet özelliği vermişlerdir. Bunun en barizlerini Roma imparatorluğunda ve Yunan şehir devletlerinde, Hint dinlerinde, Mezopotamya ve Anadolu'da kurulan devletlerde görülebilir.¹

Bizim konumuza göre putperestliğin ve putlar ile ilgili bizi ilgilendiren kısmı tabi ki İslâm'ın çıkış yeri olan Mekke ve Arabistan yarımadasıdır. Bu bölgeye putperestlik ya da putlar çevre medeniyet ve inançlardan etkilenecek getirildiğine dair işaretler vardır. Buna en iyi örneğini Amr b. Lühay'ın Bekâ vadisinden getirdiği Baa'l (Ba'l) putunun Mekke'de Kâbe avlusuna dikilmesini verebiliriz. Arabistan'da put ve putperestlik bilinen ve aktarılan tarihi verilere göre Arabistan ve çevresinde putçuluğun ilk başlangıcını Hz. Nuh dönemi ile başlatabiliriz veya Nuh'un peygamber oluşundan biraz öncesine (Hz. İdris) kadar götürebiliriz.

Hz. Mûsâ'nın Tevrat'taki söylemlerine göre ve Hristiyanlığın ilk çıkışında da Hz. İsa heykelleri ret etmişlerdi. Havârilere, Aziz Petrus (ö.MS 64/68) ve Aziz Pavlus (ö.MS 64/67), *'Tanrı'nın insan eliyle yapılan binalara sığmayacağı'* ile ilgili ifadelerde bulunmuşlardı.² Hristiyanlık, Doğu Roma İmparatorluğu'nuda (313) ve akabinde Bizans İmparatorluğu zamanında tamamen serbestleşmesi³ ile bu sefer Roma ve Yunan tanrı heykelleri yerine kiliselere Hz. İsa, Hz. Meryem ve Havârilere (İlk dönem ve sonraki Azizler)

¹ Serap Kaya, (2008). Hz. Muhammed Döneminde Putperestlik, (Yüksek Lisans Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.1-12.

² Kutsal Kitap, Elçilerin işleri, (17: 16-31), Erişim tarihi: 03.04.2023.

³ Hristiyanlık, Bizans imparatoru I. Konstantin zamanında Konstantinopolis (İstanbul) (330) şehrinin kuruluşu ile yasallaştı. I. Theodosius (391) zamanında da ülkenin devlet dini olarak kabul edilerek diğer dinler yasaklandı.

resimleri, ikonları yapılmıştı. Daha sonra tam serbestlikte kilise ve meydanlara, saraylara ve zamanla önemli binaların tepelerine Hz. İsa ve Hz. Meryem'in, Havârilere heykelleri yapılmıştı.⁴

Biz bu tezde puta tapıcılığın veya putperestliğin eleştirisinden ziyade, putperestliğin tarihi gelişimini Arabistan ve çevresini ile sınırlı tutarak vermeye çalışacağız. Önce kısaca genel çerçeve ile dünyadaki putperestlik inancı ve özellikle putlar/tanrı heykelleri ile ilgili bilgi vereceğiz. Putperestlik anlayışının nasıl, nerelerden etkilendiğini örneklerle anlatacağız. Bazen bu inanışta olanların açmazları ve anlayışlarıyla ilgili örnekler vereceğiz. Bunda amaç putperestlik inancının mantığını kavrayıp anlatmak olacaktır. Ayrıca putperestliğin veya dinlerin birbirinden etkilendiğini de göstermeye çalışacağız. Tezde amacımız bu inançları yargılamak veya yanlışlamak değildir. Bu tez çalışmamızda Arabistan'daki İslâm öncesi, İslâmın gelişi ve büyümesi sırasında putperestlik ile bu inancı temsil eden putların-puthanelerin kaldırılışı/yıkılışı ile ilgili bilgileri ortaya koyarken günümüz bazı tarihçilerinin yanlışlıklarını da irdelemeye çalışacağız.

Tezin esas amacı İslâmın ortaya çıkmasından önce ve İslâm'ın ortaya çıkıp Arabistan'a yayılması sırasında, Arabistan yarımadasındaki putperestlik anlayışı ve putların neler olduğunu ortaya koymaktır. Ayrıca Arabistan putperestliğinin etkilenme unsurlarını da inceleyeceğiz. Bunu yaparken elbette kaya, maden tahta ve ağaçtan yapılan heykeller/putlar ve bunları bulunduğu yerlere yapılan put evlerini de inceleyeceğiz. Böylece Arabistan'daki putperestliğin durumunu ortaya koyup Arabistan yarımadasının putperestlik inancından nerelerden ve kimlerden etkilendiklerini de ortaya koyacağız.

İnsanlık inanç tarihinin birbirini etkilemesi yanında yerel inananların ihtiyaçları ve özellikle güç-kuvvet istekleri için somut ilahlar/tanrılar edindikleri görülmektedir. Arabistan'da çoğunlukla tanrı/put isimleri diğer dinlerdeki ilah ve put isimlerinden bazen farklı ve bazende Arapçalaşmıştır. Ama insanların dünyada temel inanma özellikleri çoğunlukla benzer isteklerdir. Bu sebeple putperestliğin birbirinden etkilenmesini doğal görüyoruz. Yani dinlerin birbirlerini ve kültürlerini birbirini etkilenmeleri kaçınılmazdır.

Burada önemli olan İslâm öncesinde Arabistan'a putperestlik '*nasıl geldi?*', '*nasıl ortaya çıktı?*', '*hangi putperest anlayışlar vardı?*' ve '*hangi putları yapıp inanıyorlardı?*' bunların tespitlerini yapıp üzerinde duracağız. Yine '*bu putlar nerelerde idi?*', '*özellikleri nelerdi?*', '*hangi bölgede, kimler bu putlara inanıyordu?*' sorularına cevap arayacağız. Yine Arabistan'da siyasi ve dini merkez olarak Mekke'deki Putperestlik ve putlar hakkında da bilgi vereceğiz. Tabii takdir edersenizki Arabistan'daki tüm inanılan, putların isimlerini tespit edip doğru olarak verebilmek güçtür. Ancak elimizdeki tarihi kaynakların verilerinin bize ulaştırdığı kadarını, azami olarak doğru bir tahlil ile objektif olarak vereceğiz. İslâm'dan önceki dönemlerdeki

⁴ Hüseyin Sert, Hristiyanlığa Giren Putperestlik Unsurları, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1994, s.11-127. Hristiyanlığa paganizmin putperestliğin etkisi bu tezde ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Arapların putlara yaklaşımı yanında, Kur'ân-ı Kerîm'den de zaman zaman yararlanarak âyetlerin verdiği bilgilere göre putların özellikleri ve putperestlik anlayışı ile ilgili kavram ve âyetlere de yer vereceğiz.

Bilindiği üzere İslâm'ın esas gayesi bir olan (ehad/ahad) Allah inancının hâkim olması yani Tevhid inancının yayılmasıdır. Allah'ın Resulü Muhammed'in (SAV) (v.11/632) Mekkeli müşriklere câhiliye adetlerini ve bu anlayışın getirdiği putperestlik inancını önce tebliğ ile değiştirmek üzere Allah'tan aldığı vahiyyle mücadele etmişti. Ancak putperestlik dini ve câhiliye adetlerini bırakmak istemeyen Mekkelilerin, Müslümanlara işkence ve eziyetleri artınca Medine'ye hicret edilmişti. Medine'de İslâm devletinin kurulması ve her geçen gün güçlenmelerini hazmedemeyen Mekkeli müşrikler ve onların destekçisi civar kabilelerin İslâmî/Müslümanları ortadan kaldırma gayesiyle ile yapılan savaşların neticesinde ibre Müslümanların lehine dönmüştü. Barış zamanlarda daha çok kabilenin İslâm'a girmesi ile Müslümanların önlenemez büyümesi neticesinde Mekke'nin fethi gerçekleşmişti. Mekke'nin fethi'nin önemi şudur ki; o dönemlerde Mekke putperestliğin bir nevi en büyük merkezi olarak görülüyordu.⁵ Bu sebeple Mekke'nin fethi ile putperestlik Mekke ve çevresinde ortadan kalktığı gibi tüm Arabistan'da çok büyük darbe alarak putperestlik inancı çok kısa sürede yok olacaktır. İşte biz bu tez tebliğ ve savaşlar yerine Mekke'nin Fethi sonrası Arabistan'dan Putperestliğin yıkılma ve ortadan kaldırılma olaylarına da yer vereceğiz.

Ayrıca Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) dönemindeki ridde olaylarının kısmen bu putperestlik anlayışının yeniden diriltme amacı taşıdığını tezde göstereceğiz. Esasen putperestlik, Arabistan ve çevresinden tamamen Hz. Ömer (ö. 23/644) döneminde ortadann kalktığı görülecektir. Putperestlerin, İslâm devletinin büyümesi ve İran ve Bizans'a galip gelip güçlenmesi ile Arabistan'da varlıkları silineceği görülecektir. Ya da bunu şöyle ifade edebiliriz: Hz. Ömer dönemindeki fetihler ile birlikte onun emriyle tüm kâfir ve müşriklerin (Ehl-i Kitap dâhil, köle ve cariyeler hariç) Arabistan'dan çıkarılmış, Putperestliğin izleri ve canlanma ümidi tamamen Arabistan'da ortadan kalkmış oldu.

Daha sonraki yıllarda Emeviler, Abbâsîler ve Türk-İslâm devletlerinde süs, sembol ve güç unsuru olarak (inanç değil) saray, kale ve bazı dini yapılarda bazı hayvan ve insan heykel, kabartma ve resimlerin (minyatür dâhil) yapıldığını biliyoruz. Ancak biz bu tezde bu konuya pek değinmeyeceğiz. Bu ayrı bir araştırma konusudur. XX. yüzyıldan sonra İslâm devletlerinde, batının sekülerizm etkisiyle devlet liderlerin, önemli kişilerin heykellerini meydanlara, resmi binalara diktikleri görülmektedir. Bu da başka bir çalışmanın konusu olabilir. Biz bu çalışmada genel olarak VI. ve VII. yy öncesi, sırası ve sonrası Arabistan'daki putperestlik ve putlarla ilgili bilgiler vererek tespitler yapmaya çalışacağız.

⁵ Mustafa Fayda, "Muhammed (Hayatı)", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2020, 30/406-421.

Tüm bunlara göre tezimizin birinci bölümünde Put ve putperestlik kavramı ile dünyada ve Arabistanda putlar ve putperestlik hakkında genel bilgi vereceğiz. İkinci bölümde, İslâmiyet gelmeden önce Arabistan ve çevresindeki devletlerin siyasî durumlarından ve dinî inanışlarından bahsedeceğiz. Üçüncü bölümde ise Mekke ve çevresindeki putlar ile Arabistan'daki putlar ve put evlerini, putperestliğin nasıl Arabistan'a gelip yaygınlaştığından söz edeceğiz. Dördüncü bölümde ise, İslâmiyet'in gelişi sırasında Mekke'nin siyasi ve dini durum ile Kur'an'daki putlar ile ilgili kavram ve âyetleri; Mekke'nin Fethi sonrası Arabistan'daki putların kaldırılması ve Arap yarımadasından tamamen putperestliğin temizlenmesi konularını işleyeceğiz. Son olarakta elde ettiğimiz bilgileri sonuç bölümünde değerlendireceğiz. Kaynakça bölümünden sonra, tezin daha iyi anlaşılması ve okuyucunun faydalanabilmesi için Arabistan ve çevresindeki devlet, millet, kabile ve dinleri gösteren haritalar vereceğiz. Bunun yanında çoğu kırılıp, parçalanıp yok edildiğinden, ancak batılılar tarafından XX. Yüzyıllardaki kazılarda ortaya çıkarılan, o döneme ait çok az sayıda elimize geçen ve şimdi müzelerde sergilenen bazı putların resimlerinden örnekler vereceğiz.

Tezimizin için birinci en önemli kaynak hadis âlimi, siyerci olan Kûfe'de doğup burada vefat eden İbnü'l-Kelbî'nin (ö. 204/819 [?]) '*Kitâbü'l-Esnâm*' (Putlar Kitabı) adlı eseridir. Bu eser dilimize ilk olarak Beyza Bilgin tarafından çevrilmiştir. Bu çok önemli eser, ilk defa Arabistan'daki putlar hakkında müstakil olarak konuyu ele alan küçük bir kitap olsa da putlar ve putperestlik hakkında bilgi veren ilk temel kaynaktır. Bu kaynağı birçok İslâm tarihçisi eserlerinde kullanmıştır. İlk olarak, siyer sahibi İbn İshâk (ö. 151/768) ve onun talebesi İbn Hişâm, '*Sîret-i İbni Hişâm*' adlı kitabında ondan bahsetmiş ve kitabından yararlanmışlardır. Yine İslâm tarihçilerinden pekçoğu kitaplarında onun eserinden iktibaslar görürüz. Bunlardan İbn Sa'd, et-Taberî, el-Mes'ûdî, Vâkidî ve Ömer el-Bağdâdî'yi sayabiliriz. Özellikle Yâkut'un '*Mu'cem'ül Buldân*' adlı kitabı ile el-Ezraki'nin '*Mekke Tarihi*' kitabında İbnü'l-Kelbî'nin eserinden çokça iktibaslar vardır.

Eserin birinci kısmında raviler zinciri verilip, Arapların putlara tapma nedenleri ve Mekkelilerin putperestliğe yönelmeleri anlatılmıştır. Daha sonra Hz. Nuh dönemi putlar ve Arapların önemli putları anlatılmıştır. Konular işlenirken, âyetler ve Arap şiirlerinden örnekler de verilmiştir. Eserin ikinci bölümde birinci bölümün bazı konuları tekrarı olmakla birlikte Arabistan'da putperestliğin doğuşu anlatılmıştır.

Bu eserin tek nüshası Kahire'de Ahmet Zeki Paşa kütüphanesinde. Ahmet Zeki, kitabı bir koleksiyoncudan satın alarak 1914'te yayınlamıştır. Bu eserin Almanca, İngilizce ve Fransızca tercümeleri yapıp basılmıştır. Türkçe tercümesini ilk defa 1968'de '*Putlar Kitabı*' olarak Beyza Bilgin, Almanca ve Arapça baskılarını esas alarak tercüme edip yayınlamıştır. Bizim tezde kullandığımız en son baskı olan '*Kitâbü'l Esnâm (Putlar Kitabı)*' adıyla 2016'da Ankara'da Ankara Okulu Yayınlarının bastırıldığı kitaptır.

Tezimiz için ikinci önemli kitap el-Ezraki'nin (ö. 250/864 [?]) '*Ahbâru'l-Mekke (Mekke Tarihi)*' adlı kitabıdır. el-Ezraki, bu kitapta ayrıntılı olarak Mekke'nin şehir tarihi diyebileceğimiz

özelliklerini anlatmıştır. Bunun yanısıra konumuz açısından önemli olan Mekke ve civarındaki putlar ve Mekke'ye putperestliğin nasıl geldiği konuları üzerinde de durmuştur.

Diğer başvuru kaynaklarımız siyer ve tarih kitapları olacaktır ki, bunlardan en önemlileri İbn İshak'ın (ö. 151/768) *Siyer'i*,⁶ Muhammed İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *Sîret-i İbni Hişam*'ıdır (İslâm Tarihi). Ayrıca Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) *Et-Tembîh ve'l- İşrâfı*, diğer siyer, meğazi ve İslâm tarihi yazarlarından da faydalanacağız.

Tezimiz için önemli olan kitap, günümüze yakın bir zamanda yazılsa da modern dönem Arap tarihçisi olan Cevad Ali'nin (1907-1987) *'el-Mufassal fî-Târîhi'l-Arab Kable'l İslâm'* adlı Türkçeye *'İslâm Öncesi Arap Tarihi'* olarak çevrilen geniş kapsamlı birçok ayrıntıyı aktaran eseridir. Cevad Ali, İslâm klasik tarih ve siyer kitapları yanında batılı yazarların kitaplarını da inceleyerek eserini yazmıştır. Bu eser bizim için temel başvuru kaynaklardan bir diğeri olacaktır.

Neşet Çağatay'ın *'İslâm Öncesi Arap Tarihi'* ve M. Şemsettin Günaltay'ın *'İslâm Öncesi Arap Tarihi'* kitapları tezimizin yazılmasında çokça faydalandığımız ve yol gösterici eserler olmuştur. Yine Mustafa Fayda'nın doktora tezi *'İslâmiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı'* (sonradan basılmıştır) Arabistan'daki özellikle Yemen'deki önemli putları ile putperestlik anlayışından eserinde bahsetmesi bizim için önemli bir kitap oldu.

M. Mahfuz Söylemez editörlünde yazılmış olan *'Cahiliye Araplarının İlahları'* adlı kitapta bizim için Arabistan'da put ve putperestliği anlatan önemli bir kitap oldu. Bu kitapta, her konuyu bir ilim adamı hazırlamıştır. Eserin bölümlerinden *'Cahilliye Dönemi Arap Putperestliği'* konusunu Şinasi Gündüz yazmıştır. Diğer bölümlerden, M. Mahfuz Söylemez, *'Lât kültürü'* ele alırken; İsrail Balcı, *'el-Menât'* hakkında bilgi vermektedir. Yine *'Uzzâ'* putu hakkında Âdem Apak; *'Hübel'* putu hakkında İbrahim Usta; *'Vedd, Süvâ, Yeğûs, Yeûk ve Nesr'* putları hakkında Korkut Dindi; *'Zülhalesa'* putu ve putevi hakkında M. Hanifi Palabıyık; *'İsâf ve Nâile'* hakkında Salih Sarı ve *'Menaf ve Fils'* putları hakkında da Mehmet Azimli bilgiler vermiştir. Ayrıca bu kitapta Ugarit kalıntıları ile ilgili Baal tapıcılığı konusunda Hakan Olgun ve İslâm öncesi Kâbe'nin Paganizm ilişkisi hakkında M. Fatih Duman bilgi ve görüşlerini açıklamışlardır.

Bunun yanında diğer İslâm klasik eserleri, modern dönem İslâm tarihçilerin kitap ve makallerinden de faydalanacağız. Zaman zamanda TDV İslâm Ansiklopedisi'nin konu ile ilgili maddelerindeki makalelerine başvuracağız. Yine put ve putperestlik ile ilgili editörlü kitap makaleleri ve yüksek lisans ve özellikle doktora tezlerinden de faydalanacağız.⁷

⁶ Günümüze tam olarak bir nüshası ulaşmayan Kitabü'l Megazi/Siretü'l İbn İshâk olarak anılan bu eser, Faslı bir tarihçi tarafından İbn Hişâm'ın İslâm Tarihi kitabından derlenip basılan ve Türkçe'ye çevrilen eseridir.

⁷ Bu tezler, genelde bizim tez konusu ile direkt aynı değil, dolaylı olarak bağlantılıdır. Bunlar: Semi Ajeti, (2014). Yahudi Tarihinde Putperest Eğilimler (Altın Buzağı Örneği), (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Aynur Eryiğit Bader, (2008). Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'ın Putperestliğe Bakışı (Kutsal Kitaplar Açısından Bir Değerlendirme), (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Serap Kaya, (2008). Hz. Muhammed Döneminde Putperestlik, (Yüksek Lisans Tezi),

1. BÖLÜM

PUT VE PUTPERESTLİK KAVRAMI

Put, farsça kökenli bir kelime olup, Türkçe de yaygın olarak *heykel* kelimesi ile karşılık bulur. Heykel, Arapça kökünden *'hykl'* kökünden gelip, büyük (muazzam) yapı, abide, anıt demek olup, İbranî ve Aramî/Süryani dilinde *'hekal'* saray, tapınak manasınadır.⁸ Türkçe'ye heykel olarak girmiş ancak yapı, anıt yerine Farsça'dan gelen *'put'* ve Arapça'dan gelen *'temâsil'*in (vesen, sanem) karşılığı olarak kullanılmıştır. Türk Dil Kurumu'nun sözlüğüne göre *heykel*, taş, alçı bakır, demir, tunç, ağaç gibi maddelerden yontularak veya kalıba dökülerek insan, hayvan gibi figürlerin yapılan sanat eserlerdir.⁹ Avrupa bunun karşılığı *idol* olarak yer alır.¹⁰ *İdol*, Eski Ahit'in Yunancasında kullanılan *eidolon* kelimesinden türediği kabul edilir. *İdolom/put* ve *simulacrum/suret* karşılığı olarak verilebilir.

Latreia (Tapınma), Putperestlik, heykellere yapılan bir ibadettir.¹¹ Eski Ahit'de *"put, oyma ve yapma put"* manalarında kullanılmıştır.¹² Bizans'ın Hristiyanlığı kabulü ile birlikte Hristiyan dünyasına Hz. İsa (Mesih), Hz. Meryem ve azizlerin ikonları kiliselere yerleştirilmeye başlanılmıştı. Kiliselerin duvarlarına önceleri tahta ve alçıdan Hz. İsa, Hz. Meryem ve azizlerin kabartmaları yapılmasına *ikon* denilirdi. Daha sonra üç boyutlu halde de ikonlar yapılmaya başlamıştır. Sonraki yıllarda saraylara ve günümüze doğru evrimleşerek evlere, arabalara kadar ikonlar girmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de put ve benzerleri şu isimlerde yer almıştır. *Sanem (Esnâm)*, *vesen (evsân)*, *nasb (ensâb)*, *timsâl (temâsil)*, *ünsâ (inâs)*; *cibt ve tâgût* ise itilâflı olmakla birlikte tapınılan ağaç, şeytan, kral, din adamı, falcı, büyücü, sihirbaz, saptırıcı her canlıya denilebilir.

Sanem, çoğulu esnam, kutsal olarak tapınılan ve tanrı olarak atfedilen genelde insan suretindeki heykellerdi. *Nasb*, çoğulu ensâb, dikme taş veya adanmış kurban kesilen ve sunulan taşı. *Vesen*, çoğulu evsan olup taştan yapılan herhangi bir şeye benzemeyen, şekli çok özellikle olmayan dikili taşlardı. *Evsân*, putperestliğin önemli inançlarını temsilen dikilen simge taşlardı. Ayrıca önem verilen, saygı duyulan, inanılan, sevilen, yardım dilenilenlerin görünüm ve şekillerini resim, suret, sembol, tasvir olarak kumaşa, kâğıda, duvara ve başka

Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Kemalettin Koç, (2017). Afşin Ashabü'l-Kehf'in Tarihsel Süreci (Ana Kaynaklar ve Arşiv Belgelerine Göre), (Doktora Tezi), Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁸ Etimojik Açısından Ak Sözlük, "Heykel", Erişim tarihi: 08.12.2021.

⁹ TDK, Türk Dil Kurumu Sözlükleri, "Heykel", Erişim tarihi: 08.12.2021.

¹⁰ Hasan Tahsin Feyizli, "Kur'an Perspektifinde Put Edinme ve Putlaş(tır)ma Psikolojisi", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2015/1, 21, s. 283.

¹¹ Ahmet Güç, "Put", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, 34/364-365.

¹² İncil (Kitabı Mukaddes), İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1998, Say. 33: 52; Amo. 5: 26; 2. Kr.6: 18; Hez.7: 20; İncil-Zebur-Tevrat Kutsal Kitap, "Put", Erişim tarihi: 08.02.2022.

maddeler üzerine yapılması, resmedilmesini de kapsamaktadır. *Ûnsâ (Înâs)*, Kur'ân'da dişi putlar olarak geçer. Zira Araplar, üç büyük puta (Lât, Menât, Uzzâ) dişilik atfetmişlerdi. (Tıpkı meleklerle de dişilik atfettikleri gibi.) *Timsâl*'in çoğulu da temasildir.¹³

Ayrıca pek çok yerde direkt put (sanem, vesen, nusub) kullanılmadan sahte ilahlar/ilah edinenler ile ilgili âyetler verilmiştir. Aslında Kur'ân-ı Kerîm'de geçen tüm peygamberler tevhid için Allah'ın birliği ile ilgili olarak Allah'tan başkasına ibadetin yapılamayacağı düsturu ön plana çıkarılmıştır. Daha sonra o kavimde/milletde hangi kötülük ön planda ya da daha çoksa bu gündeme getirilmiştir. Kur'ân yalnızca putlar değil putlarla/ilahlarla bağlantılı câhiliye adetlerini de reddetmiştir. Hz. Muhammed'de (SAV) bu doğrultuda hadislerde geçtiği şekilde Kur'ân'a zıt tüm cahiliye adetlerini reddetmiştir. Meselâ: Zuhruf, 43/89: “Senden önce gönderdiğimiz elçilere sor; biz Rahman'dan başka tapınılacak ilahlar yaptık mı?”

Nisâ, 4/117: “(O müşrikler) O'nu (Allah'ı) bırakıp sâdece (Lât ve Uzzâ gibi) birtakım dişilere (isimli putlar) tapıyorlar ve ancak inatçı (isyankâr) bir şeytana tapıyorlar.”

Necm, 53/19-23: “Gördünüz değil mi (âciz durumdaki dişi olarak nitelenen) Lât'ı, Uzzâ'yı ve üçüncüsü olan diğeri Menât'ı? Erkek çocuklar size de kızlar O'na öyle mi? Ama o takdirde bu ne insafsızca bir taksim! Bunlar sizin ve atalarınızın putlara taktığı boş isimlerden ibarettir. Allah onlara öyle bir yetki ve güç vermemiştir. Onlar (putperestler) sadece kuruntularına ve kişisel arzularına uyuyorlar. Oysa şimdi onlara rablerinden bir yol gösterici gelmiş bulunmaktadır.” Câhiliye döneminde Araplar putlarının önemli olanlarına dişilik atfederken kadınları ikinci sınıf görüp mal/eşya gibi görüp, bazen utanç ve fakirlikten dolayı öldürüp, diri diri toprağa gömdükleri olmuştur.

Meryem, 19/81-82: “Onlar kendileri için itibar ve güç vesilesi olması için Allah'tan başka tanrılar/ilahlar/putlar edindiler. Hayır, kesinlikle O putlar (ahirette) onların ibadetlerini tanımayacaklar ve kendilerine düşman olacaklar.”

Yâsîn, 35/74-75: “Kendilerine yardım etmesi ümidiyle, Allah'ın dışında ilahlar/putlar edindiler. (İlah edindikleri putlar) onlara yardıma güç yetiremezdi. Onlarsa (müşrikler), hâlbuki ilah edindikleri (putlar) için hazır edilmiş (koruyucu) askerlerdi.” Başka âyetde, müşriklerin ilah edindikleri putlara ‘Hayvanlarından ve ekinlerinden onlara pay ayırdıkları’¹⁴ belirtilir.

Cibt, Kur'ân'da Nisâ, 4/51 de geçer. Tefsirciler tarafından büyücü, sihirbaz, falcı veya put ve puta tapıcılar olarak ifade edilir. Ama tâğût (tâgût) ve cibt, timsal veya heykeller değil, canlı varlıklar olmalıdır. Tâğût, *taga* kökünden gelir azgınlık etme, sınırı aşma, itaatsizlikte ve davranışta ileri gitme manalarına gelir ki, Kur'ân'da sekiz yerde geçer.¹⁵ Tâğût, Allah'tan

¹³ Eğer ibadet edilme kastı varsa, mozaik dini süsleme de bu kapsama girebilir.

¹⁴ Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, Çev: Hayrettin Karaman - Mustafa Çağırıcı - İ. Kâfi Dönmez - Sadrettin Gümüş, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020; En'âm, 6/136.

¹⁵ Bakara, 2/256-257; en-Nisâ 4/51, 60, 76; Mâide 5/60; en-Nahl 16/36; Zümer 39/17; Metin Yurdağür, “Tâğût”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, 39/372.

başkasına ibadet edilen, kulluk yapılandır. *Tuğyân (tuğy)*, ise azgınlık, sapkınlık etmektir. Cansız bir şey isyan etmesi düşünülemez. Bazı tefsirciler tâğût'u şeytan olarak kabul ederler.¹⁶ Hâlbuki tâğût, Allaktan uzaklaştırıp şeytanın yoluna ulaştıran şeylere, sahte tanrılara (otorite sahibi saptırıcı kişiler) denilir. Tâğût, büyücü, kâhine ve azgın cinler olarak da görülebilir. Bazıları ise tâğutu, put evi olarak görürler ki bu doğru olmasa gerektir.¹⁷ Kelimenin kökenlerine ve Kur'ân'da geçen yerlere ve ifadelere bakacak olursak, tâğut lafzını ancak put evlerindeki kâhin, büyücü, falcılar için kullanabiliriz.

Bazı İslâm tarihçilerinin yazdıklarına göre, *"Câhiliye döneminde Araplar birtakım tâğûtlar ittihaz ettikleri, bunların birtakım evler olarak Kâbe gibi onlara saygı gösterirlerdi, onların bakımçıları ve hizmetçileri vardı"* gibi ifadeler yer almaktadır.¹⁸ Bu zannımızca doğru bir aktarım ve yaklaşım değildir. Zira tâğûtlar, âyetlerde ifade edildiği gibi isyan etme özelliği olan canlı varlıklardır.¹⁹ *Baga/taga, bagy köklerinden* türeme olan *tâğût* kelimesi ise Allah'a isyan mahiyeti taşımaktadır. Buna göre tâğût kelimesiyle, o dönemin büyücü, fal oku çeken put evi koruyucusu veya danışılan, hâkimlik yapan sihirbaz/falcı anlamında kullanılıyor olsa gerektir. Zira müfessirler *'bagy'lik (isyankârlık) yapan şeytana da tâğut demektedirler.*²⁰

Bazı müşriklerden cinlere tapanlar da vardı. Bu konuda Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) şöyle rivayet etmiştir: *"Bir kısım müşrikler, cinlere tapıyordu. Fakat taptıkları cinler Müslüman oldu. Bu cinler Allah'a yakınlaşmak için salih ameller aramaya başladılar. Müşrikler de bu durumdan habersiz onlara ibadet etmeye devam ettiler."*²¹

İslâm öncesi Arabistan'daki yaşam, dini anlayış ve inancı İslâm literatüründe *câhiliye dönemi* olarak anılır. Ancak bu kelime sonrada türetilmiştir. Hıristiyanlarda, Hz. İsa'dan önceki devirlere *câhiliye yılları* olarak adlandırmışlardır. Câhiliyeyi, putlara tapma olarak niteleyenler olduğu gibi bunun yanında, kibirli olma, ataların dinine tabi olma, neseple övünme, zorbalık veya ahlaksızlık olarak da nitelendirilmiştir.²²

¹⁶ İbn-i Kesîr, Hadislerle Kur'ân-ı Kerim Tefsiri, Çev: Bekir Karlığa ve Bedrettin Çetiner, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1988, 4, s.1732.

¹⁷ Ebu'l-Velîd El-Ezrakî, Ahbâru Mekke (Mekke Tarihi), Çev: Yunus Vehbi Yavuz, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020, (Naşir Salih Muhammed Cemal'den Ekler), s.598; Mehmet Azimli, Cahiliyye'yi Farklı Okumak, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017, s. 66.

¹⁸ Muhammed İbni Hişâm, Sîret-i İbni Hişâm (İslâm Tarihi), Çev: Hasan Ege İstanbul: Kahraman Yayınları, 2013, 1. s.124.

¹⁹ İmam Kurtubî, el-Câmiu li-Ahkâmî'l-Kur'ân, Çev: M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: İstanbul: Buruç Yayınları, 1998, 5, s. 302.

²⁰ Elmalî M. Hamdi Yazır, (t.y.), Hak Dini Kur'ân Dili, İstanbul: Eser Yayınevi, 2, ss.143-144.

²¹ İmam Buhârî, Sahîh-i Buhârî Tercüme Şerhi, Çev: Harun Yıldırım, İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2010, c.9, Menâkıb, 4714; İmam Nevevî, Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi, Çev: Ahmed Davudoğlu, İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1980, 1, 3030.

²² Cevad Ali, İslâm Öncesi Arap Tarihi (El-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l- İslâm), Çev: Dursun Hazer-Fethullah Zengin, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018, 1, 41-42.

Kur'ân-ı Kerîm'de câhiliye kelimesi değişik anlamlarda birçok yerde yer almıştır. Meselâ, Bakara Süresi'nde Hz. Mûsâ'nın Yahudilere bir inek kurban kesmesini emretmesini, alay olarak değerlendiren Yahudilere karşı Hz. Mûsâ: *"Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım"*²³ diyerek karşılık vermişti. Mâide suresinde Allah, *"Yoksa onlar (İslâm öncesi) cahiliye idaresini mi arıyorlar..."*²⁴ âyetinde İslâm öncesi yaşam ve idare şekillerini de ret edilmektedir.

1.1. Dünyadaki Putperestlik İnancına Genel Bir Bakış

Esasen Arabistan yarımadasının çevresinde ve tüm dünyada İslâm gelmeden çok önce hatta milattan önce de birçok milletlerde putçuluk yaygın haldeydi. Hindistan'da Buda heykelleri, Çin'de Konfüçyüs, Japonya'da Tao ve Şinto totemciliği, Orta Asya'da ağaç ve diğer figürleri barındıran Şamanizm ve Mezopotamya ile İran bölgesinde tanrılar dedikleri heykeller/putlar alabildiğine yaygındı. Yine ilkel Slav ve Avrupa kabilelerinde totemcilik ve putçuluk Hıristiyanlığın buraya gelişine kadar çok yaygındı. Her nedense, medeni olduğu söylenen Yunan şehir devletlerinde de putçuluk çok yaygındı. Yunan ve Roma'da tanrı kralların yanında, şair, yazar, filozof, komutan ve önemli kişilerin, kadınların, heykelleri yapılırdı. Saraylar, yollar, resmi binalar, evler heykeller ile dolu idi. Tarihi kalıntılar bize bunu göstermektedir. Roma'da eski tanrı dedikleri yarı insan yarı tanrı olanların yerini Yunan'dan etkilenerek tanrı krallar almıştı. Tarih boyunca, Afrika, Avustralya ve Amerika kıtasındaki topluluk (klan) ve milletlerde de putperestlik ve pagan anlayışı var olmuştu.

Mısır'da ise Firavunlar döneminde her tabiat olayı veya beklentiler ve isteklerle ilgili tanrılar ve onların heykelleri/putları yapılmıştı. Adeta halk bunlara tapınmaya, sevk ediliyor veya zorlanıyordu. Krallar yani firavunlar, yarı tanrı hükmünde algılanıyordu. Kutsal varlık olarak Mısır'da bulunan bazı hayvanlarda tanrı olarak ya da tanrı heykellerinin başlarında tasvir edilmişlerdi. (Kartal, kedi, yılan, boğa, baykuş vs.) Hz. Yûsuf döneminde bu çok tanrılı din, onun çalışması ve tebliği ile sona erdi ise de, onun ölümünden çok kısa süre sonra Mısırlılar tekrar eski dinlerine döndüler. Mısır'a yerleşen İsrailoğullarını yani Hz. Ya'kub peygamberin soyu olan Yahudileri, Firavun zulmünden kurtarmak için Allah, Hz. Mûsâ'yı mucizeler ile gönderdi. Nihayetinde Mısır'dan kaçan Yahudiler, Hz. Mûsâ'nın 40 günlük Rabbiyle buluşma/sözleşme gayesiyle Sînâ'ya gitme olayının hemen akabinde Sâmirî adlı biri tarafından Mısırlılar tanrısına benzeyen, üfleyince (veya rüzgârın sesi) ses çıkaran altında buzağı (inek) heykeli yapılmıştı. Sâmirî insanları bu puta tapmaya çağırdı, Yahudilerde bu puta tapmaya başlamışlardı.²⁵ Hz. Mûsâ elinde on emir levhaları ile kavmini yanına döndüğünde kavminin bir buzağıya taptıklarını görünce çok öfkelenmişti. İnsanların gözle

²³ Bakara, 2/67.

²⁴ Mâide, 5/50.

²⁵ Semi Ajeti, Yahudi Tarihinde Putperest Eğilimler (Altın Buzağı Örneği), Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014, ss.45-51.

görülen, dokunulan tanrı istekleri, çok kısa sürede Peygamberin getirdiği din anlayışından sapmaya neden olabiliyordu. Hâlbuki Hz. Mûsâ'ya verilen ilk 10 emirden biri 'oyma put yapmayacaksın ve onlara tapmayacaksın' idi.²⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de, Yahudilikte ve Hıristiyanlıkta, diğer peygamberlerin geldiği milletlerde taptığı putlar ve putperestlik reddedilmiştir. Romalıların putperest anlayışı Bizans'ın Hristiyanlaşması ile tanrılar azaltılarak Hz. İsa tanrılaştırılmasına ve heykelleri yapılarak putlaştırılmasına neden olmuştu. Önceleri kilise ve saraylarda Hz. İsa, Hz. Meryem'in ve Havâriilerin resim ve kabartmaları yapılırken, yavaş yavaş heykelcikler de yapılmaya başlayacaktı. Daha sonra özellikle Katolikler, bina tepelerine büyük heykeller yapmaya başlamışlardı. Bunu meydanlara, evlere de heykellerin dikilmesi; duvarlara ikonların konulması takip etmişti. Hristiyanlar, bu heykellerin önünde tıpkı Romalı ve diğer putperestler gibi tazim edip, el sürüp, tapar hale gelmişlerdi.

Burada dikkat edilmesi gereken şey heykellerin yapılmasından ziyade, yapılan bu heykellerin/putların önünde eğilme, secdeye kapanma, el sürme, yardım talep etme, öpme ve yiyecek sunma gibi pagan/cahiliye kültürün yaptığı putperestlik adetlerinin tapınma maksatlı yapılmasıdır. Yani Hristiyanlık, Tevhid/Hârif inancından uzaklaştırılmış, paganist Roma ve Yunan kültürünün etkisinde kalarak yeniden yorumlanmıştır. Buna karşın Bizans'ta belki de İslâm'ın tesiri ile tarihte iki defa *tasvir/put kırıcılık (ikonoklast)* (726-786) ve (814-843) öğreti ve anlayışı olmuştu.²⁷ Bu tasvir kırıcılık sırasında, kiliseler, manastırlar ve saraylardaki Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın heykelleri kırılmıştı. Ancak İstanbul'da 786'da ve nihayet 843'deki konsüllerde toplanan Hristiyan din adamları tasvir kırıcılığının yanlışlığını beyanla bu anlayış kınanıp sona erdirilmişti.²⁸ Böylece II. İznik konsülünde alınan kararlara uygun olarak konsüller, tekrar eski put ve ikon²⁹ edinme (ikonculuk) anlayışına dönmüşlerdi.

Romalılar Anadolu'ya geldiklerinde bu tanrılar yerine Yunan ve kendi tanrıları yaygınlaştırmışlardı. Ayrıca bazı krallar tanrı-kral konumuna getirildiler. Yunan tanrılarının Olimpus dağında yaşadıklarına inandıkları için buraya büyük bir tapınak yapmışlardı. Roma

²⁶ Ömer Faruk Harman, "On Emir", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, 33/347-350; On Emir'de : "Karşımda başka ilâhların olmayacaktır Çık. 20: 3; Yas. 5: 7. Kendin için oyma put, yukarıda göklerde olanın yahut aşağıda yerde olanın yahut yerin altında sularda olanın hiç sûretini yapmayacaksın; onlara eğilmeyeceksin ve onlara ibadet etmeyeceksin. Çünkü ben, senin Tanrı'nın Rab, benden nefret edenlerden babaların günahını çocuklar üzerinde, üçüncü nesil üzerinde ve dördüncü nesil üzerinde arayan ve beni seven ve emirlerimi tutanların binlercesine inâyet eden kiskanç bir Tanrı'yım" Çık. 20: 4-6; Yas. 5: 8-10.

²⁷ Mustafa Göregen, "İkonoklastik Konsil ve Yahya Dimeşki", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2014/14, ss. 60-61.

²⁸ George Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Çev: Fikret İşıltan, Ankara. TTK Yayınları, 1986, ss.149-205.

²⁹ Nazlı Ece Geyik, "Iconoclasm Period in Byzantine History and the Effect of Iconoclasm on Hagia Sophia", International Journal of Social, Political and Economic Research, 2020/7(3), s.577; İkon, Yunanca 'eikon' sözünden gelmektedir. Türkçe'de tasvir ya da imge anlamına gelen ikonlar, Doğu Ortodoks kiliselerinde, Hz. İsa, Hz. Meryem ile Havâri ve azizlerin temsillerini yağlı boya ile duvar, tavan ve başka yerlere resim ve kabartma olarak tasvir edilmesidir. Ayrıca metal, alçı veya başka maddelerden küçük heykelciklerde yapılmışlardır.

İmparatoru Augustus'ta (ö. MÖ 14) hâlâ H. Bayrâm-ı Velî Cami'si yanında kalıntıları olan Ankara'da tanrılar için bir tapınak yaptırmıştı.

Batı literatüründe putperestlik olarak isimlendirilen, *Paganizm* önceden Romalılar döneminde köylü, sivil, taşra da yaşayan anlamında kullanılmıştı. Hristiyan geleneğinde ise *ötekini* ifade etmekte kullanılmıştı. Hristiyanlığın dışında kalanları (ötekileri) *pagan* olarak adlandırmışlardı. Zamanla ise Yunan ve Roma putperestliği yanında tüm Hristiyan olmayanları (Yahudiler ve Müslümanlar hariç) bu isimle adlandırmışlardı. Avrupa'da bilimsel çalışmaların başladığı dönemden itibaren ise tüm putperestler pagan olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla animizm/ruhçuluk, çok tanrıcılık, natüralizm/doğa tapıncılığı ve atalar kültü Paganizm içinde sayılmıştır.³⁰

Anadolu'da kurulan Hatti, Hitit, İyon, Frigya, Lidya ve Yunan şehir devletleri zamanında çok tanrıcılık yaygındı. Tanrıların putları yapılır, bu putlara ibadet için put evleri/tapınaklar yapılırdı. Hititler kendi tanrıları *Teşup* ve *Hepat*'tan başka etrafında bulunan diğer kavim ve devletlerin tanrılarına da önem vermişlerdi. Lidyalılar, *Kibele* tanrısı yanında *Artemis*, *Zeus* ve *Apollo* gibi Yunan tanrılarına da tapmışlardı. Sümerlilerin, *Enlil* adlı tanrıları en önemli tanrı idi. Urartuların en önemli tanrı edindikleri baş tanrı *Haldi* idi. Urartular, su, dağ ve ağaçları da kutsal kabul etmişlerdi. Anadolu'daki ana tanrıça, her devlet ve millette önemli yer alıp, doğurganlık ve bereketin timsali sayılırdı. Bu tanrılar için kurban kesilir, yiyecek, içecek ve kumaş gibi şeyler sunulurdu.

Anadolu'da ay tanrısının adını *Sin* (lakabı *Rim*) olarak isimlendirmişlerdi. Hristiyanlarca putperest şehir olarak adlandırılan Harran'da³¹ bir *Sin* tapınağı vardı. Mezopotomya'daki Ur şehrindeki ay tanrısının *Nannar* olarak adlandırmışlardı.³² Yine bu bölgede *Şamal* (cinler ve şeytanlar tanrısı), *Tauz/Tammuza/Temmuz* (ölüp-diriltme tanrısı), *Fosfor* (iyilik tanrısı) ve *Kostor/Kustir* (kötülük tanrısı), *Haman* (tanrıların babası), *Namriya* (Bar Nemre) *Rabbu'l Baht/Bar Baht* (talihlerin efendisi/felek), *Rabu's-Saat/Bar Saat* (zamanın tanrısı), *Gad* (üretkenlik tanrısı), *Zat Cenahu'r-Rih* (rüzgar tanrısı), *Sarah* (doğum tanrısı), *Rabbetü'l-Sil* (ana tanrıça) gibi tanrıları yani bu tanrıları simgeleyen putlar vardı. Ayrıca *Sanamu'l-Ma* (su tanrısı), *Salimu/Şalimu* (eselik tanrısı/gün batımının oğlu), *Şalma* (kadın tanrıça), *Şamaş* (Sin'in oğlu), *Ningal/Hitanu'l-Farisiyah* (Sin'in karısı) *Aru* (Hera)³³ gibi tanrıları/putları da vardı.

³⁰ Şinasi Gündüz, Anadolu'da Paganizm, Antik dönemde Harran ve Urfa, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014, s.11.

³¹ Harran bölgesinde azda olsa Paganistler (putperestler) vardı. İslâm bu bölgeye geldiğinde çoğu korkudan Sâbiî olduklarını ilan etmişlerdi. Urfa ve Nusaybin civarındaki paganistlerin çoğunluğu zaten Hristiyan olmuşlardı. Zira Kur'ân da Sâbiîler putperestlerden farklı statü verilmiş ehli kitap ile birlikte anılmıştır.

³² Gündüz, Anadolu'da Paganizm, ss.33-34.

³³ Gündüz, Anadolu'da Paganizm, ss.56-59.

Anadolu ve Mezopotamya dolaylı olarak Kuzey Arabistan'a önce İskender'in bu bölgeleri işgali ile Helen kültürü ve din anlayışı sonra da Romalıların gelişi ile Roma-Yunan kültürü ve din anlayışı etki etmiştir. Bu da çok tanrıcılık yani putperestliğin buralara etken unsur olmasına neden olmuştu. Hristiyanlığın çıkışı, gelişi ve Yahudilerin dağılışı ile bu yeni semâvî dinler de bu bölgelerde yaygınlaşmıştı. Ancak doğudaki Mecusilik ve eski Mezopotamya dinlerinin etkileri unutulmamalıdır. Sâbiîlik'te işte tüm bu dinlerin ve en son Hristiyanlığın etkisi altında kalmış kozmopolit bir din anlayışıdır.

Arap bölgesine yakın olan Mezopotomya'da³⁴ birçok büyüklü küçüklü devlet kurulmuştu. Bu devletlerde yaşayan halklarda, krallar ve din adamlarının etkisiyle puta tapıcılık çok yaygın bir inançtı. Meselâ, *Enlil*, Mezopotamya da yeryüzünün tanrısı olarak inanılırdı. *Marduk*, en büyük tanrı olarak kabul edilirdi. Bundan başka *Anu (Anum)*, *Ea (Eanna)*, *Ezida*, *İştar* gibi tanrılar ve daha birçok tanrı ve tanrıların oğulları, kızları niteliğinde putlar vardı.³⁵ Bu putların konulduğu büyük mabetler de yapılmıştı. *Ziggurat* denilen çok katlı ve çok merdiven ile çıkılan bu mabetler, şehir merkezlerindeydi.

Hristiyanlık gelmeden önce kuzey Mezopotamya'da dini açıdan güneş, ay yanında yıldız (gezegen) inanış kültü vardı. Birbirinden etkilenen bu kültürlerde gökyüzü cisimleri (tanrıları) isimlendirilip onlar adına heykeller dikilmiş ve tapınılacak putlar (tanrılar) haline getirilmiştir.³⁶ Yunanlıların *Jüpiter* dediği yıldız (gezegene) Harranlılar *Bel (Ba'al)*, *Merkür'e* de *Nebo (Nabu)*³⁷ adını vermişlerdi. Urfa'da ve Harran'da izleri ve kalıntıları görülen, bereket tanrıçası *Atargatis (Tar'ata)* adına kutsal balık olarak yenilmesi haram kabul edilen havuzlu tapınaklar yapılmıştı.³⁸

³⁴ İbrâhim Peygamberin doğduğu ve ateşe atıldığı bölge ve çevresidir.

³⁵ Mebrure Tosun - Kadriye Yalvaç, Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı, Ankara: TTK Yayınları, 1989, ss.181-184.

³⁶ Suruçlu Aziz Yakub'un (ö.521) "*Putların Düşüşü Üzerine*" adlı kitabında Kuzey Mezopotomya (Anadolu'nu güneyinde) putperestlik şöyle anlatılmıştı: "... (*Şeytan*) Edessa'da (*Urfa*) ve Antakya'da diğer putlar ve *Apollo'yu* dikti. *Nabu ve Bel'i* (fazlasıyla) birçoğunu yerleştirdi. *Şeytan*, *Sin ve Baal-Şamin ve Bar Nemre ve Mari'nin köpek yıldızları ve Tar'atha (ve) Gedlath tanrıçaları sayesinde Harran'ı doğru yoldan çıkardı. O, Mabbog'u tanrıçaların rahiplerinin bir şehri yaptı. Tepelerin zirvesinde (şeytan) tanrıçalara saraylar yaptı. Ve yüksek mekânlarda putlara boyalı tapınaklar (inşa etmişti)... Bir tepenin üzerinde *Hermes* için bir sunak inşa edilmişti; bir vadiye *Herakles'in* adı verilmişti ve bir başka yüksek yere de "*Tanrılar Evi*" adı verilmişti. Kurbanların kaniyle sulanmamış bir tepe ve tanrılar uğruna şarap dökülmeyen alçak (ova gibi yüksekliği az yerler) yer kalmamıştı, gençlerin birçoğu tanrılara kurban olarak veriliyordu ve bakire kızlar dişi putlar için kesiliyordu... Güneş ve Ay ve *Venus yıldızının ve ışık verenlere... Ve tanrılar şanlı, şöhretli koltuklarına kurulmuş kibirle bakan bir imajla, muazzam sütunlar üzerine oturtulmuştu ve rahipler ince uzun gömlek ile hoş elbiseler giyiyorlardı.*" T.C. Kültür Turizm Bakanlığı, "*Suruçlu Aziz Yakub*", Erişim tarihi: 21.09.2022.*

³⁷ *Nabukadnezar'ın (Nebuchadnezzar)* ismi buradan gelse gerektir. Tanrı (Nabu/Nebu) *Kad Nezar* veya *Nabu'nun* kutsadığı *Nezar (Nezzar/Nessar)*. Babasının adı *Nabupolassar'*dir. Nabukadnezar Babil kralı manasına da gelebilir (Kayzer, Firavun gibi). Yani şöhretleşmiş isimdir.

³⁸ *Gündüz, Anadolu'da Paganizm*, s.38; Gerçi bu balıklı gölün İbrahim peygamberin ateşe atıldığı yer olduğu ve odunların balığa dönüştüğü hikâye edilir. Bu olay sanırım Müslümanların, eski din kalıntılarında bazı öne çıkan unsurların kendi dinlerine adapte etme inancı/anlayışı olarak kabul edilebilir.

Kuzey Araplarına putçuluğun gelişi ile ilgili şu bilgi önemlidir. Arap Hire hükümdarı *Cezime*, bilinmeyenler hakkında kehanette bulunup, kendisine iki put edindi. Bunlara *Deyzenan*³⁹ deniyordu. Bunların İslâm geldikten sonrada kalıntı yerleri Irak topraklarında hala vardı. Cezime, bu iki puta yağmur yağması ve savaşta düşmana galip gelmesi için fayda ummak için yaptırmış ve tapmaya başlamıştı.⁴⁰ Arapların yaşadığı bölgenin kuzeyinde ve batısındaki bölgede yaşayan kavimlerde Hristiyanlık yayılmıştı. Ama bu dinde bozulmuş, birçok putlar yanında Hz. İsa ve Hz. Meryem ile azizlerin heykelleri dikilerek putperestlik inancına benzer şekilde itibar ve istek duaları yapılır, durumuna gelmişlerdi. Hz. İsa'nın Havâriileri ve sonraki İsevîlerin (tebliğcilerin) bu durumu kabul etmeyeceği açıktır. Zaten Yahudilikte de puta tapıcılık On Emir'de yasaklanmıştı.

Taberî'de geçtiği üzere Hz. Muhammed (SAV) doğunca bazı putların devrildiği rivayeti, Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı doğurunca da putların yüzüstü devrilmesi ile benzeşmektedir.⁴¹ Hz. İsa'nın kuş heykeli meselesi ise Hz. İsa'nın mucizelerinden biridir. O'na inanmayanlara karşı gösterdiği bu mucize Kur'an'da geçmektedir.⁴² Buradaki heykel yapımında tapınma unsuru yoktur. Yine Hz. Süleyman'ın zamanında da cinlerin (şeytanların) saray için heykel yapmaları bir süs aracı olarak düşünülmüş olmalıdır.⁴³ Bu heykellerden istekte bulunma ve tapınma hiç bir zaman olmamıştır.

Havâriilerin talebesi olan ticaretle uğraşan *Cercis (Circis)* (ö.303) ve Musul hükümdarı arasında puta tapıcılık ile ilgili geçen olay, o zamanki putperestlik anlayışının etkisi olduğu görülecektir. Hristiyanlığın ya da İsevîliğin yeni yayıldığı ilk dönemlerde Mezopotomya'nın kuzeyinde olay şöyle gerçekleşmişti. Musullular, onun yaşadığı dönemde güneş, ay ve yıldız yanında 71 tane daha puta tapıyorlardı. En büyük putları da *Efellon (Apollon)* idi. Musul kralı insanları zorla Efellon putuna inanmaya ve secdeye çağırırdı. O dönemde şehrin girişlerine putlar koyarlardı. Bu putlara saygı gösterip, önünde eğilmeden insanları şehrin kapısından içeri sokmazlardı. Bu putların başında askerler nöbet tutardı.

Hristiyanlığın önemli azizlerden olan *Cercis*⁴⁴ (Georgia), Hz. İsa'dan sonra Remle (Filistin'de) doğmuş, Havâriilerden ders almış, zengin bir tüccardı. Varlıklarını fakirlere dağıtırdı. İlk başta öğrencileri ve yardımcıları ile dinini gizlemişti. Cercis bir gün yine Musul'a ticaret için gelmişti. Cercis, şehrin girişinde puta tapınmayı (puta rükû ve secde yapmayı) reddedince askerler zorla kralın karşısına getirmişlerdi. Cercis, insanlara yapılan işkenceleri görünce, krala bunun yanlışlığını ve putlara zorla ibadetin zülüm olduğunu söylemişti. Fakat Kral,

³⁹ Fârisî etki isimde görülebilir.

⁴⁰ İbni Cerir et-Taberî, *Târihu't-Taberî (Taberî Tarihi)*, Çev: Cemalettin Saylık, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019, c. 1, s.633.

⁴¹ et-Taberî, *Taberî Tarihi*, c. 1, ss.613-614.

⁴² Hz. İsa'nın '*Çamurdan kuş heykelciği yapıp üfleyince canlanması*' olayı için bk. Âl-i İmrân, 3/49; Mâide, 5/10.

⁴³ "*Onlar (cinler), Süleyman'ın isteğine göre yüksek görkemli binalar, heykeller, havuzlar kadar (geniş) leğenler, çok büyük kazanlardan ne dilerse yaparlardı...*" Sebe', 34/13.

⁴⁴ Cercis (Circis), Arapça ifade edilmiştir. Latince'de Georgias, Georgia, Saint Georgia olarak isimlendirilir.

Cercis'in dininden dönmesi ve puta secde etmesi için çok işkence yapmıştı. Sonunda o işkence ile şehit olmuştu.⁴⁵ Onun mezarı Musul yâ da Hilvan'da olduğu rivayet edilmektedir.⁴⁶

Türk, Hint ve Çin bölgelerinde de halk putlara tapıyordu. Her millet kendi putunu yüceltmekteydi. Bu putlar yüce özler, semavi varlıklar, cisimler ulu olanları temsilleydi.⁴⁷ İran, Sind ve Mezopotamya'da puta tapıcılık, tanrıların vasıf ve isimleri hususunda yaygın durumdaydı. Arap bölgelerinde özellikle Kuzey ve Güney Arap bölgelerinde yıldız tapma ve yıldızların yeryüzündeki temsilcileri şeklindeydi. Bu isimler güneş ay ve beş felek *Zühal/Satürn, Müşteri/Jüpiter, Merih/Mars, Zühre/Venüs, Utarit/Merkür* şeklinde isimlendirilmişti. Her millet, tabiat şartlarına, besin ve diğer ihtiyaçlarına, kültürlerine göre bu tanrı ya da putlardan istekte bulunmak için onlara görevler atfetmişlerdi. Mısır'da gök, hava, su toprak önemli idi. Bunları timsalen putlar/tanrılar yapmışlardı. Bu tanrılar *Amon-Ra, Oziris*, gibi. Ayrıca bazı hayvanlar ve krallar (firavunlar) da tanrı kral ya da yarı tanrı hükmünde idiler.

İran bölgesinde ise, İran şahı *Keştasb (Güştasb)*, Mecûsîliği benimsedikten sonra İran'daki puthanelerdeki putları temizletip ateşgede yani Mecûsî ibadet hanelerine çevirtti.⁴⁸ Mecûsîler ateşi kutsal kabul ederken, iyilik (*Ahura-mazda*) ve kötülük tanrısının (*Ehrimen*) mücadelesi esnasında insanın *Yezdan/Ahura-mazda* tarafında olması ve ruhunu arındırması gerektiğine inanırlardı. Bedeni ise kötülükler ile dolduğu için ölünce ölüm kulelerine atılırdı.

Türk ve Moğollar'da tabiat varlıklarının kutsallığına (ağaç, dağ, nehir ve kurt, kartal hayvanların) ve yüce ruhlar inancına dayalı Şamanizm dini yaygındı. Ural-Altay Türkleri, altın ve taş putlar ve keçeden yapılan (bez bebek gibi) deri içinde saklanan, kokulu yağ ile ve renkli çaputlarla süslenen tasvirler yapılırdı. Çeşitli küçük hayvan postlarından da yapılan bu figürlere bir sefere çıkarken saçı saçarlar, ağızlarına yağ sürerlerdi. Yalnız bunları tanrı tasvirleri olarak görmezler, eski atalarının tasvirleri olarak görürlerdi. Bu figürlerin önünde eğilirler, yüzlerine gözlerine sürerlerdi. Zira atalarının ruhları bu küçük tasvirlerde taşındığına inanırlardı. Yani farkında olmadan *atalar* kültüne saygı ve bereketin timsali olarak putlara tapma meydana gelmiş olurdu.⁴⁹ Şamanizm'de heykellere veya dini özellikli materyallere çaput bağlama, ateşe yağ atma, şarap serpmeye gibi dinsel tören unsurları vardı. *Idik* tabiri ile isimlenen putlara/tanrılara adanan hayvanlara yük vurulmaz, sütü sağılmaz,

⁴⁵ et-Taberî, Taberî Tarihi, c. 2, ss.27-40.

⁴⁶ Bugünkü Gürcü (Georgia) ismi bu kişinin isminden kaynaklanan Türkçe adlandırmadır. Gürcüler bu yüzden matem renk olan siyah giymeyi tercih ederler.

⁴⁷ Mes'ûdî, et-Tenbîh ve'l-İşrâf (Dünya Coğrafyası ve Tarihi), Çev: Mithat Eser, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020, s.104.

⁴⁸ Şehristânî, Milel ve Nihal (Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi), Ter: Mustafa Öz, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011, ss.434-435. Fakat Hz. Ömer döneminde İran'ın fethi ile ateşperestler İran'da (Mecûsîler) çok az kaldı, İslam'a girmeyenlerin çoğu Hindistan'daki Multan bölgesine kaçtılar, orada hala mevcudiyetlerini sürdürmektedirler. Hindistan *Multan ve Sudusan'daki (Somnath)* Mecûsî ateşgede mabedlerinde çok miktarda putlar bulunmaktadır.

⁴⁹ Abdulkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Ankara: TTK Yayınları, 1986, s.43.

yünü kırılmazdı. Zamanı gelince putlara adak olarak kesilirdi. Moğollar putlara at bağışlarlar ve bu ata asla binmezler, saliverirlerdi.⁵⁰ Bu hayvanlara kadınların dokunması kesinlikle yasaktı. Eğer hayvan putlar için kesilirse, kesilen hayvan ateşe atılarak yakılırdı.

İlk devirlerde '*Şaman Kültürü*' olan Türk-Moğol din anlayışında hayvan figürleri (at, kurt, kartal, geyik, koyun gibi) varken sonraki yüzyıllarda ongunlar (12 kuşun temsili olan idoller/putlar) insan figürlerine dönüşmüştür.⁵¹ Şaman, gerçekte dini ayini yöneten din adamı değildir. Belki, Kur'an da geçen *cibt*'in veya *tâğut*'un karşılığıdır. Şöyle ki, *şaman* (*kaman-kam*) bir nevi kâhin hükmünde dini tören ilahilerini söyleyen, kutsal ruhlarla irtibat kuran kişiydi. Divanı Lügatı Türk ve Kutad-gu Bilig'te geçtiği üzere Kam (şaman) efsun, büyü, hasta tedavisi, cin çıkarma, şeytanları kovma, Tanrı ve iyi ruhlarla insanlar arasında ilişki kuran, ateşin etrafında elinde deriden yapılmış töze (def) tokmak ile vurarak dansvari hareketler yapan, kötü ruhları kovup, iyi ruhları çağıran kişidir.⁵²

Hint bölgesinde Brahmanizm, Caynizm, Hinduizm, Budizm gibi dinler yaygındı. Bu dinlerde temel anlayış çok tanrılı politezizmdir. Hintlilerde halk çeşitli insan veya hayvan figürlerinde tanrı heykellerine/putlarına ibadet ederler. Hinduizm'de *Vişnu*, *Şiva*, *Brahma*, *Durga*, *Krişna*, *İndra* gibi önemli tanrı heykelleri vardır.⁵³ *Buda* (*Budha*) (MÖ 564-483) ise Hinduizm geleneğinden gelen bir din adamı iken kendi Hinduizm tanrı avatarları olarak yeniden dünya ya gelmiş kutsal kişi olarak tanrılaştırılmıştır. Onun ölümünden sonra Budizm, Doğu, Güney ve Kuzey Asya'ya yayılmıştır. Budizm'in yayıldığı yerlere devasa *Buda* heykelleri yapılmıştır. Hindistan dağlık bölgelerinde yaşamış ve acı dolu hayattaki bilgeliği getirecek aydınlanmış bir insanken, ölümünden sonra algılanamaz bir varlık ve yardımı umulan olarak tanrı gibi kabul edilmiştir. *Buda*'nın heykellerinden ilham alarak onun hayatından kesitler içeren resimleri, minyatürler-duvar tabloları (ikonlar-idoller), heykelcikler ve onu hatırlatan eşyalar yapılmış buna çok önem verilmiştir.⁵⁴ Budistler, *Buda* heykel ve resimlerinin önünde eğilip, çiçek ve hediyeler sunar ve saygı duyarlardı.

Çin'de ortaya çıkan Konfüçyüs'ün (MÖ 551-479) felsefi esasları, görüşleri onun ölümünden sonra zamanla dinsel boyutu kazanıp mabetlerde Konfüçyüs resim ve heykelleri yapılarak, gök, yer ve atalara tapınma anlayışı Konfüçyüs esaslarına göre dinsel törenler/ibadetler halini almıştır. Bu ibadette en önemli unsur Konfüçyüs heykeli ya da resimlerinin (bazen de atalarının heykel ve resimleri) önünde rükû yapıp, diz çökmek ve secde etmek şeklinde

⁵⁰ Benzer özellik Kur'an'da da geçtiği üzere Cahiliye dönemi Arapları bazı develere binmezler onları saliverirlerdi. Hâm, Bahîre, Sâibe, Vâsile gibi isimler verirlerdi. Mâide, 5/103.

⁵¹ İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, ss. 98-99.

⁵² İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, ss. 72-74.

⁵³ Ali İhsan Yetik, "*Hinduizm*", Dinler Tarihi, Ed: Baki Adam, Ankara: Grafiker Yayınları, 2015, s.327.

⁵⁴ Ali İhsan Yetik, "*Budizm*", Dinler Tarihi, Ed: Baki Adam, Ankara: Grafiker Yayınları, 2015, ss.371-372.

olmaktadır.⁵⁵ Tütsüler, hediyeler, kurbanlar ve ilahiler/şiiirler veya metin okumalar zaten bu tür dinlerin ortak noktasıdır.

Çin’de ortaya çıkan Taoizm dinin kurucusu da Çin filozofu *Lao Tsu/Tzu* (M.Ö. IV-III yüzyıllar) önemlidir. Asya dinlerin mistik özelliği bu dinde çok barizdir. Önce her şeyin varlığı ‘*Wu*’ olarak görülürken Toizm dini olarak inanlar hayatın anlamı ve yaşatıcı prensibini ona yüklemişlerdi. Çin din anlayışları, Şamanizm ve büyüsel kült anlayışının da etkileriyle onun adına ibadethaneler yapmışlardır.⁵⁶ Lao Tzu’nun yazdığı kitab olan ‘*Tao-te çing/ching’ (erdem’in Kitabı-Erdem yolu)*’ adlı kitap ilk başta felsefi-ahlâkî öğretiyken MS 142’de Lao/Tao takipçisi filozof/din adamı Zhang Diao-ling (Jiao) (ö. MS 184) tarafından Lao tanrılaştırılmıştır.⁵⁷ Böylece ibadethanelere Buda’nınki kadar olmasa da Lao’nun heykelleri dikmişler ve genelde tabiat resimleri hayatın anlamı ile ilgili semboller yapmışlardı.

Japonya’ya has Şintoizm dininde ise Çin dinlerinden etkilenme ile atalar ruhuna inanma en önemli unsurdur. Tao’dan ve Türk-Moğol tabiat varlıklarına ruh yükleme unsurundan da etkilenmişlerdir. Kayalar, ağaçlar, nehirler, dağlar (Fuji-Yama dağı), kutsal ve bazı hayvanlar yücedir. Şintoistler Ataların ölen ruhları yanında ayrıca güneş, ay, deniz, fırtına gibi unsurlara tanrılık izafe etmişlerdi. *Güneş kursu (simgesi, totemi)* Japonlar için en önemli güç olduğun için onun simgesini evlerinde ve bayraklarında, ibadethanelerinde bulundurlar. Şintoizm’de ibadet, saygı olarak atalar, büyükler, ağaç, dağ, güneş, ay gibi kutsal gördüklerinin önünde rükûa eğilme, secde etme ve hediye sunma şeklinde olmaktadır.⁵⁸

1.2. İslâm Öncesi Arabistan’daki Putperestliğin Genel Durumu

İslâm tarihini Hz. Âdem ile başlatanlar olduğu gibi, Hz. İbrâhim’in Hz. Hâcer ve Hz. İsmâil’i Arabistan’daki çölün ortasındaki *Bekke* vadisine yerleştirmesi ile başlatanlar da olmuştur. Bazıları da Hz. Muhammed (SAV) doğmadan biraz öncesine genel bakışla İslâm tarihini başlatılabilir. Mekke’nin tarihi Hz. İbrâhim’in Hz. İsmâil ve Hz. Hacer’i ıssız vadi olan Bekke’ye bırakması ile başlatılır. Kâbe’nin, Bekke vadisinde kurulan ilk ibadet evi olduğu Kur’ân’da zikredilerek, insanların buraya güven içinde gireceği belirtilmiştir.⁵⁹

⁵⁵ Ahmet Güç, “Konfüçyanizm”, Dinler Tarihi, Ed: Baki Adam, Ankara: Grafiker Yayınları, 2015, ss.440-441.

⁵⁶ Ahmet Güç, “Taoizm” Dinler Tarihi, Ed. Baki Adam, Ankara: Grafiker Yayınları, 2015, ss.456-457.

⁵⁷ Ali İhsan Yetik, “Taoculuk” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, 40/10-12.

⁵⁸ Durmuş Arık, “Şintoizm” Dinler Tarihi, Ed. Baki Adam, Ankara: Grafiker Yayınları, 2015, ss.468-471.

⁵⁹ Âl-i İmrân 3/96; “ Gerçek şu ki insanlar için yapılmış ilk ev, âlemlere hidayet ve bereket kaynağı olan Bekke’deki (Mekke) evdir (Kâbe)”.

Bekke'nin isminin eskiden beri *Bekke*⁶⁰ olduğuna dair bir rivayette şöyle geçer; Kureysliler, Peygamberimizin gençliği zamanında yağmur ve büyük bir selden sonra Kâbe'nin yıkılması sonrası, onarım sırasında taşa yazılı bir yazı buldular. Bunu Yemen'de bulunan bir rahibe (veya haham) okutmak için götürdüler. Taşta şu yazılıydı: *"Ben, Bekke'nin sahibi olan Allah'ım. Göklere, yeri güneş ve ayı ve şu iki yarattığım zaman onu harem yaptım ve Hanifyedi hükümdar ile onu korudum."*⁶¹

Genel İslâm tarihlerinde ve Kur'ân'da geçtiği üzere, Hz. İbrâhim, rüya ve işaret ilhamlar üzerine oğlu İsmail ve karısı Hacer'i Filistin'den ıssız bir vadi olan Bekke'ye⁶² getirip bırakmıştı. Daha sonra gelip tekrar oğlunu kurban etme olayından sonra, oğlu ile bu vadide (Bekke'de) Kâbe'yi yapmış ve şöyle demişti: *"Ey Rabbim bu beldeyi korkulardan emin kıl, beni ve oğullarımı putlara tapmaktan uzak kıl"*⁶³ Bekke, Kâbe'nin bulunduğu yer adıdır. İşte Kâbe'nin içinde bulunduğu iki dağ arasındaki vadinin adı Bekke'dir. Kâbe'nin bulunduğu yerleşim yeri olan beldeye de Mekke denilmektedir. Bekke, erkek ve kadınların birarada toplandıkları yer olarak da isimlenmiştir.⁶⁴

Zamanla Mekke'de ve Kâbe'nin içi ve dışında Mekke'ye komşu kabilelerde Kâbe'nin kutsallığı yanında bereket, ölüm, savaş, evlenme ya da herhangi bir işi yapabilmek için diktikleri putun önünde fal açma⁶⁵ şeklinde inanışlar da ortaya çıkmıştı. Mekkeliler, Hz. İbrâhim'den kalan dini esasların bazıları olan hac, namaz, oruç, sünnet etme, tavaf gibi birçok ibadetleri değişikliğe uğramasına rağmen yapıyorlardı. Yani hem Allah'a hem putlara inanıyorlardı. Niçin bu putlara tapıldığı sorulduğunda, Kur'ân'da geçen ifade de putlara inanma gayelerini *"onlar bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye tapıyoruz"*⁶⁶ diyorlardı.

Hicrettten sonra birgün Medine'de Yahudiler, Beytülmakdis'in daha eski ve daha büyük olduğunu dillendirince, Müslümanlar Kâbe'nin daha eski ve büyük ve eski olduğunu söyleyerek, Resulullah'a gelmişlerdi. Bunun üzerine Allah şu ayeti indirdi: *"İnsanlar için konulan/yapılan mübarek ve bütün âlemlere rahmet olan Beyt, Bekke'dedir"*⁶⁷ Hz. Peygamber, Ehl-i kitaba İbrâhim makamı Beytülmakdis'te (Kudüs) olmadığını söyleyerek, Mekke ve Kâbe

⁶⁰ İbni Aşur (1879-1973) tefsirinde; *Bekke*, Keldanice'de belde manasına geldiğini ve İbrahim oğlu ve karısını yerleştirmiş olduğu bu vadinin belde haline gelmesi için bu adı verdiği kanaatindedir. Muhammed Tahir İbn Aşur, et-Tahrir ve't-Tenvir, Tunus: Daru'n-Nefais, (Tıpkı Basım). Maruf Yayınevi. 2015, 4/12.

⁶¹ el-Ezrakî, AHBÂRU MEKKE ss. 81-82.

⁶² Kanaatimce, Bekke'nin kervanların geçtiği ıssız bir vadinin adı olduğu ve Arapça'daki yer ifade eden masdarına göre Bekke'nin isminin, insanlar buraya oturmaya başladıktan sonra Bekke vadisindeki yerleşme beldesi olarak Mekke ismiyle anılmaya başladığı aşikârdır.

⁶³ İbrâhim, 14/35.

⁶⁴ el-Ezrakî, AHBÂRU MEKKE, s.259.

⁶⁵ Arapların Fal açma çeşitleri, *İyâfat* (kuşlarla fal bakmak), *Turuk* (taşa el sürerek fal bakmak), *Ezlam* (fal okları ile fal çekmek), kemikler atarak veya taşlar atarak fal çekmek gibi. Serap Kaya, Hz. Muhammed Döneminde Putperestlik, (Yüksek Lisans Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, ss.28-29.

⁶⁶ Zümer, 39/3.

⁶⁷ Âl-i İmrân, 3/96-97.

için “Kim buraya girerse güven içindedir. Oysa Beytülmakdis’de bu durum yoktur” demişti. El-Ezrakî’nin, ‘Mekke Tarihi’ adlı kitabında Bekke için, Mekke’deki Serac evleri ile ve İbni Bermek’in dörtgen bostanın bulunduğu vadinin adı olduğunu söylemektedir.⁶⁸

Hız. İsmâil ve sonraki dönemlerde Kâbe’de putlar bulunmazken. Hız. İsmâil’den çok sonraki zamanlarda başka kavimlerin buraya yerleşmesi, farklı Arap bölgelerinden insanların göçüyle küçük bir şehir haline gelen Mekke’ye yerleşmişlerdi. Zamanla Mekkeliler, kültürel ve dini olarak etrafındaki kabilelerin, özellikle putperest kavimlerin inançlardan etkilenmişlerdi.

İslâm dışında veya Hristiyanlığın ve Yahudiliğin ilk çıkışı zamanları dışında diğer dinlerin hepsinin ortak özelliği, putlara tapmaları ve onları yüceltmeleridir. Bu ilâhlar benzer özelliklere sahip ama farklı isimlerde ilâhlardı. Hepsi ulu, özel kişi ve varlıklar ile semâvî veya tabiata ait yücelikleri özellikleri verilen ilâhlardı. Bunlardan gökyüzü ile ilgili olanlar Güneş, ay ve beş gezegendir (yıldızlar). Bunlar, *Zühal (Satürn) Müşteri (Jüpiter), Merih (Mars) Zühre (Venüs) ve Utarit’tir (Merkür)*. Bu yıldızlar dünya yaşantısını etkileyen yıldızlar olarak görürlerdi. Bu yaşayışa, insanın kaderine, geleceğine ve etki ettiğine inanırlardı. Yaratılıştta ve tabiat olaylarında etken olduğuna inanmışlardı.⁶⁹

Putla tapıcılık İslâmiyet öncesinde Arabistan’da günlük yaşantının bir parçası haline gelmişti. Mekke ve çevresi, Hicaz ve Yemen bölgesinde puta tapıcılık ve put evleri yaygındı. Câhiliyye dönemi putlar yalnızca bir tapınma aracı/saygı görülen ilâhlar değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik getirisi olan değerler olarak görülürdü.⁷⁰ Gerek Kâbe’i ziyaret nedeniyle, gerekse panayırlara ticaret için gelenler, putlar ve puthaneler mutlak uğranılması gereken yerler olarak görülür ve ziyaret edilirdi. Bu da Mekke’nin ve dolayısıyla Kâbe ve çevresinin sosyal ve ekonomik yönden önemli işlev ve toplanma merkezi olduğunu gösterir.

Câhiliye Arapları, Allah’ı soyut varlık olarak kabul ederken, O’nun temsilcileri veya O’na ulaştıracak vesileler olarak gördükleri putları somut hale getirip, putlarını yapıyorlar ve bu putlara tâzim ve hürmeti eksik etmiyorlardı. Putların önüne hediyeler korlar, el sürüp önünde eğilerek dua ederler, onun için kurban keserlerdi. Bu putları ilâh olarak görüp Allah’a yakınlaştırma unsuru ve aracı olarak kabul edip inanıyorlardı.⁷¹ Ayrıca Araplar, sözleşmelerini putların önünde veya putun temsili olan yerlerde yaparlardı. Önemli bir iş yaparken putların isimlerini anarlardı. Savaş, barış ticaret veya evlilik, hayırlı bir işe başlarken tüm önemli sosyal olaylarda, önemli gün ve gecelerde putların huzurunda durarak, el sürerek dua ederek hediyeler (elbise ve kumaşlar, yiyecek, içecek, çiçek ve koku veya değerli madenler) sunarlardı. Tıpkı Mezopotamya’da, mahkeme olunurken yemin etme

⁶⁸ el-Ezrakî, AHBâru Mekke, s.574.

⁶⁹ Mes’ûdî, et-Tenbîh ve’l-İşrâf, s. 104.

⁷⁰ Şinasi Gündüz, “Câhiliye Dönemi Arap Putperestliği”, Cahiliye Araplarının İlahları, Ed: M. Mahmuz Söylemez, Ankara 2016, s.11.

⁷¹ Zümer, 39/3: “... Allah’tan başka şeyleri (ilâhları /putları) kendilerine koruyucu olarak kabul edenler (bunlara ancak) ‘bizi Allah’a yaklaştırsınlar’ diye tapıyoruz (kulluk ediyoruz) diyorlardı...”.

sırasında tanrı heykeli veya onun temsili (küçük heykeli) önünde, onun adını anarak yapıldığı gibi.⁷² Araplarda Lât ve Uzzâ adına, ya da bazen Hübel adına yemin edilirdi. Eğer bu putlardan uzaktalarsa bu putların taşınabilir olanını (el putu) öperek yemin ederlerdi.

Hz. Muhammed (SAV) zamanında ve öncesinde Araplar çocuklarının isimlerini, putların ve gök cisimlerinin oğlu veya kızı olarak isimlendiriliyorlardı. *Abdülmenâf*,⁷³ *Abdüluzzâ*, *Abdulyeğus*, *Abdulyeug(k)*, *Abduşşems*, *Abduvedd (Veddoğulları)*, *Abdullellât (Abdulllât)*, *Abdulbacar*, *Abdulganem*, *Beni Menat*, *Beni Zühre (İştar, Venüs, Çoban, Çolpan yıldızı)*,⁷⁴ gibi isimlendirilmeler yaygındı. Meselâ, Hz. Muhammed (SAV) doğduğunda Dâru'n-Nedve'de oturan dedesi Abdülmuttalib'e götürülüp kucağına bırakılmıştı. O'da onu alıp Kâbe'deki Hübel'in önüne götürmüştü ve Allah'a şükürler etmişti.⁷⁵

Yemen'deki Arapların put edinme anlayışı ile ilgili ise şu örnek önemlidir. Belkıs'tan sonraki Yemen'deki *Yâsir* adlı kral, bakırdan put yapmasını emretmişti. Bu putun üzerine '*Bu put Yâsir En'm el-Himyeri'ye aittir*' diye yazdırmıştı.⁷⁶ Bu putu kral çölde ordusunun *Âmir* liderliğinde kaybolması üzerine yaptırmış ve Himyerî sınırları koydurtmuştu.⁷⁷

Arabistan'da güneyde *Âd* kavmi ve kuzeyde *Semûd* kavmi zamanlarında da Hz. Sâlih ve Hz. Hûd Peygamberler gelmeden önce ve geldiği sıralarda pekçok put/ilah vardı. Semûd kavminin *Şems*, *Menâf*, *Menât*, *Kâhil*, *Ba'le*, *Ba'let*, *Ba'l*, *Yehu*, *Radv (Rida)*, *Vüdd*, *Ced-Hed (Ced-Heded)* ve *İlya (İlye)* gibi putları vardı.⁷⁸ Benzer put isimleri Yemen bölgesinde *Ad* kavmimi yaşağıdığı yerlerde rastlanılmıştır.

⁷² Tosun-Yalvaç, Sümer, Babil, Assur Kanunları s. 277.

⁷³ Menâf, Kureys'in büyük putlarından birinin adıdır.

⁷⁴ J. Wellhausen, *Reste Arabischen Heidentums*, (Digitized by Google books), Berlin: Druck und Verlag Von Georg Reimer, 1887, s.2-4, Erişim tarihi:13.03.2023.

⁷⁵ et-Taberî, *Târihu't-Taberî*, c. 2/164.

⁷⁶ Muhtemelen kaidesine yazdırdı.

⁷⁷ et-Taberî, *Târihu't-Taberî*, 1/582-583.

⁷⁸ Cevad Ali, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, 1/294; Cevad Ali, bunun yanı sıra Van den Branden'in '*Les Inscriptions Dedanites*, Beyrut 1962, s.10, adlı kitabından naklen pek çok put ismidde vermektedir. Bunlar: "*Useyrut, Useyre, Vetem (Veden), Vet (Ved), Yesu', Sem', Sem'i', Hubel, Sehar, Sîn, Am, Kayn, Yegûs, İlah, Elâ, İlahî, Elt, el-Lât, Hûl, Huveyl, Zû Şerî, Semîn, Hilal, Salm, Nehâ, Aster Semîn, Kahil, Kehl, Melik, Mâlik, Hâdî, Hudâ, Bahl, Ritl, Heyyic, Şû', Sitâr, Tanfet, Su'â, Gam, As, Asherd, Useyr, Atîr, Tecir ve Dubur*" gibi putlardır.

2. BÖLÜM:

İSLÂM ÖNCESİ ARABİSTAN VE ÇEVRESİNDEKİ SİYASÎ-DİNÎ DURUM

2.1. Arabistan Çevresinde Siyasî Durum

İslâm öncesi dönemde her ne kadar bazı devletler ve uydu devletler kurulduysa da, Arabistan ortası ve Necid ve Basra-Umman hattında belli bir devletin etkinliği olmamıştır. Kuzey ve Güney Arabistan'da kurulan devletlerin aksine batı, doğu ve orta Arabistan'da kabilecilik ve şehir devletçikleri denilebilecek sosyal ve kültürel yönetim yapısına sahipti. Arabistan, genelde kabilecilik, şeyhlik yönetim tarzıyla kabile ittifak anlayışları içinde birbiriyle sürekli savaş veya çapulculuk ile didişen bir görüntüye sahipti.

VI. yüzyılda Kuzey Arabistan ve çevresi iki büyük devletin çekişme alanı olmuştu. Bizanslılar ve Sâsânîler zaman zaman Anadolu, Kuzey Arabistan, Mezopotamya bölgelerinde savaşa girişiyorlardı. Kuzey Arabistan bu iki devletin çekişme bölgesi olduğu gibi Güney Arabistan'da zaman zaman Bizans, Sâsânî ve Habeşlilerin hâkimiyet mücadelelerine sahne oluyordu. Bu hâkimiyet kurma çekişmelerinde en büyük etken yerel Arap kabile ve devletlerin büyük devletleri topraklarına çağırmasıyla meydana geliyordu. Bu siyasi durumlar elbette Yahudilik, Hristiyanlık ve Mecûsîlik gibi dinlerin bu bölgelere tesirine neden oluyordu. Güney Arabistan ve Güneybatı Arabistan'da özellikle Yemen'de, Sâsânî ve Bizans ve Habeşistan siyasi çekişmeleri nedeniyle bu ülkelerin dinleri putperest Yemen halkının dini inanış ve kültürünü de etkiliyordu.⁷⁹

Arabistan'ın Çin-Hind ile Roma-Bizans deniz ticaret yolu üzerinde olması nedeniyle, Yemen, Umman, Kızıldeniz, Bahreyn, Basra ve Kuzey Arabistan çölleri deve ticareti için önem kazanmıştı. Hatta birçok yerde ticaret panayırları kurulurdu. Umman'da (Uman) *Suhar*, *Deba* ve *Şahr* panayırı; Yemen'de *Aden*, *Sab'a (Seb'a)* ve *Rabi'i (Rabiy)* panayırları, iç bölgelerdeki vahalarda *Ukaz* panayırı yanında *Bedir* ve *Hubaşe* gibi bazı küçük panayırlar kurulurdu.⁸⁰ Mekkeliler senede iki kez kuzeye ve güneye büyük kervan çıkarmaları bilinen bir gerçektir.

2.1.1. Bizanslılar

Büyük Roma İmparatorluğu'nun doğu kısmı Balkanlar, Anadolu, Suriye-Filistin bölgesi, Kuzey Afrika'nın doğu kısmını kapsayan topraklardı. Doğu Roma'nın (Bizans), Slav ve Avar

⁷⁹ Cevad Ali, İslâm Öncesi Arap Tarihi, 1/118; Tevrat kıssalarını ve Süleyman peygamberin kıssalarını efsaneleştirip buralardaki putperestlerin etkilemek amaçlı, cin, dev, deccal, mesih, kıyamet ve diğer kıssaları anlatıyorlardı. Bu ileriki zamanlarda İslâm kaynaklarına, bu bölgede yaşayan hadis ve tarih ravilerininin Yahudi ve Hristiyan kaynaklardan alınıp değişikliğe uğrayarak efsanevi rivayet aktarımlarına da temel teşkil edecektir.

⁸⁰ Mustafa Fayda, İslâmiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982, ss. 14-15.

tehditleri yanında en önemli rakibi doğuda hüküm süren Sâsânî imparatorluğuydu.⁸¹ Roma İmparatoru *Konstantin* (ö.337), İstanbul şehrini kurması ile Roma imparatorluğunun merkezini İstanbul'a (Konstantinopolis) taşımıştı.⁸² Konstantin, Hıristiyanlığın Roma devletin kontrolü altında olması ve yeni devlet anlayışının katkısı olması için 325'te başkanlık yaptığı İznik I. Ekümenik Konsülü'nü toplamıştı. Tanrının tekliği veya baba, oğul meselelerinin görüşüldüğü bu konsülden sonra 381'de İstanbul'da yine başka bir imparator'un huzurunda toplanarak Hıristiyanlığın amentüsü oluşturulmuştu.⁸³ Bundan sonra kilise ve sarayda ikonlaşma (Hz. İsa, Hz. Meryem ve azizlerin hatta imparator'un duvar resmi ve kabartmaları) yaygınlaşmaya başlamıştı.⁸⁴ Ancak Aryanizm'in etkisi ile *ikonoklazm* (tasvir kırıcılar) hareketi put ve tasvirler (ikonlar) birkaç yıl ortadan kaldırılabiliyordu.

Kavimler göçünü etkisiyle 395'te Roma'nın ikiye ayrılmasıyla Doğu Roma İmparatorluğu daha sonra Bizans İmparatorluğu olarak anılmaya başlandı. Bu devlet, Hıristiyanlığı devletin dini olarak kabul etmesiyle birlikte Arabistan ve çevresine dini olarak da etki etmişti. Bizans içindeki iç karışıklıklar XVI yüzyılda İranlı devlet olan Sâsânîler'in Bizans topraklarını işgal savaşlarına yol açmıştı. Bizans taht kavgaları sırasında İranlılar, Anadolu, Kuzey Arabistan, Mezopotamya bölgesi, Kafkasya hatta kısa süreliğine Mısır'ı işgal ettiği zamanlar olmuştu.⁸⁵ Bizans'ın iç çekişmelerinin sonlandığı dönemde ancak Bizans kaybettiği yerleri geri alabiliyordu. Genelde Fırat nehri iki sınır bölgesi olmuştur. İslamiyet'in ilk yıllarında sırasında Sâsânîler, Bizans'ı yenmişlerdi. Kuzey Arabistan ve Anadolu'yu işgal etmişken, Kur'an'da Rum süresinin ilk ayetlerinde geçtiği gibi nihayet Bizanslılar İmparator Herakleios döneminde 629'da İranlıları, Anadolu, Suriye ve Filistin bölgelerinden çıkarabilmişlerdi.⁸⁶

Bizanslılar, siyasi olarak Araplar üzerinde Kuzey Arabistan'da olduğu gibi Güney Arabistan ve Arabistan'ın Kızıldeniz sahil boylarında da dini olarak etken olmuşlardı. Böylece Hıristiyanlığın bu bölgeye yayılmasına ön ayak olmuşlardı. Buradaki küçük Arap devletleri ve kabileler Bizans vasallığı altında hüküm sürmüşlerdi. Yine *Zünuvâs* zamanında Yahudi Himyerî hanedanı Yemenli Hıristiyanlara baskı ve zulüm⁸⁷ yaptığı için Bizans imparatorunun emriyle Habeşliler bir dönem Güney Arabistan'a da siyasi ve dini yönden etken unsur olmuşlardı.

⁸¹ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015, 1/44.

⁸² Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.41.

⁸³ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.44.

⁸⁴ Muhammed Hamidullah, "*İslam Topluluklarında İbadet Tarihi*", Çev: Zahit Aksu, Hikmet Yurdu, Ocak 2008, 1(1), s.21.

⁸⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.66.

⁸⁶ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.96.

⁸⁷ Ashâbü'l-uhdûd olayını hem Burûc, 85/1-12 ayetlerinde hem de hadislerde görebilmekteyiz. İmam Nevevî, *Riyazü's-Salihin (Açıklamalı Tam Riyazüs Salihin Tercümesi)* Çev: Abdullah Parlayan, İstanbul 2005, ss.27-29.

2.1.2. Sâsânîler

Babek Erdeşir'in (ö.242) dedesi *Sâsân*'ın adına küçük bir devlet olarak Güney İran bölgesinde kuruldu (226). İlk Şehinşah (Şahansah) ilan edilen Erdeşir ve oğlu Sâsânî topraklarını genişletti, başkenti Medain'e taşıyarak şehri bayındır hale getirdi.⁸⁸ Sâsânîler'in İslamiyetin gelişi sıralarında kuzeyde Kafkasya sıra dağları, batıda Mezopotamya'dan doğuda Afganistan içlerine kadar uzanan toprakları vardı. Sâsânîler, doğuda Türkler, batıda Bizanslılar ile sürekli savaş halinde idiler.⁸⁹ Sâsânîler, bazen Bizans ve Türk toprakların giriyorlarsa da uzun süre bu topraklarda kalamıyorlardı. Araplar, Irak'a *Sam Rah* derlerdi. Arap olmayanlar buraya *Irak* ya da *Mezopotamya* değil *İran* derlerdi. Sam Rah, *Sam'ın yolu* demektir. Buda *İran-şehr* anlamına gelir. Bugünkü Irak'a da o zaman İran deniliyordu.⁹⁰

İranlılar, *Enûşirvân* (ö. 579) zamanında güçlenmişlerdi. Doğu bölgelerine olduğu gibi en yakın Arap bölgelerine ve Roma topraklarına da saldırılar düzenlemişlerdi. Roma kayzeri vergi karşılığında bu bölgeyi İranlılar ile paylaştı.⁹¹ Mezopotamya, İranlılara kalırken (Fırat nehri sınır olmak üzere), Kuzey Arabistan Romalılara kalmıştı. Böylece Kuzey Araplar iki büyük devlet arasında pay edilmişti. Gassânîler, Roma'ya bağlı kalırken, Hîre Arapları, İranlılara bağlı olarak yönetilmişlerdi. Resulullah'ın (SAV) zamanında İran'da sürekli bir taht kavgaları vardı. Ancak bir ara İranlılar, Romalıların ordusunu bozguna uğratmışlardı. Bu zaferden sonra İranlılar bunu fırsata çeviremediler zira yine taht kavgaları yeniden başladı. Nihayetinde Romalılar, İranlıları Herakleios (MS 641) zamanında 627'de büyük bozguna uğrattılar. Böylece asırlardır devam eden Bizans-İran (Roma-Sâsânî) mücadelesi Bizans'ın üstünlüğü ile sona ermiş oldu.⁹²

Resulullah (SAV), II. Hüsrev (ö.628) zamanında ona bir mesaj (tebliğ mektubu) göndermişti. Bu mektubu İran Kisrası yırtmıştı. Resulullah'ın vefatı sıralarında (632) İran tahtına Şiruveyh geçmişti.⁹³ Onun ölümü ile küçük yaştaki oğlu tahta geçti. Bu dönemlerde İran zayıflamıştı. Nihayetinde Hz. Ebu Bekir'in Arap yarımadasında İslâm birliğini sağlaması sonrası Hz. Ömer döneminde yapılan İslâm ordusu Kadisiye (15/636) ve Nihâvend (21/642) savaşlarında Sâsânîlerin toprakların büyük çoğunluğu alınmış oldu. III. Yazdicerd'in 651'de öldürülmesi ile Sâsânî Devleti tamamen ortan kalkmış oldu.⁹⁴

⁸⁸ Esko Naskali, "*Sâsânîler*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, 36/174.

⁸⁹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, s.46.

⁹⁰ Ebû Hanife ed-Dineverî, *el-Ahbâru'l-Tivâl* (Eskilerin Haberleri), Çev: Zekeriya Akman-Hüseyin Siyabend Aytemür, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017, s.51.

⁹¹ Dineverî, *el-Ahbâru'l-Tivâl* ss.122-123.

⁹² Naskali, "*Sâsânîler*", TDV İslam Ansiklopedisi, 36/175.

⁹³ Dineverî, *el-Ahbâru'l-Tivâl*, s.169.

⁹⁴ Naskali, "*Sâsânîler*", TDV İslâm Ansiklopedisi, 36/176.

2.1.3. Habeşliler

Habeşistan, Kızıldeniz kenarında Afrika topraklarında Mısır'ın doğusunda bugünkü Eritre, Cibuti ve Somali'yi kapsayan günümüzde Etiyopya denilen bölgeye ve çevresine verilen isimdir. Bu bölgede MS 100 yıllarda bu bölgede *Aksum* krallığı kurulmuştu. Habeşistan bölgesine, Mısır'dan gelen Hristiyan papazların misyonerlik çalışmaları ile 320'de Hristiyan olan⁹⁵ Habeşliler, güçlü bir devlet olmuşlardı. İslâmiyetin gelişi sırasında Roma vasallığı altında Hristiyan devlet olan Habeşistan'daki kilise Mısır Kıpti (Kopt) kilisesine bağlı idi.⁹⁶

Zûnüvâs, Yahudi olarak Yemen ve Necran'ı zorla Yahudileştirtirmek istedi. Zûnuvas'a başından sarkan perçem dolayısıyla, perçemli manasına gelen perçem sahibi/Zûnüvâs (Zu Nûvas) denilmiştir. Zûnuvas Necran Hristiyanlarını (Kur'ân da geçen Ashâbü'l-Uhdud) zorla Yahudi yapmak istiyordu.⁹⁷ Zûnuvas'ın işkenceleri ve ateş dolu hendeklerde Hristiyanları yakması sonrası, oradan kaçanlar Hristiyanların hamisi Roma kralına Zûnuvas'ı şikâyet etmişlerdi. Roma kralı, bu şikâyetten dolayı Habeş Necaşi'sine (kralına) haber gönderdi. Bunun üzerine Habeş kralı büyük bir ordu ile Yemen'e girdi. Zûnuvas ve ordusunu yenmişler ve Yahudiler öldürülmüştü.

Habeşlilerce *Zemar* adlı şehrin ismi Habeşçe olan San'a (güvenli yer, belde, şehir) olarak değiştirildi. Ancak daha sonra *Eryat* ile komutan *Ebrehe b. Melat* (ö. 570 [?]) arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Ebrehe, yapılan savaşta Eryat'ı öldürdü. Yemen'i imar edip büyük bir kilise yaptırmıştı. Habeş kralı onun Yemen'deki krallığını tanımıştı. Ebrehe, bu kilise'ye ziyaret için (Hacc için) tüm Araplara çağrıda bulundu. Araplar ise bunu kerih görmüşlerdi. Hatta bazı Araplar bir gece bu kiliseye pislemişlerdi. Bunu duyan ve bunun Arapların yaptığı fikrinde olan Ebrehe, Arapların en büyük ve ünlü ibadet yeri Mekke'deki Kâbe'yi yıkmak için büyük bir ordu hazırladı. Böylece Kur'ân'da geçen malum olay (Fîl Hâdisesi) gerçekleşti.⁹⁸

Yemen'de Habeşliler de Araplara zulmedince, Araplar Roma kayserine şikâyette bulunmuşlardı. Ancak Kayser, "*Ben Hristiyan'ım, Yemen'de Hristiyandır. Siz ise Putperestsiniz size niye yardım edeyim*" diye onları kovmuştu. Araplar da bu sefer İran Kisra'sına şikâyete ve yardıma gitmişlerdi. Kisra'da, Vehriz komutasında mahkûm ve kölelerden oluşan ordu kurdurup Basra'dan deniz yoluyla Aden'e (Yemen) gönderdi. Vehriz adlı komutan ve beraberindekiler Habeşlileri yendiler. Vehriz'in emriyle Habeşlilerin tamamı öldürüldü. Böylece Yemen artık İranlıların eline geçmiş oldu.⁹⁹

⁹⁵ Levent Öztürk, "*Etiyopya (Tarih)*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, 11/491.

⁹⁶ Davut Dursun, "*Etiyopya (Din)*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, 11/488.

⁹⁷ Dineverî, el-Ahbâru'l-Tivâl, s.115.

⁹⁸ Fîl, 105/1-5.

⁹⁹ Dineverî, el-Ahbâru'l-Tivâl, ss.117-118.

H. Muhammed (SAV), Hudeybiye antlaşmasından sonra etraf devlet başkanları ve kabile başkanlarına olduğu gibi, Müslümanların ilk hicret yeri olan Habeşistan Kralı el-Ashame b. Ebcere (ö. 9/630) adlı Habeşli Necâşî'ye, Hz. İsa ve Hz. Meryem'in durumunu anlatan davet mektubu gönderip İslâm'a davet etmişti. Necâşî, Hz. Muhammed'i (SAV) tasdik etmiş ve İslâm'a girdiğini beyan etmişti. Necâşî, oğlunun başkanlığında bir heyeti Medine'ye gitmesi için göndermişti. Ancak heyet Kızıldeniz'de çıkan fırtınada gemileri batarak heyettekilerin hepsi boğulmuştu. Necâşî de kısa bir süre sonra vefat etmişti.¹⁰⁰ Hz. Peygamber onun gıyabi cenaze namazını kıldırmıştır.¹⁰¹

2.4. İslâmiyet Öncesi Arap Devletleri

Arapların en eski halkının *Âd*, *Semûd* ve *İmlik (Amâlika)* olduğu kabul edilir.¹⁰² Sâmi ırkından¹⁰³ olan Arapları tarihçiler genel olarak Arab-ı Bâide¹⁰⁴ ve Arab-ı Bâkiye olarak ikiye ayırıp, Arab-ı Bâkiye'yi de iki büyük kol olan Adnânîler (Arab-ı Müsta'ribe/Mütearribe)¹⁰⁵ ve Kahtânîler (Arab-ı Âribe)¹⁰⁶ olarak ikiye ayırırlar.¹⁰⁷ Medine'de İslâm Devleti kurulana kadar Arabistan'da tüm Arapları bir arada tutacak bir otorite olmamıştır. Ancak Arap yarımadasında tarih boyunca irili ufaklı devletler kurulmuştur. Zaman zaman da Arabistan çevresinde kurulan devletler Kuzey ya da Güney Arabistan'a kısa sürelerde olsa hâkimiyet kurmuşlardı. Tarihte Kuzey, Kuzeybatı ve Kuzeydoğu Arap bölgelerine kısa sürelerle, I. ve II. Bâbil devletleri, Âsurlular, Mısır kralıkları, Romalılar, Persler, Bizans ve Sâsânîler hâkim olmuşlardı. Doğu, Güneydoğu, Güney ve Güneybatı Arabistan'a ise Sâsânîler, Romalılar, Habeşistanlılar kısa aralıklar ile hâkim olmuşlardır.

¹⁰⁰ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, (Hz. Peygamber ve Halifeler), Ter: Harun Bekiroğlu, Ankara Okulu, Ankara 2020, s. 226.

¹⁰¹ Buhârî, *Cenâiz*, 4.

¹⁰² Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982, s.10-11, *Amâlika*'nin bir kolu *Şasolar (Hiksoslar)* bir dönem Mısır'ı idare etmişlerdi.

¹⁰³ Sâmiilerin Hz. Nuh'un oğlu *Sâm*'in soyundan geldiğine inanılır. Tarihçiler, Sâmiileri genel olarak: Ebla-Ugaritler, Akadlar, Asurlular, Bâbilliler (I. ve II. Bâbil), Amurîler, Ârâmîler-Süryânîler (Keldânîler bunların soyundan), Kenaniler, Fenikeliler, İbraniler (Yahudiler), Habeşîler (Aksumlular-Amharalar) ve Araplar olarak kabul ederler. Bk. Yar. 9: 18; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009, ss.19-20; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev: Salih Tuğ, İstanbul: İFAV M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011, s1/37; S. D. Goiten, *Yahudiler ve Araplar (Çağlar Boyu İlişkileri)*, Çev: Nuh Arslantaş-Emine Buket Sağlam, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010, ss.39-41; Adnan Demircan, *"Sâmiiler"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, c.36, ss.75-76.

¹⁰⁴ Bunlar, Âd, Semûd, Medyen, Amâlika, Câsim, Tasm, Abd-i Dahm, Hadûra, Cedîs, Ubeyl gibi kavimlerdir. Hakkı Dursun Yıldız, *"Arap"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, 3/272-276

¹⁰⁵ Adnânîler, Kuzey ve Hicaz Araplarıdır. Hicaz bölgesi Arapların, Hz. İsmâil'in Adnân adlı torunundan türediği iddia edilmektedir. Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s.11.

¹⁰⁶ Kahtânîler Yemen ve Güney Araplarıdır. Nuh'un oğlu Kahtan'dan (Yaktan) türediği varsayılmaktadır. Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s.11.

¹⁰⁷ M. Şemsettin Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001, s.38.

Arap yarımadasının Kuzey Arabistan tarafında kurulan Nebatlılar (Nebatîler) (MÖ 4 yy-MS 106), Palmirliler/Tedmürlüler (MÖ 2 yy-MS 274), Gassânîler (MS 2. yy-636), Hîreliler (268-633) ve Kindeliler (450-550) varlıklarını sürdürmüşlerdi. Arap yarımadasının güney bölgesinde ise Mainliler (MÖ 1400-700), Sebalılar (MÖ 700-115), Himyerîler (MÖ 115-M.S. 525) devletleri kurulmuştu. İslâm gelmezden önce Kuzey Arap devletleri (Gassânîler ve Hîreliler) o zamanın iki büyük devleti olan Bizanslılar ve Sâsânîler'in vasallığı altına girmişlerdi. Kuzeyde bulunan iki Arap devleti Himyerîler Bizans'a tabi iken Hîreliler de Sâsânîler'e bağlı idiler. Necran bölgesi Yahudilik ve Hristiyanlığın etkisi altına girmişken, Güney Arabistan, Habeşliler, Bizanslılar ve İranlılar bir zamanda Yahudilerin siyasi erkliği altında yaşamışlardı.

Araplar, genel olarak kabile anlayışına sahipti. Özellikle Orta Arabistan diyebileceğimiz çöl bölgelerinde kabilecelik, şehir-kabile devleti veya birkaç göçebe aşiretlerin oluşturduğu güçler vardı. Çölde, bedevîler devecilik, rehberlik yanında yol kesme ve yağma işleriyle uğraşırlardı. Araplar da kabileler arasında ittifaklar ve sık sık savaşlar olurdu. Ticaret, deve su kaynakları bu bölge için en önemli unsurlardı. Mekke Arap bölgesinde dini ve sonradan ticari merkez olarak en önemli şehir olmuştu. Arabistan, Peygamberimiz dönemine kadar hiçbir zaman birlik halinde olmamış, merkezi otoriteli kapsayıcı bir devlet kurulamamıştır. Kuzey ve Güney'de kurulan devletler dışında kalan bölgeler kabileler halinde müstakil olarak Arap bedevî şehir devleti veya bedevî Arap kabileleri halinde yaşamışlardır. Arabistan'da kurulan önemli devletler ise şunlardır.

2.4.1. Nebatîler (Nabatîler)

Nebatîler, Filistin Edom bölgesinde kurulup başkentleri antik şehir olan Petra¹⁰⁸ idi. Arabistan'ın kuzeyinde MÖ IV. yüzyıldan MS 106 yılına kadar şimdiki Filistin, Lübnan ve Suriye bölgelerinde hüküm sürmüşlerdi. Bir ara sınırlarını Fırat nehrinden Kızıldeniz'e kadar (Hicaz'ın kuzeyi dâhil) uzatmışlardı. Ticaret ile uğraşan Nebatîler, çöl kayalıkları ve vadilerine binalar yapıp bölgeyi bayındır hale getiren hükümdarlarının adına paralar bastırmışlardı. Nebatîler, IV. *Haris* döneminde Romalılar ile kanlı savaşlar yapmışlardır (MS 40).¹⁰⁹ Putperestliğin yaygın olduğu bu devlette Zu's-Şera, Menât ve Kays adlı üç büyük put/ilahları vardı. Romalı komutan Cornelius, bu devlete son vermişti (216).¹¹⁰ Dağılan devlet ve Petra şehri yağmalandığı için zamanla bu şehir ıssız bir yer olacaktır. Yine de Hicaz kuzeyinde bir Nebatî devlet kalıntısı bir müddet daha devam etmişti. Nebatîler ticaret kervanları üzerinde devlet kurdukları için çoğunlukla ticaretle uğraşmışlardı. Hatta bu devlet yıkılınca bir kısım

¹⁰⁸ Petra şehrinin diğer adı *er-Rakîm (Rekim)* idi. Yunanlılar Arapça 'Arke' ismini *Er-Rakîm* olarak isimlendirilmiştir. Ashâb-ı Kehf kıssasında, 'Ashâb-ı Kehf ve Ashâb-ı Rakîm' diye geçer. Kehf, 18/8; M. Şemsettin Günaltay, İslâm Öncesi Arap Tarihi, s.73.

¹⁰⁹ Günaltay, İslâm Öncesi Arap Tarihi, s. 69.

¹¹⁰ Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, s.42.

Tüccarlar Medine'ye yerleşmişti. Zira Peygamber Medine'ye hicret ettiği sırada Medine'de bir Nebat Pazar'ı (Suku'n-Nabat) olduğu bilinmektedir.¹¹¹

2.4.2. Tedmürlüler

Greko-Romenlerin *Palmira* Arapların *Tedmür* olarak isimlendirdiği yerde Tedmür (Palmir), Nebati krallığının ortadan kalkması ile kurulmuştur. Bu devlet Tedmür ve çevresinden bugünkü Amman (Philedelhia/Filedelfiya), Şam'dan Fırat nehri kenarına kadar yerlerde MÖ I. yüzyıldan 273 yılına kadar Suriye'de hüküm sürmüşlerdir. Zaman zaman Romalıların saldırısına uğramışlardır.¹¹² Bazen Romalıların yanında Sâsânîlere karşı savaşıtlarsa da bu devleti de Romalılar yıkmıştı.

Zeynep, MÖ 268'de kocasını ve üvey oğlunu öldürüp Temür hükümdarı olan Romalıların zengin eyaleti Mısır'ı ele geçirmek için Mısır'a girmiş akabinde de Suriye'nin kuzeyinden Anadolu'ya yönelmişti. Hatta Ankara'ya kadar ilerlemişti. Bunun üzerine Roma kralı Oreyen, Roma'dan Makedonya'ya oradan Ankara'ya gelip şehri almış ve Antakya'ya gelmişti. Romalılar, daha sonra Zeynep'in Palmirli ordusunu kılıçtan geçirmişti. Zeynep toparlanıp Sâsânî'lerden yardım istemek için Sâsânî bölgesine giderken yakalanıp esir alınmıştı. Esir kraliçe, yemek yemeyi reddedip açlıktan öldü (172). Tedmür yağma edilmeden alındı ise de ertesi sene çıkan isyanı bastırmak için Oreyen'un ordusu, Tedmür'e gelince askerler ve halk kaçtı. Bu sefer şehir savaşız alınıp yakıldı, yağma edildi. Roma kralı şehirde kalan tüm insanları (çocuk ve ihtiyar dâhil) öldürttü.¹¹³ Bu olaydan sonra bir daha toparlanamayan ve ticareti zayıflayan Tedmürlüleri, Bizans'ın Hristiyanlığı kabulüyle birlikte Tedmür bölgesinin putperest halkını zorla Hristiyanlaştırmaya çalıştı.¹¹⁴ Şehirde 200 civarında Yahudi ve çok az Hristiyan dışında halk ve yöneticiler putlara tapıyordu.

Şehirde büyük *Bel (Ba'l)* putu ve tapınağı vardı. Bunun yanında *Beltis*, *Baalşimin*, *Bel-Hammon*, *Yerhibol*¹¹⁵, *Aglibol*¹¹⁶, *Malakbal*¹¹⁷ ve *Manno* adlı tanrıları vardı. Palmirli, genelde tanrılarını insan şeklinde tasvir ederlerdi. Ayrıca Buradaki halk *el-Lât*, *el-Uzzâ* ve *el-Menât* adlı putlara da tapıyorlardı. Bunlara ait puthaneler vardı.¹¹⁸ Romalı etkisi ile bazı tapınaklar Roma usulünde yapılıyordu. Bugün bu kalıntılara raslamaktayız.

¹¹¹ İbrahim Sarıçam, "Hz. Peygamber Dönemi", İslam Tarihi, Ed: Eyüp Baş, Ankara: Grafiker Yayınları, 2020, s.47.

¹¹² Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, ss.47-48.

¹¹³ Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, ss.52-54.

¹¹⁴ Sarıçam, "Hz. Peygamber Dönemi", İslam Tarihi, s.47.

¹¹⁵ *Yerhibol*, Güneş tanrısı Bâbil tanrısı Şamaş'ı taklit edilmiş halidir.

¹¹⁶ *Aglibol*, Boğa Bel demektir. Boğa başlı insan şeklindeki Bel'in (Aglibol/Aglibal) boynuzları arasında Hilal figürü bulunurdu (Ay tanrısı- bolluk ve bereket tanrısı).

¹¹⁷ *Malakbal*, Baalbek şehrinde idi. Güneş tanrısı Merkür'den esinlenilerek yapılmıştır.

¹¹⁸ Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, ss.57-58.

2.4.3. Gassânîler

Gassânîler devleti, Mer'ib seddinin yıkılması ile Yemen'den kuzeye gelip Tedmürlülerin yıkılması ile buralara yerleşen Kahtânîlere mensup Cefne b. Âmir başkanlığında kabilelerce kurulmuştur.¹¹⁹ İlk başlarda Cefneoğulları devleti de denilmiştir. Başkentleri Bosrâ (Busrâ) idi. Bizanslıların savaşlarında onlara yardım ettikleri için Bizans, bu devleti koruyucuğunu yaptı. Böylece Gassânîler, Bizans vassallığı altında yaşamışlardı. Zamanla Bizans'ın etkisinde kalmış ve Hristiyanlaşarak yaşamışlardı. Bizanslılar, bu devleti güneyden gelecek bedevî çapulculuğuna ve Sâsânî devletine karşı da tampon devlet vazifeliği vermişti. Sâsânîlerin kışkırtması ile Hîreliler Gassânîlere saldırmışlardı (529). Gassânî hükümdarı *Haris*, Hîrelilere yenilip oğlu esir düşünce, Hîreliler onun oğlunu *Uzzâ* putunun önünde başını keserek (ilâhlarına/putlarına kurban olması mahiyetinde) öldürmüşlerdi.¹²⁰ Bu devleti önce Sâsânîler yıpratmışlardı, nihayet Hâlid b. Velîd'in (ö. 21/642) komutasındaki İslâm ordusu ile Bizans arasındaki yapılan *Yermük* savaşıyla birlikte tamamen ortadan kaldırılmıştır (636).

2.4.4. Hîreliler

Bu devleti Yemen'den gelen *Lahm*, *Cüzâm (Cüz zam)* ve *Âmile* adlı üç kardeş kabilenin Lahm kabilesi öncülüğünde kabile reisi Amr b. Adî tarafından Kufe yakınlarında kurulmuştur. Hîrelilere¹²¹ *Lahmiler* de denilir. Amr b. Adî'den sonra İmrü'l-Kays hükümdar olmuştur. Hîreliler, Irak bölgesinde MS III. yüzyıldan itibaren Sâsânîler'in vasallığı altında yaşamışlardı. III. Münzir'in Hristiyanların Hîreli hükümdar ve kabilesini Hristiyanlaştırma çabalarını alayla karşılık vermişti.¹²² Hîreliler diğer Arap kabileleri bir arada tutma girişimleri zamanla Hristiyan olacak olan kabileleri yönetime karşı isyana sevk etmişti.

Hîreliler ilk zamanlar putperest idiler. Hîreliler, *Uzzâ* adlı puta tapıyorlardı. Ancak Maniheizm, Yahudilik ve İranlıların etkisi ile Mazdekizm (Mazdeizm) dinine inanan topluluklar vardı. Hristiyanlığı ilk başta kabul etmedilerse de zamanla Hristiyanlığın *Nastûrî* mezhebine girmişler ve Hîreliler arasında bu mezhep zamanla yayılmıştı. Hristiyan olan hükümdarlarda birçok kilise yapmışlardı. Hîreliler, Sâsânîlerin zayıf döneminde İran ordusunu bozguna uğrattılsa da kısa süre sonra 614'de Sâsânîler, Hîre'ye gelerek buraya

¹¹⁹ Ahmet Ağırakça, "Gassaniler", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, 13/397-398; Bu Mer'ib selinden sonra Kahtânîlilerin diğer kollarından Evs ve Hazrec, Yesrib'e (Medine), Huzaâlılar Merr (Kızıldeniz sahiline yakın) bölgesine, Ezdiler Serat (Kuzey Suriye)bölgesine, diğer Ezdî koluda Uman'a (Umman) yerleşmiştir. Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, s.63.

¹²⁰ Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, s.64. Uzzâ ve başka putlar adına tapınaklar/put evleri yapmışlardı.

¹²¹ *Hîre* kelimesi, Arâmîce/Aramca'dır. Donanımlı çadırılı ordugâh manasına gelir.

¹²² Dozy, bu konuyu kitabında ele almıştır. Bk. R. Dozy, Târih-i İslâmiyet (Essai sur L'Histoire de L'İslamisme), Ter: Abdullah Cevdet, Kahire: Matba-ı İctihad,1918, 1/26.

direkt kendilerine bağlayarak İranlı bir vali atadılar. Daha sonra Hîre (Lahmîler) 628'den İslâm devletince yıkılıncaya kadar kukla olarak kalarak son Hîre hükümdarı Münzir b. Nu'mân tarafından yönetilmişti. Nihâyet bu devleti Hâlid b. Velîd'in komutasındaki İslâm ordusu 633'de Irak'ı fethi sırasında ortadan kaldırmıştır.¹²³ Hîrelilerden başka Kindeliler ise bu bölgeye yakın yerlerde, Kuzeydoğu Arabistan ve Orta Arabistan'ın Necid bölgesinde bir müddet ve zayıf olarak hüküm sürmüşlerdi.¹²⁴

2.4.5. Maînîliler

Maînîliler,¹²⁵ Güney Arabistan'da, MÖ 1400 ile 650 yılları arasında Yemen bölgesinde San'a'nın doğusunda Maîn'de kurulmuştu. Bu devleti kuranları Irak bölgesinden gelen Amâlikalıların kurduğu ve Kahtânîler ile karıştıkları hakkında görüşler vardır.¹²⁶ Hükümdar ve ilâhlarının isimleri Mezopotamya bölgesindeki isimlere benzemesi buna delil olabilir. Bu devlet ticaret açısından önem arz etmekteydi. Hint ve Çin'den gelen ticaret mallarını Mısır Filistin ve Suriye bölgesine satarak büyük gelir elde ederlerdi.¹²⁷ Tarım ile de uğraştıkları için bu bölgeye *Arab-ı Saîde* de denilirdi. Maîn hükümdarları '*Mizvad*'¹²⁸ ünvanını kullanırlardı.

2.4.6. Sebeliler

Sebeliler (Sebalılar), Maîn devletinin yıkılmasından sonra Kahtânlı Sebe b. Yeşcüb tarafından kurulmuştur. Başkenti San'a yakınlarındaki Me'rib (Maryaba) olan bu devlet MÖ 750-115 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bu devletin en önemli özelliği çok övündükleri Mer'ib¹²⁹ seddi idi. Sulama amaçlı o zamanlar için çok önemli ve büyük bir sed/baraj yapılması Sebelilerin refahını artırmış baraj ve nehir kıyısı boyunca bahçeler, saraylar ve meşhur Mer'ib kale ve sarayını yapmışlardı.¹³⁰ Bunun yanında başka sedler/barajlar¹³¹ da yapmışlar ve

¹²³ Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, ss.70-71.

¹²⁴ Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, ss.76-80.

¹²⁵ Eski Arap tarihçileri (Ya'kubî, Dineverî, Taberî, Mesûdî, İbnü'l-Esîr, İbn Haldûn gibi) bu devletten hiç bahsetmemişlerdir. Bu devlet hakkında ilk bilgileri Yunan tarihçilerinden alınmış ve Himyer kitabelerinin okunması ile de böyle bir devletin varlığı keşfedilmiştir. Günaltay, İslâm Öncesi Arap Tarihi, s. 115.

¹²⁶ Muhammed Fatih Duman, Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı, Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayını, 2017, ss.81-82; Günaltay, İslâm Öncesi Arap Tarihi, s.120.

¹²⁷ Sarıçam, "*Hz. Peygamber Dönemi*", İslam Tarihi, s.49.

¹²⁸ Dini otorite ve kahanet anlamı yanında *Mizva-u Main*, Main hâkemi/Kâhini anlamına da gelmekteydi. Duman, Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı, ss.81-82.

¹²⁹ Diğer adının Arim seddi olduğu da söylenir. Arim, zaten sed ve baraj manalarına gelir. Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, s. 16.

¹³⁰ Kur'an'da Sebe' süresi bulunmaktadır. Kur'an ayetlerinde de geçtiği gibi şehirlerin arası bu barajın bereketi ile birbirine yakın evler, bahçeler ve yalılar (konaklar) yapılarak ile birleşmişti. Bu birleşmeden rahatsız olan azgın şımarmış zenginlerin tavrına karşılık Allah, Arim selini göndererek bu barajı yıkmıştır. Bu baraj defatla tamir edilse de eski düzen sağlanamamıştır. Bk. Sebe', 34/15-16; Yine Hz. Süleyman ve Belkıs olayından Kur'an-ı Kerîm

ticarete gelişmişti. Ancak Arim seli ve diğer seller sonrası barajların yıkılması ile kabileler tüm Arabistan'a dağılmış ve yerine Himyeriler devleti kurulmuştu.

2.4.7. Himyerîler

Himyerîler¹³², Sebelilerin yıkılışı ile kuruldu (115). Himyeriler bir müddet sonra, ilk önce Yahudilerin ve sonra da Hristiyanların yönetimine girmişlerdi. Himyerîler 345'ten itibaren Bizans'ın vasallığında da hüküm sürmüşlerdi. Hükümdar sülâsinden olmayan Lahina Zû Şenatır'ın zorla iktadara gelip halka zulmetmesi üzerine bunu devirip yerine geçen Zû Nüvâs (Zünüvas, Zûnüvâs, Zura), Himyerî kralı olarak Yahudiliği kabul etmesiyle Yahudi dini Yemen'de etken oldu.¹³³ Zünüvâs ve sonraki kralların Yemen'de özellikle Necran Hristiyanlarını zorla dinlerinden vazgeçirmek için yaptıkları zulümler artınca Hristiyanlar, Bizans devletine çağrı mektupları göndermişlerdi. Bizans devletinin yönlendirmesi ile Hristiyan Habeşliler 525'te bu Yahudi Himyerî devletini ortadan kaldırmıştı. Bundan sonra Yemen'i Habeş valileri yönetmeye başlamıştı¹³⁴. Dönemin güçlü Afrika Hristiyan devleti olan Habeşliler yakınındaki Yemen bölgesindeki Himyerîlere ve kabilelere vasîlik yaptılar.

Yemen, Habeş valilerince yaklaşık 50 yıl yönetilmişti. Bunlardan en önemlisi Ebrehe idi. Habeşli hükümdar Ebrehe'nin fil olayı (570) sonrası Yemenliler Sâsânîlerden yardım istemişlerdi. Vahriz'in komutasındaki İranlıların bölgeyi işgaliyle Yemenliler bu kez de Sâsânî vasallığı altında yaşamaya devam etmişlerdi. İranlılar kukla valiler ile burayı yönetmişlerdi. Mecûsîlik, İranlılar ile bu bölgeye girmişti. Ancak mecûsî yöneticiler, eski Hristiyan ve Yahudi yöneticiler gibi davranmayıp halkı din konusunda serbest bırakmışlardı. Son Sâsânî valisi Bazan'ın,¹³⁵ Peygamberimizin zamanında İslâm'ı kabul etmesi ile artık, İslâmiyet burada hüküm sürmeye başlayacaktı. *Bazan*, Peygamber tarafından tekrar vali olarak buraya atandı.¹³⁶

Yemen'de Himyeriler den başka *Akyal (Kayl)* ve *Eza' (Ezva)* emirlikleri de bulunuyordu. Ayrıca *Cebanîler (Cebaîler)*, *Katabanîler*, *Karîliler (Kariyum)*, *Hadramavtlar (Hadramevtliler)* isminde küçük devletler/emirlikler olduğunu Yunan eserlerinden biliyoruz.¹³⁷

bahseder. Neml, 27/17-44. Gerçi Çağatay, Hz. Süleyman ve Sebe melikesi olarak geçen Belkis'in yaşadığı dönem hakkında ihtilaf olduğunu söyler. Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, s.15.

¹³¹ Yemen'de kurulan sedler ile ilgili geniş bilgi için bakınız. Günaltay, İslâm Öncesi Arap Tarihi, ss. 157-161.

¹³² *Himyer*, Habeşçe *koyu renkli* demektir.

¹³³ Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, s.18.

¹³⁴ Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, s.17.

¹³⁵ Sarıçam, "Hz. Peygamber Dönemi", İslam Tarihi, s. 51.

¹³⁶ Günaltay, İslâm Öncesi Arap Tarihi, s.144.

¹³⁷ Geniş bilgi için bakınız. Günaltay, İslâm Öncesi Arap Tarihi, s. 144-150; Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, s.25; CL. Huart, *Historie des Arabes*, Paris: Libraire Paul Geuthner, 1912, c. 1, s.48, Erişim tarihi: 11.04.2023.

2.5. Arabistan ve Çevresindeki Diğer Dinler

2.5.1. Yahudilik

Yahudilik dininin Arabistan ve çevresine etkisinden önce Hz. Mûsâ'nın kavminin Mısır'dan Firavun zülmünden kaçması ile başlamalıdır. Zira Hz. Mûsâ kavmi ile Kızıldeniz'den geçip Sînâ'da konaklarken 30 gün için Rabbi ile sözleşip Sînâ yarımadasında Tuva vadisine gitmiş ve 10 gün daha artırılmasıyla toplam 40 gün kavminden uzak kalmıştı. Sâmirînin, Hz. Mûsâ'nın ayrılması ve 30. günden sonra dönmemesi üzerine, Yahudilere: *"Mûsâ gelmedi, Mûsâ tanrısını unuttu onu arıyor, Mûsâ bunu unuttu"* şeklindeki telkinlerde bulundu. Sâmirî, Yahudilerin firavun işlerinde çalışarak elde ettikleri altınları toplayıp büyük topraktan yapılı kaba/kalıba koydurdu. Cebrâil'in atının ayağı altından aldığı iddia ettiği biraz toprağı da içine katarak eritti. Böylece toprak kaptan yaptığı kalıbın içine erimiş altını döküp böğüren (ses çıkaran) ve yürüme özelliği de olan¹³⁸ buzağı heykeli yapmıştı. Çünkü Sâmirî daha önce sığırlara tapan Mısır ülkesinde çalışırken bunu çok kez görmüştü. Bu tapınma sevgisi ona oradayken içine sinmiş olmalı. Hz. Hârûn, Sâmirî bu heykel/put yapma konusunda mücadele etti. Ancak Yahudiler çoğunlukla Sâmirî'ye inandıkları için Hz. Hârûn fitne artmasın diye sessizliğe büründü.¹³⁹ Bu kargaşada Sâmirî fırsatı yakalayıp, kavmine buzağıdan heykel yapıp ona tapınmaya çağırmıştı. Böylece Yahudiler buzağıya tapar hale gelmişlerdi.

Hz. Mûsâ levhalarla geri dönüp kavminin puta taptığını görünce önce çok kızarak Hz. Hârûn'un saçını sakalını tutmuş ve şöyle demişti: *"Ne yaptın Hârûn neden bunlar puta tapıyorlar. Sen ne yaptın"*¹⁴⁰. Hz. Hârûn: *"onları uyardığım halde neredeyse beni de öldüreceklerdi"* şeklinde karşılık vermişti. Hz. Mûsâ, putu yapan Sâmirî'yi çağırıp onu hırpaladı, bağırды, beddua edip kovdu. Sâmirî daha sonra çölde hasta ve yalnız olarak ölecekti. Buzağı heykelini, Hz. Mûsâ ateşte eritip parçalara ayırdı. Bu altın parçalarını bir daha önem kazanmasın diye Kızıldeniz'e attı. Bu konu Kur'ân-ı Kerîm'de geniş olarak anlatılır.¹⁴¹

Yahudilerin başka dönemlerde de putlara taptığı dönemler olmuştur. Tevrat'ta putlara tapılmaması gerektiği emredildiği halde, Peygamber Hezekil/Hezekiel'in ölümden sonra bölgede yaşayan diğer kavimlerden etkilenen Yahudiler putlara tapmaya başlamışlardı. Allah'ta onlara putlara tapmayı yasakladığını yeniden açıklamak için Hz. İlyâs peygamberi göndermişti. Hz. İlyâs'a inanmayanlar Lübnan'ın Bekâ (Bikâ/Bekaa) vadisi denilen yerdeki Ba'l putuna tapmaya başlamışlardı. Bu durum gerek dinden soğuma, gerekse günlük yaşam, iş kaygısından ve sosyal etkilenmelerden kaynaklanıyordu. Yahudiler etraf kabile ve devletlerin

¹³⁸ Muhtemelen tekerlekli bir araç üzerine konuldu.

¹³⁹ et-Taberî, Târihu't-Taberî, c. 1, ss.436-437.

¹⁴⁰ Bk. A'râf, 7/142-143.

¹⁴¹ Tâhâ, 20/87-96.

Ba'l ve başka putlara tapmaya başlamışlardı. Onların zengin, müreffeh ve güçlü olduklarını, kendilerinden üstün olduklarını bu sebepten kendilerinin de güçlü ve zengin olma peşinde koşmakları gerektiğine inanıyorlardı. Halkın yanında İsrail ileri gelenleri ile İsrail kralı (lideri de) Ba'l'e tapmaya başlamıştı.

Hz. İlyâs onlardan uzaklaşıp Allah'a yalvarmıştı. Sonraki üç yıl boyunca kıtlıklar olunca bunu putlara laf söyleyen Hz. İlyâs'tan bilmişlerdi. O'da onların hışmından korunmak için dağlarda veya mezralarda yaşamaya başlamıştı. Yahudiler bir zamanlar yağmur ve kıtlığın gitmesi için putlarla dağa çıkıp yağmur bereket istedilerse de (kurban keserek) bir sonuç elde edememişlerdi. Bazıları Hz. İlyâs'a gelip, Allah'a dua etmesini istemişlerdi. Hz. İlyâs'ın dualarından sonra yağmurlar yağdıysa da yinede kavmini putlara tapmaktan vazgeçirememişti.¹⁴² Hz. İlyâs bu bıkkınlıkla dolayı kendisinin bu sapık ve laf dinlemez kavminden kurtarıp yanına almasını istemişti (belkide ölümünü istedi). Allah'ında onu kendi nezdine aldığı âyetlerde belirtilir.¹⁴³

Kur'ân'da geçen cinlerin ya da şeytanların Hz. Süleyman için putlar (heykeller) yapma olayı¹⁴⁴ Taberî tarihinde şöyle yazılmaktadır. Hz. Süleyman bir savaşta esir aldığı kralın kızı ile evlenip onu Müslüman yaptıktan sonra bu kadına çok bağlandığını ne isterse yapacağını söylemiş bu kadında babasını çok sevdiği için Süleyman'dan istekte bulunmuştu. O, cinlere emredip babasının heykelini yapmasını istemiş, cinlerde kızın tıpkı babası gibi bir heykel yapmışlardı. Kadın babasını heykelini giydirip süslemişti. Karısı, Hz. Süleyman çıktıktan sonra her sabah kızları ile bu heykelin önünde saygı duyar hatta secdeye kapanırlardı. Hz. Süleyman'ın yaşlı hizmetçisi bir müddet sonra bu olayı Hz. Süleyman'a anlatınca Süleyman çok kızıp karısı ve kızlarına ceza vermiş ve heykeli kırdırmıştı.¹⁴⁵ Hz. Süleyman öldükten sonra bir başka karısının da odasındaki putlara kurban sunduğunu rivayet edilir. Yine Taberî, İsrail krallarından Esa b. Ebeyya'nın babası Ebeyya'nın da iki putu olup, bunlara taptığını aktarır. Oğlu, Esa'nın annesi ve eşrafın itirazlarına rağmen Hz. Mûsâ'nın şeriatına döndüğü ve putlara tapmayı tedrici olarak yasakladığını rivayet eder.¹⁴⁶

MÖ VI. Yüzyılda Bâbil kralı Buhtunnasr'ın (II. Nebukadnezzar) (ö. MÖ 562) Kudüs'ü işgali sonrası Yahudileri Bâbil'e sürgüne göndermişti. Bunlardan bazıları Arap bölgelerine kaçmışlardı (Medine, Fedek, Vâdiu'l-Kura ve Hayber gibi yerler). Milattan sonra Roma kralı Titus 70'li yıllarda Yahudileri tekrar sürmüştü. Bu sefer Yahudiler, imparatorluğun dört bir yanına dağılmışlardı. Çok az kısmı da Medine ve Yemen bölgelerine gelebilmişlerdi. Medine'deki Nadîr (Benî Nadîr) ve Kurayzaoğulları'da Medine'ye gelip yerleşmişlerdi.

¹⁴² et-Taberî, Târihu't-Taberî, c. 1, ss.475-478.

¹⁴³ Ömer Faruk Harman, "İlyâs", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, 22/160-162.

¹⁴⁴ Sebe, 34/13.

¹⁴⁵ et-Taberî, Târihu't-Taberî, c. 1, ss. 513-514.

¹⁴⁶ et-Taberî, Târihu't-Taberî, c. 1, ss.533-536.

Yahudiler, buradaki çadırlarda yaşayan Cüzzam ve Amâlikalı putperestlere tabî olmayıp, Hz. Mûsâ'nın şeriatı üzere yaşamışlardı.¹⁴⁷

Yemen (Himyerî) hükümdarlarına Tübba' (Túbba) deniliyordu. Son Tübba' Zünuvâs, Kuzey seferinde Medine'ye uğramış, burayı yağmalamak ve tahrip etmek istemişti. Orada bulunan iki haham, onu burayı tahrip etmemesi noktasında ikna etmişlerdi. Hahamlar, son peygamberin geleceğini Tevrat'tan deliller getirerek açıklayarak Arapların önemli merkezi olan Mekke'ye gitmesini istemişlerdi. Zünuvâs, Mekke'ye geldiğinde yanına aldığı hahamların telkini ile Kâbe'ye dokunmadı, hatta Kâbe'ye örtü diktirip örttürmüştü. Kâbe'ye ilk örtüyü bu kralın diktirdiği rivayet edilir. Önceleri ateşperest olan bu kral sonra Yahudi dinini seçmiş, adını Yûsuf (Joseph) olarak değiştirmişti. Yemenliler ise putperest idiler. Yemenliler ilk başta krallarına karşı geldilerse de putların lanetine uğrayacağını düşündükleri kral ve mahiyetindekilere bir şey olmayınca zamanla çoğu Yahudi dinine girmişlerdi.¹⁴⁸

Zünuvâs'ın Hristiyanlara zulümleri artması üzerine, Hristiyanlar Bizans imparatorluğuna Zünuvâs'ı şikâyet etmişlerdi. Bizans kralı, Hristiyan Habeş kralına mektup yazıp Yemenliler üzerine sefer yapmasını istemişlerdi. Akabinde Habeş kralı'nın Eryat komutasında gönderdiği bu büyük ordu Yemen sahillerine çıktı. Zünuvâs Habeşlilere yenildi. Habeşliler 55 yıl burada hüküm sürmüşlerdi. İşte Ebrehe, Eryat'tan sonra Yemen'de vali-kral olan ikinci Habeşli'dir. Fil vak'ası da Ebrehe'nin yaptırdığı *Kulleys* adlı büyük kiliseye Arapların pislemesi sonrası vukua gelmişti.

Zamanla Ebrehe ve oğulları da Yemen'deki Araplara zulmeder olmuşlardı. Himyerîlerin soyundan gelen Seyf b. Zi-Yezen ve ileri gelenler Sâsânîleri Habeşlilere karşı yardıma çağırmişti. Sâsânî-Bizans çekişmelerinin yaşandığı bu devirlerde Sâsânî hükümdarı bu isteği hemen kabul etmişti. İran Kisrası I. Hüsrev, Vahriz'in komutası altında denizden Yemen'e ordu gönderdi. Habeşliler bu orduya yenildiler, vali-kral olarak Seyfi tahta oturtular. Bu kez de Yemenliler Sâsânî vassallığı altında yaşamaya devam edeceklerdi. Arapların bu başarısı Mekke'deki Kureyşlileri de sevindirmişti. Abdülmuttalib başkanlığındaki Mekkeli heyet yeni Yemen kralını tebrike bile gitmişlerdi. Zira Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkma girişimini unutmamışlardı.¹⁴⁹ Daha sonra Yemen'e gelen valiler zamanında kabilelerin çıkardığı iç karışıklıklar yol açmıştı. Bu durum Yemenlilerin, yavaş yavaş bağımsız hareket etmelerine yol açmış ve yeni kabile devletleri kurarak yeni emirlikler/melikler ortaya çıkmasına yol açtı.

Sâsânîlerin Yemen üzerine tesiri fazla olmadığından Mecûsîlik saray dini olarak kalmıştı. Zamanla Yemenliler (veya Güney Araplar) arasında tekrar Hristiyanlık ve Yahudilik yerine eskiden alışık oldukları putperestlik dini daha yaygın hale gelecekti. Böylece Kuzey ve Güney

¹⁴⁷ Mes'ûdî, et-Tenbîh ve'l-İşrâf, s.245.

¹⁴⁸ Taberî, Târihu't-Taberî, c. 2, ss.108-112.

¹⁴⁹ Fayda, İslamiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı, ss.10-11.

Arabistan'da Sâsânî-Bizans ebedi rekabetini Arap bölgelerinde dini olarak tesir ettiği dönemler olmuş oldu.

Güney Arabistan'da putperestlik olsa da Hristiyanlık ve Roma-Hristiyan kültürü Araplar üzerine izler bırakacaktı. Habeşli binlerce asker ve sonra da İranlı askerlerin Yemenli kızlar ile evlenmesinden yeni melez sınıflar ortaya çıkmıştı. Bunların torunları Hz. Ebû Bekir devrinde ridde olaylarına karışacaklardı. 542'de Marib Seddi yıkılışı sonrası ekonomik karışıklar, Habeşliler sonrası Sâsânîlerin bıraktığı vali-kralların zulümleri nedeniyle Araplar eski dönemde olduğu gibi yeniden Kuzey Arabistan'a aileler ve kabileler halinde göç etmişlerdi.¹⁵⁰

İslâmiyetin gelişi sırasında Romalıların Kudüs'ü yağma ve yakmaları neticisinde Medine ve Arabistan'a bir takım Yahudi kabileler de gelmişti. Bunlar zamanla Arap kültür ve dillerini öğrenmişlerdi. Medine'de Benî Kaynuka, Benî Nâdir ve Benî Kurayza adlı Yahudi kabileleri varken; Arabistan'da Medine dışında ise Hayber, Fedek şehirlerinde, Yemen'de, eski Bâbil bölgelerinde ve bazı Suriye şehirlerinde Yahudiler bulunmaktaydı.

2.5.2. Hristiyanlık

Katolikler mezhebinde Hz. Îsâ, Hz. Meryem ve azizlerin resim, kabartma (ikonların) yanı sıra heykelleri de mevcuttur. Ortodokslarda ise ikonlar yaygınlık kazanmışken, Hz. Îsâ Mesîh, Hz. Meryem ve azizlerin ikonlarında ruhları olduğuna ve dolayısıyla heykellerin ve ikonların kutsallığına inanırlar. İkonlar önünde tazim ve hürmet edip, yardım isterlerdi.¹⁵¹

Hristiyanlık resmi din olmadan önce, Ashâb-ı Kehf ¹⁵² denilen mağaraya sığınan gençler zamanında Hristiyanlık (o zamanki sahih Hıristiyanlık) Roma'da gizlice yayılıyordu. Ashâb-ı Kehf olayı, Hristiyan kaynaklarına göre Efes'te meydana gelmişti. Ancak Anadolu'da Tarsus ve Afşin-Elbistan yakınlarında veya Nahçıvan'da olabileceği de ifade edilir. Ayrıca Ürdün'de Filedefiya'da (Philadelphia) olduğu da söylenmektedir.

Bu olayın Kral Dakyanus (Decius) 284-305 zamanında olması kuvvetle muhtemeldir. Konuya esas olan olay hem Putperestliğin Roma'da çok yaygın olması ve hem de hızla yaygınlık kazanan Hristiyanlığa tahammül edilmeyip Hristiyanları takip edilmesiydi. Romalılar, Hz. Îsâ'ya inanan Hristiyanları yakalandıkları zaman çarımha gererek, derisini soyarak, idam ederek veya güneş altında ölene kadar bekleterek veyahutta aslanların, aç vahşi hayvanların

¹⁵⁰ Fayda, İslamiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı, s.13.

¹⁵¹ Ekrem Sarıkçıoğlu, "Kur'ân'a Göre Müşrikler ve Putperestler", İslâmî Araştırmalar Dergisi, 1986, I(1), s.30.

¹⁵² Bk. Kehf, 18/9-26. Zeynüddin Ahmed Zebidi, 1988, Sahîh-i Buhârî (Muhtasar Tecrid-î Sârih Tercemesi ve Şerhi), Çev: Kamil Miras, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, c.7, Hadis.1030.

önüne atarak işkence ile öldürülme şeklinde zulümler yapılıyorlardı.¹⁵³ Bu sebeple Hristiyanlık/İsevîlik gizli olarak yayılıyordu.¹⁵⁴ Romalılar, halkını kendi dinlerine baskı ile zorla saygı duyurmak için şehirlerin giriş ve meydanlarında, resmi bina önlerinde ve bina içlerinde Appollo, Herkül ve diğer putlar yanında Roma krallarının devasa heykellerine saygı ve tazime mecbur edilirdi.

Bu heykellere tazim ve saygı gösterilmeden kimse geçemezdi. Saygı ve tazim yapmayanlar cezalandırılır veya Hristiyanlık ile suçlanıp ağır işkence cezalarına çarptırılırlardı. Roma kralları ve valileri, Hristiyanları takip ettiriyor, onları yakalanınca hapse attırıyor ve türlü eziyetler yapıp işkence ile öldürülüyorlardı.¹⁵⁵ O zamanki Hristiyanlar da imanlarını gizleyerek, mağara ve yer altı şehirlerinde ibadet etmeye çalışıyorlardı. Fakat zamanla Hristiyanlık saray ve valilerin oğulları ve ileri gelenleri arasında da yayılmaya başlamıştı.

Hristiyanlığın gizli yayılma zamanlarında bu şehirlerden birinde şehir yöneticileri ve parlamenterlerin oğullarından bir kısmı ve bazı genç yöneticiler, Hristiyanlık/İsevîlik dinine girmişlerdi. İşte bu gençler bu putlara saygı göstermemeye başladıkları belli olunca hapse atıldılar. Kral Dakyanus'un şehiri ziyareti sırasında bu gençler huzura getirilip tekrar krala, eski kralların ve Roma'nın ilahlarına/putlarına tâzim ve saygı duymaya çağrılmışlardı. Ancak gençler kralı dinlemeyip toplantı arz odasının kalabalığın içinde, *'tüm putları ve kralların heykellerine hürmet etmeyeceklerini, yalnızca bir olan Allah'a iman edip saygı duyacaklarını'* belirtince tekrar hapse atılıp işkencelere maruz kalmışlardı. Allah'a inanan putları reddeden zindandaki gençlerin etkisinde kalan hapishane muhafızından biri, onları gizlice hapisten çıkmasına yardım etmişti. Bu gençler de şehirden gizlice çıkıp dağlara doğru kaçmışlardı. Ardından Roma askerleri takip ederek geldiyse de, yolda peşlerine takılan bir çoban ve köpeği ile birlikte bir mağaraya sığınmışlar ve Romalı askerler bu mağarayı bulamamışlardı.¹⁵⁶ Sonra bu olay unutulmuş, destan/masal olarak halk arasında dillerde kalmıştı.

Daha sonraki yıllarda Romalılar, Hristiyanlık dinini kabul etmişlerdi. Hatta Roma kralı I Teohedios (401-450) zamanında, I. Theodora'nın öncülülüğünde başlayan *'ölümden sonra dirilmeyi reddetme'* akımı¹⁵⁷ sonrası bu gençler tekrar Allah tarafından yıllarca uyutulduğu mağaradan uyandırılmıştı. Uyanınca açlık hissettikleri için içlerinden birisi gizlice yanında

¹⁵³ Ahmet Eyicil, *"Aşşin Ashâb-ı Kehf"*, Uluslararası Türk ve Dünya Kültüründe Kahramanmaraş Sempozyumu, Kahramanmaraş 2013/1, ss.271-274.

¹⁵⁴ Hristiyanlığın o döneme ait Orta Anadolu'daki halen mevcut olan yeraltı şehirleri ve yeraltı kilise kalıntıları bunu kanıtlar niteliktedir. Bu yeraltı şehir, kilise ve kalıntılara bakacak olursak çok gizli tebliğ/dini yayma ve ibadet etme unsuru taşıdığı belli olmaktadır.

¹⁵⁵ Eyicil, *"Aşşin Ashâb-ı Kehf"*, s.275.

¹⁵⁶ Dakyanus tarafından mağarada gizlenen geçleri bulduğu, girişin kayalarla kapatıldığı veya bir deprem ile mağaranın ağız kapandığı da rivayet edilir. Gençlerin sayısı hakkında ihtilaf edilmiştir. Kur'an'da bu Allah'a iman etmiş, putlara, saygıyı reddetmiş ve putlara ilah olarak benimsememiş gençlerin sayısı ve ne kadar uyudukları konusu değil yaptıkları ön plana çıkartılmıştır. Kehf, 18/22-25.

¹⁵⁷ İsmet Ersöz, *"Ashâb-ı Kehf"* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, 3/466.

bulunan yüzyıllar öncesine ait bir Roma parası ile ve eski tip elbise ile şehre gidince doğal olarak halk ve askerler şüpheli bu genci yakalamışlardı. Artık halkın çoğunluğu ve yöneticiler Hristiyan olmuş Roma putları ortadan kaldırılmıştı.¹⁵⁸ Bu şaşkınlıklar içinde şehirdeki ileri gelenler, papazlar ve halk mağara önlerine geldilerse de bu gençler uyandıktan çok az müddet süre sonra mağara da ölüp bu mağaraya gömülmüşlerdi. Bu mucize olayı putlara tapmaktan kaçanlara Allah'ın yardımını ve ölümden sonra dirilme tartışmalarının sona ermesi olayına örneklik teşkil ettiyse¹⁵⁹ de Hristiyanlar bu olayı zamanla unutmuşlardı. Takî Resulullah'a Necran Hristiyan heyetinin gelip Ashâb-ı Kehf olayını sorması ve sonrasında Kehf Suresi inmesine kadar efsane olarak kalacaktır.

Romalılar I. Konstantin (ö. 337) zamanında Hristiyanlığa geçmişti. Şöyle ki; Onun krallığı sırasında bedeninde alaca hastalığı çıkınca Roma ileri gelenleri ve din adamları onu krallığa uygun görmemişlerdi.¹⁶⁰ O dönemde kendinin Hristiyan olduğunu gizleyen vezirlerden biri, I. Konstantin'e Hristiyan olursa bu dine göre alaca hastalığından dolayı kral olmasının sakıncası olmadığı hususunda garanti vermişti. Başka bir rivayete göre ise olay şöyle hikâye edilir: Konstantin, birkaç savaşta düşmanlara karşı askerleri yedi put güneş, ay ve beş yıldız (*Zeüs/Jupiter, Poseidon/Neptün, Ares/Mars, Aphrodite/Venüs ve Hermes/Merkür*) adına savaşa gönderirdi. Romalılar kurbanlarını bu putlara sunarlardı. Fakat I. Konstantin'in ordusu her defasında yenilerek gelmişti. Askerler yenik düşüp, Roma devleti zayıf düşünce Hristiyan vezir, Konstantin'e bu dinin faydası olmadığını, savaşların kaybedilmesinin ve kralın vücudunda çıkan alaca hastalığı nedeniyle tahtan indirilme endişesi olduğunu, İsa'nın alaca hastalığını iyi ettiği mucizesini anlatıp onu hristiyanlığa çağırmıştı. Bunun üzerine Kral hristiyanlığa kabul edip bu dinin Roma'da yayılmasını sağlamıştı. Ayrıca, İstanbul şehrini kurup, İznik Hristiyan konsilini de (325) toplanmasını sağlamıştı.¹⁶¹

Fakat Roma'nın yeni kralı Julianus 361'de Sabîlik putperestliğini kabul ettiği için pek çok Hristiyan'ı öldürmüş ve zorla herkesi putlara ibadet etmeye, putlara kesilen kurbanların etlerini yemeye zorlamıştı. Hristiyanlıktan dönmeyenleri ateş dolu çukurlara atmıştı. Ondan sonra gelen Jovianus (363) Hristiyanlığı ülkeye geri getirmişti. Hristiyanlık resmi olarak I. Theodosius (381) İstanbul konsilinden sonra I. İznik konsilini esas alan Selanik fermanı ile Romalıların resmi dini olmuştu.

¹⁵⁸ Fakat bu seferde Hz. İsa, Azizler/Havârilere, Aziz Pavlus ve Hz. Meryem'in resim ve heykelleri putların yerini almıştı.

¹⁵⁹ Kemalettin Koç, Afşin Ashabü'l-Kehf'in Tarihsel Süreci (Ana Kaynaklar ve Arşiv Belgelerine Göre), (Doktora Tezi), Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2017, s. 7.

¹⁶⁰ Tanrıların/putların gazabına uğramış gördüler.

¹⁶¹ Mes'ûdî, et-Tembîh ve'l-İşrâf, ss. 147-148.

Hristiyanlıkta da Roma ve Bizans zamanında Paganizmi bırakan saray ve halk bu seferde Mesih İsa, Azize Meryem ve diğer azizlerin heykel ve resimlerini, ikonlarını yapıp Arapların yaptığı benzeri olarak saygı göstermişlerdi.¹⁶²

Hristiyanlık Arabistan'ın kuzeyinde Gassânîler ve Hîreliler bölgesinde yayılmıştı. Tabi iki devletteki Hristiyanlar farklı mezheplere tabi idiler.¹⁶³ (Yakûbîlik, Nestûrîlik gibi) Arabistan'ın güneyine ise Hristiyanlığın yayılması ise şöyle olduğu rivayet edilir: Feymiyun adlı bir genç Hristiyanlığı yaymak için Arap bölgelerine seyahat ediyordu. Şam bölgesinde gizlice Hristiyanlığı anlatıyordu. Şam'dan yola çıktığında kervana saldıranlar tarafından bu genç esir edilip Necranlılar'a köle olarak satıldı. Necran halkı putlara taptığı gibi kutsal kabul ettikleri büyük bir hurma ağacı vardı. Bu genç Arapların bu hurma ağacına tapınmalarını yanlış olduğunu söylüyordu. Necranlılar bu ağacın bereket ve kuvveti temsil ettiği için kutsallığını savunuyorlardı. Feymiyun, dua ettiği ve Allah'ın bir fırtına gönderdiği, ağacın kökünden söküldüğü için Necranlıların da bu gencin ulu biri olduğunu düşünüp onun dinine girmelerine sebebiyet vermişti.

Zamanla tüm Necranlılar Hristiyan olmuşlardı. Ancak Necranlıların Hristiyanlığın artması, Yahudi hahamların kıskançlığına neden olmuştu. Yemen Yahudi kralı Zünvâs Hahamların kıskırtması Necranlı dininden dönmeyenleri kazdığı ateşle dolu hendeklere atıp yaktırıyor, dininden dönenleri ise bağışlıyordu. İşte ateş dolu hendekler sahibi ile ilgili Ku'rân'da Burûc suresi ve bebekken konuşan çocuk hadisinde (Ashâb-ı Uhdûd) geçen olay budur.¹⁶⁴ Yani o dönemde Arabistan'da Roma, Mezopotamya ve geçmiş Hz. Nuh döneminde kalma putperestlik ile kısmen Mısır ve İran putperestliğin izleri olduğu gibi, İran Mecûsîliğinin ve yanında Yahudilik ile Hristiyanlığın da etkileri vardı.

Yine Yâsîn sûresinde geçen bir olayda Roma döneminde Hristiyan olup putları reddedenlerin durumu anlatılır.¹⁶⁵ İlk dönem sahil Hristiyanlığın temsilcisi üç elçi (tebliğciler) Romalıları putperestliği bırakmaları için Antakya'da yaptıkları tebliğden dolayı mahkûm edilmişlerdi. Bu elçileri destekleyip putları Antakya meydanında açıkça reddeden Habîb en-Neccar olarak anılan kişide putlara saygı duyup önünde eğilmediği için taşlanarak öldürülmüştü.¹⁶⁶

Hristiyanlık, Arabistan'da Kuzey'de ve Doğu'da Irak ve Suriye'de Gassaniler ve Hireliler yanında Cüzam, Tağlîb, Benî Bekir, Tenûh, İyâd ve Lahm kabilelerin yanında¹⁶⁷ batıda Necran Hristiyanları, Yemen bölgesine doğru bazı Hristiyan kabileler bulunuyordu. Yine Habeşliler

¹⁶² Hristiyanlar hâlâ Hz. İsa, Hz. Meryem ve azizlerin ikon, haç (istavroz) resim ve heykellerine göstermektedirler.

¹⁶³ Sarıçam, "Hz. Peygamber Dönemi", İslam Tarihi, s.70.

¹⁶⁴ Muhammed Eroğlu, "Ashabü'l-Uhdud", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, 3/471; et-Taberî, Târihu't-Taberî, c.2, ss.123-127.

¹⁶⁵ Yâsîn, 36/13-27.

¹⁶⁶ Süleyman Ateş, "Habîb en-Neccar", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, 14/373-374; Taberî, Târihu't-Taberî, c. 2, ss.23-24.

¹⁶⁷ Sarıçam, "Hz. Peygamber Dönemi", İslam Tarihi, s.70.

ve Bizans'ın etkisi ile küçük kabileler ve büyük şehirlerde kilise ve Hristiyanların yaşadığı bilinmektedir. Hristiyanlık, Hicaz'da Necran, Umman (Oman/Uman) ve Yemen bölgeleri ile Kuzey Arabistan'da Gatafân ve Hîreliler arasında yayıldı. Ancak Hîreliler, Sâsânîler'in desteği ile Nestûrî mezhebine gireceklerdir. Nestûrîler kiliselerine Hz. İsa, Hz. Meryem ve azizlerin resim ve heykeller koymazlardı.¹⁶⁸ Kuzey Suriye ve Güney Anadolu'da ise Süryânî mezhebi yaygındı.¹⁶⁹ Arabistan halkı genellikle putperestti, ancak Sâbiîlik yani güneş, ay ve yıldızlara tapmakta yaygın halleydi. Araplar arasında hem putperest olup hem gök cisimlerine (Sâbiîlerin inandığı gibi) inananlar vardı.

2.5.3. Mecûsîlik

Perslilerin hükümdarı Güştasb zamanında Zerdüşrt ortaya çıkmıştı. Zerdüşrt, Filistin'deki Yahudilerin peygamberinden ders aldıktan sonra, Azerbaycan mntıkasına gelmiş, kendi görüşlerini anlatmaya başlamıştı. Taraftarları onu peygamber olarak görüyorlardı. Sonra Zerdüşrt, Belh'e gidip Güştasb'a dinini/inancını anlattı. O'da bu dini/inancı kabul etti. O zamana kadar İranlılar, Sâbiî veya putperest idiler. İran hükümdarı halkı zorla bu yeni dine girmeye zorlamıştı.¹⁷⁰

Zerdüşrtlük'te beş kadim esas vardır. 1-*Ahura Mazda*: Hüda/Tanrı'dır. 2- *Ehrimen* (Ahuramanda) şeytandır; 3- *Kâh*: zamandır; 4- *Cay*: mekândır. 5- *Hume (huma)* yaratılış ve insanın mayasıdır. Zerdüşrt'ün *Avesta* kitabı ve bu kitabın *Zend* diye şerhi yazılmıştır. İskender, İran'ı işgal edip Dara'yı öldürünce bu kitapları yaktırmıştır. Mecûsîlik¹⁷¹, Keyaniyan sülalesinden Key Güştasb zamanında bu din İranlıların milli dini olmuştu.¹⁷² Mecûsîlikte nar/ateş, nûr/ışık önemlidir. Sâbiîlikten kalma güneş ve ay ile ateş gedeler nar ve nurun yansımaları/mertebeleri olarak kabul edilmiştir. Eski İran panteonundaki tanrısal figürler Mecûsîliğe girdikçe tek tanrıcılığın ikili (*ahuramazda-ahuramanda*) versiyonundan çok tanrı yapıya doğru bürünmesine yol açmıştır.¹⁷³

Hz. Ömer döneminde İran'a yapılan seferlerden olan, Kadisiye savaşında, Yezdecerd'in Komutanı Rüstem'e elçilerin gidip gelme esnasında elçi olan Mugire b. Şu'be (ö. 50/670), *"...Yüce Allaha hamdolsun bize suyu az, çöllük arazi verdi. Zor yaşamımız içinde kuvvetimiz zayıfımızı ve açlık korkusu ile çocuklarımızı öldürüyor ve putlara tapıyorduk. Allah bize içimizden şerefli soydan bir peygamber gönderdi. Peygamber, Allah'dan başka ilah olmadığına*

¹⁶⁸ Ahmet Hikmet Eroğlu, *"Hrisriyanlık"*, Dinler Tarihi, Ed: Baki Adam, Ankara: Grafiker Yayınları, 2015, s.175. Bu yüzden Nesturilere *"Doğunun Protestanları"* denilmiştir.

¹⁶⁹ Süryanilerin diğer mezheplerden en önemli ayırt edici özelliği rukulu secdeli tek rekât namaz kılmalarıdır. Farklı oruç ve perhizleri de vardır. Eroğlu, *"Hrisriyanlık"*, s.176.

¹⁷⁰ et-Taberî, *Târihu't-Taberî*, c.1, ss. 556-557.

¹⁷¹ Mecusi, arapçalaşmış bir kelimedir.

¹⁷² Mes'ûdî, et-Tenbîh ve'l-İşrâf, ss.109-111.

¹⁷³ Mehmet Alıcı, *"Mecûsîlik"*, Dinler Tarihi, Ed: Baki Adam, Ankara: Grafiker Yayınları, 2015, ss.255-256.

çağırıldı. Biz, O'na inandık, tasdik ettik... O halde kim davetimizi kabul ederse aynı haklara sahip olur. Kim yüz çevirirse cizye ödemelidir. Bu şekilde davet ediyorum. Yoksa kılıçlarımız konuşacak” demişti. Bu sözler sinirlenen Rüstem, güneşe ve aya¹⁷⁴ yemin ederek kuşluk vakti olmadan hepsini öldüreceğini söylemişti.¹⁷⁵ Mecûsîlik İranlıların resmi dini idi, ateş onlar için kutsaldı.

Arabistan'da Hz. Peygamberin tebliğinden önce Mecûsîlik Hîre'de resmi din olarak bulunsada çok az Mecûsî tapınaklar ve Mecûsîler vardı. Hîre'de halk ve yöneticilerin çoğu Hristiyan'dı. Basra ve Mezopotamya bölgesinin Sâsânî sınırında olan yerler ile Bahreyn'de Mecûsîler biraz fazla olsa da Umman ve Yemen'de¹⁷⁶ çok az Mecûsî din adamı, tapınak/ibadet yeri ve Mecûsîler olanlar vardı.

2.5.4. Sâbiîlik

Sâbiîliğin menşei Hz. İsa'dan önce Yahudi mezhebi Nastûrizme dayanır. Sabiîler, Filistin-Ürdün bölgesindeki baskılar nedeniyle önce Kuzey sonra da Güney Mezopotamya'ya gelip yerleşmişlerdi.¹⁷⁷ Sâbiîler, Allah'ın heykeller ve cisimlerde belirip zuhur ettiğine inanırlardı. Sanki yedi gezegen/yıldız, O'nun uzuvları ve insanın yedi uzvu, O'nun yedi timsali/heykelidir. Sabiîler, bu heykeller/putlar vasıtasıyla ve insanın yedi uzuvlarına zuhur edip dilleriyle konuşur, gözlerle görür, eller ile tutar, ayakları ile yürür, anlayışına ve inancına sahiplerdi.¹⁷⁸ Sabiîlere göre, güneş ay ve beş felek toplamda yedi yıldız ve ilk yaratıcı arasında vasıta olan cevherler ve bunların temsilleri putlar ulvî bedenlerdir. Bu bedenler/putlar için puthaneler/mabetler de yapılmıştı. Sabiîlerin inancı bu anlayıştaydı.¹⁷⁹

Zühal mabedi altıgen, Müşteri mabedi üçgen, Merih mabedi dikdörtgen, Güneş mabedi kare, Zühre mabedi kare içinde üçgen, Utarid mabedi üçgen içinde dikdörtgen ve Ay mabedi sekizgen idi.¹⁸⁰ Aslında Sabiîler kendilerini *Sabaa* (vaftiz olanlar manasına) olarak adlandırmışlar. Arapçaya sabi olarak geçmiştir. Ayrıca bunlara *natura* ya da *manda* (*mandayatu*) şeklinde tarif edilmiş ve Avrupalı ilim adamlarında bu sebepten bu dinî inancı *Mandeizm* olarak isimlendirmişlerdir.¹⁸¹ Yahudilik, Hristiyanlık ve eski putperest inancındaki Güneş-ay ve yıldız üçlemesinden etkilenme ile bu din zamanla oluştuğu kanaati yaygındır.

¹⁷⁴ Zerdüştlük'te, Mecûsîler için bu iki gök cismi kutsaldı.

¹⁷⁵ Dineverî, el-Ahbârü't-Tivâl, s. 183.

¹⁷⁶ Sarıçam, "Hz. Peygamber Dönemi", İslam Tarihi, ss.70-71.

¹⁷⁷ Sarıçam, "Hz. Peygamber Dönemi", İslam Tarihi, s.71.

¹⁷⁸ Şehristânî, Milel ve Nihal, s. 280.

¹⁷⁹ Mes'ûdî, et-Tembîh ve'l-İşrâf, s. 43.

¹⁸⁰ Şehristânî, Milel ve Nihal, s.281; buradaki yıldız isimleri Şehristânî'nin Arap geleneğine uygun isimlendirilmeleri şeklinde yer almıştır.

¹⁸¹ Şinasi Gündüz, "Sabiîlik", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, 34/341-344.

Sabiîler, Mısır, Doğu Akdeniz ve yukarı Mezopotamya'da da bulunuyorlardı. İbadet yerlerinde güneş, ay ve beş yıldız (beş felek) toplam yedi yıldız ve ilk yaratıcı arasında bağlantı kurduklarına inandıkları ulvî bedenler ile yeryüzündeki timsallerine (putlarına) inanıyorlardı.¹⁸² Sabiîleri güneş, ay ve beş yıldızın timsali olan putlara/timsallere ibadet ederek kurbanlar sunuyorlardı.¹⁸³ İnançlarına göre gökteki bu cisimleri yüce yaratıcının ibadetteki araçları olarak görüyorlardı. Sabiîlerin inancı hakkında Kur'ân tefsirlerinde birçok görüş sunulmuşsa da Mâtüridî'nin tefsirinde Sabiîlerin inancının, meleklerle, yıldızlara taptıkları, ama Zebur da okudukları, Mecûsîler ile Hristiyanlık arası bir yerde olduğu kanaatindedir.¹⁸⁴ Bize göre Sabiîlerin çıkış yeri Mezopotamya'da gök cisimlerine tapan kabilelere Yahudi dininden etkilenerek bu dini inanca yeni yorumlar getirmişler, sonra Mecûsîlik ve Hristiyanlığın çıkışı ve yayılışı ile bu dinden de etkilenip yeni yorumlar ile inançlarını zaman göre değiştirmişlerdir.

Romalılar Hristiyan olduktan sonra Sabiî dini ortadan kaldırmak için zaman zaman seferler düzenlemişlerdi. Fakat Bizans'ın 3. Kralı Helena'nın oğlu olan Konstantin'in kardeşinin oğlu Julianus gizli Sabiî dinine mensuptu. Kral olunca bunu açığa vurmuştu. Hristiyanlıktan dönüp, kiliseleri tahrip etmişti. Yüce ışık verici güneş ve ay ile yıldızların temsilen putları yeniden diktirmişti. O pek çok Hristiyan öldürmüştü. Bu kral çoğu zaman, putlar için kesilen hayvanları onlara zorla yedirmekle imtihan etmişti. Onun ölümünden sonra yerine gelen kral Yubyanus (jovian) yeniden Hristiyanlığı Bizans'ın resmi dini (saray dini) haline getirmişti.¹⁸⁵

Harran, Urfa ve Nusaybin yöresindeki Paganistlerin çoğunluğu, önce Hristiyanlık ve sonra İslâmiyetin bu bölgeye gelmesi ile Hristiyan ve İslâma girmemek için çok az sayıda Mezopotamya'da bulunan Sâbiî olup onların dinlerini benimsemişlerdi. Sonra da birçoğu Güney Mezopotamya'ya kadar göç etmişlerdi. Sâbiîler dağınık olarak Suriye ve Irak topraklarının şehirlerinde yaşıyorlardı. Ancak Sâbiîler'den bir kısmı ise Güney Arabistan'a göç ettiğinden (muhtemelen Sâsânî-Bizans çekişmesinden) dolayı buradaki putpestlerin güneş, ay, yıldızlara tapma inancını etkilemişlerdi. Güney Arabistan'da ay, baba tanrı/ilah; Güneş ise ana tanrıça/ilahe ve Zühre'de oğul tanrı/ilah olarak benimsenmişti. Araplardan Lahm, Himyer ve Kureyş kabilesinden bazıları bu ilah/putların dışında Şi'râ yıldızını da (Sirius) kutsal kabul etmişlerdi.¹⁸⁶ Sâbiîler, sadece Güney Arabistan değil Mezopotamya ve Harran Paganizmin etkisi ile yıldızlar, ay ve güneşe tapma unsuru içinde Yahudilik izleri de taşıyan kozmopolit inanca sahiptilerdi. Sâbiîlerden kimi adamlar (*tâğut ve cib*

¹⁸² Mes'ûdî, et-Tenbîh ve'l-İşrâf, s.43.

¹⁸³ Mes'ûdî, et-Tenbîh ve'l-İşrâf, s. 147.

¹⁸⁴ Cağfer Karadağ, "Sâbiîler Meselesi, Kur'ân daki Sâbiî Kavramının Sabi veya Sabie Olup Olmadığı Problemi", AİBÜ İlahiyat Dergisi, Bahar 2013, 1(1), s.7.

¹⁸⁵ Mes'ûdî, et-Tenbîh ve'l-İşrâf, ss.153-154.

¹⁸⁶ Sarıçam, "Hz. Peygamber Dönemi", İslam Tarihi, s.72. Ay tanrısının adı Yemen'de *Almakah* veya *Vedd* olarak isimlenirdi. Bu üçlü sistem aslında Bâbil kaynaklıdır. Necm, 53/49'da: "Doğrusu Şi'râ yıldızının rabbi o'dur (Allah)." Âyetinde bu konu geçmektedir.

diyebileceğimiz) kâhinlik, büyücülük, yıldız falcılığı ve medyumluk yaparak Arapların saygı duyduğu zaman zaman da başvurduğu adamlar olmuşlardı.

2.5.5. Hâniflik

Hânif kelimesi, batılı ilim adamları tarafından Süryanice, *Hanputo* veya *hanpa* kelimesine atfen putperestlik olarak algılanmışsa da,¹⁸⁷ kanaatimize göre bu doğru değildir. Ancak Hristiyanlığa girmeyenler anlamında, dışlama manası olabilir. Zaten İslâm müellifleri Hânifliği, putperest inancı kabul etmeyerek Hz. İbrâhim ve onun gibi inanıp, Hristiyan ve Yahudi olmayanlar olarak tarif etmişlerdir. Kur'ân'da hânif kelimesi İbrâhim peygamber ile ilişkilendirilmiştir.¹⁸⁸

Bazı tarihçiler (İbn Hişâm, Zehebî, Halebî ve Belâzürî gibi) Mekke'de Hânifliğin çıkmasını ya da Hâniflik inancına göre yaşayanların ortaya çıkmasını *Fil* olayına bağlarlar.¹⁸⁹ Şöyleki, Ebrehe Kâbe'yi yıkmaya geldiğinde Abdülmuttalib, Kâbe'nin koruyucusunun Allah olduğunu ona söyleyerek develerini istemiş ve dağa çekilmişti. Akabinde herkesçe bilinen tüm Arap kabilelerini de etkileyen Fil hadisesi olmuştu. İşte tarihçiler, bu olaydan sonra Hâniflik söyleminin ortaya çıktığını ve yaygınlaştığını söylemektedirler. Zira bu olaydan sonra Kureyşliler kendilerini İbrâhim dininin vârisleri, Allah'ın sevgili kulları (Ehlullah; Yahudiler gibi seçilmiş soy) ve *Ahmesî* olarak görmeye başlamışlardı. Hâniflerin tamamı bu olaylar zamanında yaşamış kimselerdi.¹⁹⁰ Hatta Abdülmuttalib'i bile Hânif sayanlar olduğu gibi, bu olaydan sonra yedi sene Mekke'de putlara tapılmadığını söyleyenler bulunmaktadır.¹⁹¹

İslâm öncesi putlara tapmayı Arapların kötü ahlak ve yaşayışından uzak durmaya çalışan kimselere denilen Hânifler, Hz. İbrâhim'in dinini yaşamak isteseler de çoğunluğu Ehl-i kitaba (Yahudi-Hristiyan) meyilli kimselerdi. Meselâ, Varaka b. Nevfel (ö. 610 [?]) Şam'a gidip Hristiyanlığa meyletti, Tevrat ve İncil'i öğrendi. Osman b. Hüveyris, Bizans'a gidip Hristiyan olmuştu.¹⁹²

Tefsirci ve tarihçiler Hz. Peygamberden önce Arabistan'da pek çok Hânif inancına sahip olduğunu söyler ve hatta tek tek isim verirler. Bunlardan Zeyd b. Amr b. Tufely'in putlara kurban kesmediği, leş ve kan yemediği rivayet edilir.¹⁹³ Yine şair Kuss b. Sâide (ö. 600) ve

¹⁸⁷ Şaban Kuzgun, "Hâniflik", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, 16/33-39.

¹⁸⁸ Nahl, 16/123.

¹⁸⁹ Şükran Adıgüzel, Vahyin Başlangıcıyla İlgili Siyer Kaynaklarındaki Rivayetlerin Değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans Tezi) Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s.18.

¹⁹⁰ Mehmet Mahfuz Söylemez, "Fil Hadisesi'nin Arab Yarımadasındaki Etkileri Üzerine Bir İnceleme (Ahmesilik-Haniflik)", İslami İlimler Dergisi, Yıl:1(2), (Güz 2006), s.122.

¹⁹¹ İsmail Cerrahoğlu, "Kur'ân-ı Kerîm ve Hanifler", AÜİFD, 1963, XI, ss.81-92.

¹⁹² Sarıçam, "Hz. Peygamber Dönemi", İslam Tarihi, s.76.

¹⁹³ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm (Putlar Kitabı), Çev: Beyza Bilgin, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020, ss. 31-33; O bu konu da şöyle demiş: "Lât'ı da Uzzâ'yı da hepsini terk ettim. Güçlü ve sabırlı olanlar böyle yapar. Bundan böyle

Ümeyye b. Ebü's-Salt (ö. 8/630) şiirlerinde putlara tapmayı reddeden ve İbrâhim dinini öven şiirleri vardı. Varaka b. Nevfel, Ubeydullah b. Cahş, (ö. 20/641) Osman b. Hüveyris'de (ö. 41/661) putları reddedenlerdi. Halid b. Sinan el-Absi'de (V veya VI. yüzyıl [?]) putları reddeden Allah'ın birliğini kabul eden Hânif inancında idi.¹⁹⁴ Daha birçok kişi putları reddetmiş ve salih kişi olarak yaşamaya çalışmışlardı. Bunların genel olarak inançlarına göre, putları reddetmek, yaşadıkları yerdeki kabilelerin yanlış ve cahilce adetlerine karşı çıkmaktı. Zeyd b. Amr (ö. 606), kız çocuklarının diri diri gömülmesine karşı çıkmış ve şiirlerinde bunu yermiştir. Putları reddeden ve câhiliyye adetlerini reddeden bu kişiler onların baskısını görünce ya inzivaya çekilmek, ya hicret edip yalnızlaşmak veya Hristiyanlığa meyletmek şeklinde olmuştur.

ne Uzzâ'ya ne onun iki kızına inanıyorum. Ne de Ganemoğullarının iki putuna giderim. Hübel'i de ziyaret etmem. O aklımın ermediği çağdan beri ilâhtı."

¹⁹⁴ Kuzgun, "Hâniflik", ss.38-39.

3. BÖLÜM:

ARABİSTAN'DA PUTPERESTLİK

3.1. Arabistan'da İslâm Öncesi Putperestlik

Hız. İbrâhim ve Hız. İsmâil'in Kâbe'yi inşası ve bu beldeyi putlardan koruması için duası vardı.¹⁹⁵ Ancak Hız. İsmâil peygamberden sonra putperestlik dinine geri dönecek olan Mekkeli Araplar, İslâmiyet gelmeden öncede Mekke ve Kâbe'yi de putlar ile doldurmuşlardı. Zaten o dönemde Arabistan'ın her bölgesinde de putların varlığına rastlanmaktaydı.

Taberî, ilk putun Hız. İdrîs zamanında yapıldığını belirtir.¹⁹⁶ Kur'ân'da ismi geçen Hız. Nuh dönemindeki Vedd, Süvâ', Yegus, Yeûk ve Nesr gibi putlara Arabistan'ı bazı yerlerinde saygı gösterilip tapınılıyordu. İbni Abbas'ın (ö. 68/687-88) rivayetine göre, bu putlar Hız. Nuh döneminden önce yaşamış salih kullar iken onların ölümünden sonra şeytanın kandırmasıyla, onların aziz hatırasına onları timsalen bu beş isimle heykelleri dikilmiş ve zamanla da bu heykellere tapılarak putlaştırılmıştı.¹⁹⁷ Bu putların isimlerine İslâmiyet öncesi Yemen bölgesindeki bazı kabilelerin taptıkları put isimlerinde de rastlamaktayız. *Vedd*, Dumetü'l Cendel'deki Kelb kabilesinin; *Süvâ*, ise Hüzeyl kabilesinin putlarıydı. Onları ziyaret ederler ve bu putlara kurban keserlerdi. *Yegus*, Mezhic ve diğer bu kabilenin yakınlarındaki diğer Yemenli kabilelerin putu idi. *Yeûk* da Hemdan kabilesinin putu idi. *Nesr* ise Himyer'de bulunan Zü'l-Kila kabilesinin putuydu.¹⁹⁸

İslâm öncesi Arabistan'da yaşayan Araplara İslâm dini literatüründe *Cahiliyye çağı* bu dönem Araplara da *Cahiliyye Arapları*¹⁹⁹ denilir. Araplar genelde putperest inancına sahip olsalar da,

¹⁹⁵ İbrâhim, 14/35-36. "İbrâhim şöyle demişti (dua etmişti): *Rabbim bu beldeyi güvenli kıl, beni ve oğullarımı putlara tapmaktan uzak eyle (kıl). Rabbim putlar insanlardan birçoğunun sapmasına sebep oldu. Bundan böyle kim bana uyarısa bendendir. Kim de karşı gelirse sen çok başıslayan ve esirgeyensin.*" Bu âyetlerden de anlaşılacağı üzere Hız. İbrâhim ve Hız. İsmâil dönemlerinde de Arabistan ve çevresinde putlara tapanlar çoktu. Hız. İbrâhim (as) doğru ibadet ve inancı göstermesi için ıssız vadi Bekke'ye oğlu ve karısını bırakıp, birkaç yıl sonra tekrar dönüp Hız. İsmâil ve karısı Hâcer'in etrafına yerleşenler için Kâbe'yi yapmıştı. Onlara Hac, Kurban ve namaz kılma ibadetlerini göstermişti. Ancak Hız. İsmâil'in neslinden gelenler dâhil Mekkeliler namazı bırakıp gelenler diğer Arap kabilelerinin putperestlik inancına yavaş yavaş geri döneceklerdi. Bu konu ile ilgili âyet şudur. Meryem, 19/54-55 ve 9 âyetler.

¹⁹⁶ Taberî, Târihu't-Taberî, c.1, s.184.

¹⁹⁷ İmam Buhârî, Sahîh-i Buhârî Tercüme Şerhi, Çev: Harun Yıldırım, İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2010, "Kitabu't-Tefsir", 9/1.

¹⁹⁸ Şehristanî, Mîlel ve Nihal, s.437.

¹⁹⁹ Sabri Hizmetli, İslâm Tarihi (İlk Dönem), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015, ss. 128-130. Câhiliyye kelimesi, cehalet yani bilmemek değil, din ve toplum hayatında yaptıkları inanç ve bazı anlayıştaki adetlerinin kötülüğüne binaen bu tabir kullanılmaktadır. Bazı câhiliyye adet ve inanışları şöyleydi; putları Allah'a yaklaştırsınlar diye ibadet etmeleri, bazı Arapların kız çocuklarını diri diri gömmeleri, bazı hayvanların etlerinin yenilemeyeceğine inanmaları gibi birçok akıl dışı şeyler vardı. Veya bir kadınla birçok kişinin zina etmesi sonrası kadın hamile kalırsa o kadının içlerinden birini çocuğun babası ilan etmesi, köle ve cariye hayatındaki birçok zulümler gibi ahlakî ve insanlık dışı şeyler yapmalarından kaynaklanıyordu. Kur'ân'da bu tür Arap inanış ve yaşantılarına

Arapların yaşadığı yer ve çevresindeki Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi ehli kitap dinlerin yanında, Mecûsîler ve Sabiîler'den de etkilenip bu dinlere girmişlerdi. Putperestlik ise İslâm öncesinde yaygın hale gelmişti.²⁰⁰ İbnü'l-Kelbî, Arapların putlara tapma sebebini şöyle izah etmiştir. Araplar, ticaret için veya başka sebepten Mekke'den yani Kâbe'den uzaklaşınca Kâbe'nin öneminden dolayı Kâbe çevresinden taş alırlar ve gittikleri yerlerde taşı yere koyup Kâbe niyetine o taşla hürmetle etrafında dönerlerdi. Bu davranışlar onları Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil'in dininden uzaklaştırıp taştan putlara tapmalarına yol açmıştır, demektedir.²⁰¹ Bu tabii ki sadece Mekkelilerin puta tapma anlayışı veya puta tapmaya meyletmelerini açıklayabilir.

Araplar, Nuh kavminin putlarının isimleri ile aynı olan putları yapmaları ve bu putlara tapındıklarına göre Mezopotamya'daki putperestlikten etkilendikleri belli olmaktadır. Nuh döneminde insanlar meleklerin gökten geldiğine imanetmeleri ile birlikte yıldızları da önemsiyorlardı. Melek ve yıldızları temsilen taştan heykel yapıp ilahlaştırmışlar, putlara meleklerin ve yıldızların isimleri vererek tanrının yardımcısı olarak saygı göstermişlerdi. Nuh döneminde *Vedd*, *Süva*, *Yağus*, *Yaûk(g)/Ye'uk*, *Nesr* gibi yapılan putlar bunlardandı. Bu inanç ileriki zamanlarda insanları yıldızların gücüne onların kudretine inanmaya (Sabiîliğe) sevk etmişti.²⁰²

Araplar birincil güç olarak en güçlü tanrının/ilahın yani Allah'ın yanında, tanrının yardımcısı olarak görülen putları da ikincil güç olarak görürler ve onların timsallerine inanırlardı.²⁰³ Ayrıca, Arabistan'da putlara tapmanın yanında güneşe, yıldıza, aya da taparlardı. Araplar, Yıldızlara tıpkı Mezopotamya, İran ve Mısır inançlarında olduğu gibi isimler vermişlerdi. *Aştar*, *Zühre* yıldızının karşılığı idi. *Vedd* veya *Sin* Arabistan'da *Amm* ve *Havbas* adlı ay tanrısına verilen isimdi. *Nekruh*, *Zuhal* ve *Merih* yıldızı, *Şems* güneş tanrıçası idi. Sebелiler ise gökkuşağı tanrısı *Ta'lab* (Zü-Semavi) olarak isimlendirilmişlerdi.²⁰⁴ Maînlilerin ay tanrıçası olarak kabul ettikleri *Vedd* dişi bir puttu. Yine Petra'da *Zu's-Şura* 125 cm yüksekliğinde 65 cm eninde yontulmuş dikdörtgen şeklinde (Bu putun üst tarafına insan göz, dudak ve burunu basitçe kazınmıştı) basit bir taştan puttu.²⁰⁵ Hemdanlılar, Sebe tahtını ele geçirince onların tanrısı *Talib Rimem'e (Riyam)* tapmışlardı. Ancak bu tanrıyı zamanla unutarak Yeûk tanrısına tapmaya başlamışlardı. İslamın geldiği sıralarda Talib Riyam'ı tanrı

'câhiliyye' olarak nitelendirildiği gibi diğer peygamber dönemlerindeki akıldışı ve gayri ahlakî anlayışları da cahillik olarak nitelemiştir. Bk. Hz. Mûsâ ve kavmi konusunda, A'râf, 7/138.

²⁰⁰ Hüseyin Atay, "İslâm Öncesinde Arabistan'da Putperestlik ve Yayılışı", Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1957, VI (1-4), s.80.

²⁰¹ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, s. 57.

²⁰² İbnü'l Esîr, El-Kâmil Fi't-Târîh (İslâm Tarihi), Çev: Ahmet Ağırakça-Beşir Eryarsoy-Abdulkadir Özyayın-Zülfikar Tüccar, İstanbul: Bahar Yayınları, 1985, c.1, ss.59-60.

²⁰³ Mehmet Alıcı, "Cahiliye Arabı Bir Peygamber Bekliyor muydu? Atıl Tanrı/Deus Otiosus Bağlamında Cahiliye Dönemi Peygamber Algısı", Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi, 59/1 (2018), s.121.

²⁰⁴ Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, s.36.

²⁰⁵ Hitti, Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, s. 145.

değil onun soyundan gelen ilk ataları olarak anmaya başlamışlardı.²⁰⁶ Böylece Hemdanlılar, Romalılar gibi tanrılarını insanîleştirmişlerdi.

Yemen’de bazen ölmüş hükümdarlara da taparlardı. Yemenliler kendilerinin kralların soyundan geldiğine, kralın da tanrının ilk oğlu olduğuna inanırlardı. Ama bunlar Mısır ve Romalıların aksine krallarının heykellerini yapıp tapmadılar.²⁰⁷ Yemenlilerin ayrıca Yahudilik, Hristiyanlık ve Mecûsîlik inancına da girdiklerini belirtmiştik.

Kuzey Arap devletlerinden Nebatîlerin şehir tanrıçasının adı *Allat Manatu* idi.²⁰⁸ Yine Kuzey Araplarından olan Palmir (Palmira) bölgesinde kurulan Tedmür devleti ise Palmirîlilerin 60 kadar putu vardı. Bunlar etraflarındaki medeniyetlerden esinlenerek putlar edindikleri gibi, Lât²⁰⁹, Menât ve Uzzâ gibi Mekke ve civarındaki büyük putlara da inanırlardı. Palmir’de çıkarılan bir tablette *Bel* tanrısı için bir mabet/put evi yapıldığı ve buraya putlar yerleştirildiği yazılmaktadır (MÖ 44).²¹⁰ Bu bölgede *Malakbel*, (Güneş tanrısı), *Aghibol* (Ay tanrısı, boynuzları ay şeklindeydi, bolluk ve kıtlık tanrısıydı), *Baalşamin* (*göklerin sahibi/semâ tanrısı*) putları da vardı.²¹¹ Palmir Arapları (Tedmürlüleri) Fenike ve Yunan tanrılarında esinlenme ile tanrılarını insan suretinde yaparlardı.²¹² Güneşi de kutsal kabul edip taparlardı. Romalı İmparator Aurelianus (MS 270–MS 275) zamanında, Tedmürlüleri yenerek bu devleti ortadan kaldırmıştı. Daha sonra Romalıların resmi din olarak Hristiyanlığı kabul etmesi ile buradaki Araplarda Hristiyan olmaya başlamışlardı.²¹³ İslâm’ın gelişine yakın bu bölgede Roma’ya bağlı Arap devleti olan Gassanîler bunuyordu. Edessa’da (Urfa) Arapların *Azizos/Azizus* ve *Monimos* adlı iki tanrı heykelleri vardı.²¹⁴

Hîreliler ise Necranlılar gibi daha önceleri El-Uzzâ ve diğer putlara tapan putperestlerdi ve sonradan birçoğu Hristiyan olmuşlardı. Hîreliler, Amr b. Hind zamanında 563’ten sonra Hristiyanlığa tamamen girmişlerdi. İlk Hristiyanlar, İslâm tarihçisi Dozy’nin söylediği gibi dış

²⁰⁶ Cevad Ali, İslâm Öncesi Arap Tarihi (El-Mufasssal fi Târîhi’l-Arab Kable’l- İslâm), Ter: Hüseyin Maraz-Selahattin Yıldırım-Ömer Tozal, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022, c.2, s.312.

²⁰⁷ Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, s.37.

²⁰⁸ Hitti, Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, s. 129.

²⁰⁹ Eski Arap isimlendirilmelerinde *Evselet*, Lat’ın atiyesi, hibesi olarak *Abd-Lat*, *Zeyd-Lat* isimleri ile isimlendiriler. Cevad Ali, İslâm Öncesi Arap Tarihi, c.II, s.314. Tıpkı *Evs-Al/Evs-İl* isimlerinin *İl/Tanrı Atiyesi* olarak isimlendirilmesi gibi. *İl, Tanrı, Rab ve İlah* gibi aynı manada kullanılmıştı. *Cebra-İl, Mika-İl, Azra-İl, İsrâf-il* gibi.

²¹⁰ Başka tablette MÖ 33 tarihine ait olduğu tespit edilmiştir.

²¹¹ Aynur Eryiğit Bader, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm’ın Putperestliğe Bakışı (Kutsal Kitaplar Açısından Bir Değerlendirme), (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s.30.

²¹² Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, ss.57-58.

²¹³ Ahmet Ağrakça, “*Tedmür*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2011, c.40, ss.264-265.

²¹⁴ Cevad Ali, İslâm Öncesi Arap Tarihi, c.2, s.539. Aslında bu iki putu paganist Suryânî (Harranlıların) *Ba’l* ve *Nebu* tanrılarının Araplara yansması olarak görebiliriz.

görünüşte bir Hristiyanlıktı. Araplar, Hristiyanlığın teslis inancına ilk başlarda alaycı tavırla pek itibar etmiyorlardı.²¹⁵

Bu putlara bereket, afiyet ve güç vermesi için hediye sunarlardı. Bazen de kralın veya kabile yöneticisinin savaş veya önemli bir şey olduğunda veya ticaret başarılı olduğunda hamd ve şükür için tanrılarına küçük heykeller de sunarlardı. Bu putlara, bereket, afiyet ve güç vermesi için hediye sunarlardı. Araplar putlara bereket, afiyet ve güç vermesi için hediye sunarlardı. Mesela Hemdan'daki *Talib Riyam'a* ve *Ba'l Terat* mabedine altı heykel/put sunmuşlardı²¹⁶. Çünkü bu tanrı onlar için başarıyı, doğru istikameti, barışı ve huzuru ihsan ettiğine inanıyorlardı.

Arap câhiliye adet ve inanışları yanında, komşu din, inanç ve kültürlerin tesiri ile Arap kabile ve topluluklarında çeşitli sapkın inanışları da oluşmuştu. Yaratıcıya ve öldükten sonra dirilmeye inanmayan²¹⁷ grup/kabile ve kişilerin yanında, kendilerini zamanın (*dehr*) yok edeceğine inanıp ahirette hesaba çekilmeye inanmayanlar²¹⁸ da vardı. Bazıları da yaratıcıyı, ilk yaratılmayı inandıkları halde peygamberleri kabul etmeyip, putları Allah'a yaklaştırsınlar diye taptıklarını söylerlerdi. Peygamberin adeta melek ya da onlardan daha üstün vasıflı olmasının gerektiğini söylemişlerdi. Melekleri Allah'ın kızları olduğunu belirtip²¹⁹ ya melek bir peygamber gelmesini veya Resulullah'a *'Eğer peygamberse, altından sarayı olması gerektiği veya hazineleri olması gerektiği ve yahutta nasıl olurda peygamber meleklerden üstün olur, çarşılarda geziyor yemek yiyor'* şeklinde sözler söylerlerdi.²²⁰

Putperest Arapların bir kısmı²²¹ da kız çocuklarını diri diri toprağa gömüyorlardı. Asil veya normal aileden gelen bir erkeğin kız çocuğu olursa diğer erkekler ve liderlerden utanarak onların önünden geçer bir müddet onlarla oturmazlardı.

Konu ile ilgili Cevad Ali, kapsamlı olarak yazdığı *İslâm Öncesi Arap Tarihi*²²² adlı kitabında bedevilerin din ve putperestik anlayışını şöyle ele almaktadır: *"Bedevî olgusaldır, verdiği hükümler/kararlar, gördüğü gerçekten ve canlı maddi ölçüden etkilenir. Ruha inanır, ancak onu*

²¹⁵ Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, s.74; Nitekim Hîre hükümdarını Hristiyan yapmak isteyen Başpiskopos'u dinleyen kralın yanına bir subay gelerek kulağına bir şeyler söyler. Kral bunun üzerine üzüntüsünü belli edince, Başpiskopos sebebini sorunca, kral: *'çok yazık melek Mikail'in öldüğünü öğrendim'* diye cevapladığında, Papazlar hep bir ağızdan, *'bu olamaz, melekler ölmez'* dediler. O zaman kral onlara; *'Siz kendi tanrınızın öldüğüne (İsâ peygamberi kastederek) ve sonra dirildiğine beni nasıl inandırırsınız'* der. R. Dozy'den naklen, Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, s. 75. Bk. Dozy, Tarih-i İslamiyet, s.26.

²¹⁶ Cevad Ali, İslâm Öncesi Arap Tarihi, c.2, s.315.

²¹⁷ Yâsîn, 37/78.

²¹⁸ Câsiye, 45/24.

²¹⁹ Tıpkı kendi putlarına Lât. Menât ve Uzzâ'ya dişilik atfettikleri gibi.

²²⁰ Furkan, 18/7-8.

²²¹ Bazı kabileler ve muhtemelen fakir kişiler.

²²² 1-10, مجلدات، 1968-1973، بيروت، المفصل في تهذيب العرب كابل الإسلام، جواد علي.

elle dokunulan madde gibi bir şeye çevirir. Cahiliyye de olduğu gibi bir ilaha veya ilahlara inanır. Ancak bu ilahları putlara, heykellere eliyle dokunur ve hisseder.”²²³

3.2. Araplara Putperestliğin Gelişi ve Yayılışı

Kuzey Arabistan’a Mezopotamya, Bizans, İran, Mısır ve Roma put/ilah anlayışından etkilenmeleriyle birlikte çok tanrılı putperest inancını yaygınlaşmıştı. Hristiyanlığın çıkışı ile de milattan sonraki yüzyıllarda Araplar arasında Hristiyanlığa geçenler oldu. Ancak, Güney Arabistan özellikle Yemen bölgesi de putperestlik yerel ve diğer kavim ve devletlerin inancından etkilenmeler şeklinde putperestlik izleri görülmektedir. Yemenliler, bazen Yahudi dinin etkisine girmiş bazen Habeşlilerin işgali ile Hristiyan olmuşlar bazende İranlıların burayı işgali ile Mecûsî olmuşlardı.

İslâm âlimlerinin genel kanaatine göre, putperestliği Mekke’ye Amr b. Lühay getirmiştir. Amr b. Lühay, Hz. İsmâil’in dinini ilk değiştiren kişi olduğu, *Bahîre, Sâibe, Vasîle ve Hâm* adetlerinin başlatıcısı olduğu, hastalanıp iyileşmek için gittiği Belka’dan (Bekâ vadisinden) Hübel putunu getirdiğini yazarlar. Ayrıca, Nuh dönemi putları da (Vedd, Süvâ, Yağus, Yeûk ve Nesr) bu kişinin Arabistan’a yaydığını belirtirler.²²⁴ İslâm müelliflerinin tüm suçu Amr b. Lühay’a yıkmaları doğru değildir. Zaten tüm Arabistan’da putçuluk onun yaşadığı dönemlerde ve öncesinde de vardı. Benim kanaatime göre Amr b. Lühay, Mekke’ye Hübel’i getirdikten sonra Kâbe’nin etrafına diğer kabilelerin inandıkları putların konulmasını istemiş olabilir (Böyle yapmakta onun amacının siyasi liderlik, ekonomik-ticari olması). Amr, Mekke ve çevresine bu putların yayılmasında etken olmuş olabilir. Bazı ilk kaynak tarihçilere göre, Cürhümlülerin, Mekke’ye yerleşimden sonra, herhangi bir yere seyahate giderken yanlarına Kâbe etrafından taş alıp, gittikleri yerlerde bu taşlara Kâbe hatırına hürmet etmeleri ile başladıkları, zamanla da değerli taşlardan Kâbe’yi simgeleyen şekilsiz taşlar yonttukları, bunlara saygı ve tazimi artırdıkları bilgisi de verilir.²²⁵ Bu durum onları putperestliğe sürüklemiş olmalıdır.

İlk dönemlerdeki İslâm tarihçileri, siyer ve benzeri eserleri yazanların ekserisi ve sonrasında gelen tarihçilerin hatta tefsirci ve hadis yorumcularının da ekserisi Mekke ve çevresinde putperestliğin ortaya çıkışını şöyle anlatırlar. Mekke’den uzaklaşan bir kimse veya aile/kabile Kâbe’ye hürmeten yanından buradan bir veya birkaç taş almadan uzaklaşmazdı. Bunlar, nerede konarlarsa kendilerine uğur getirmesi için o taşa saygı duyup, Kâbe niyetine o taşın etrafında dönerlerdi. Bu davranış zamanla hoşlarına giderek Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil’in dininden uzaklaşmalarına yol açtı. Bu taşlara şekillerde verip putlaştırdılar. Bir kısmında Hz.

²²³ Cevad Ali, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, c.1, s. 256.

²²⁴ Tefsir, hadis, siyer, megâzî ve tarih yazarı gibi âlimler. Bk. Sahih-i Buhari, *“Menakıb”*, 9; Sahih-i Müslim, *“Cennet”*, 50; Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, 1/446; İbnü’l-Kelbî, *Kitâbü’l-Esnâm*, ss.50-51; İbni Hişâm, *Sîret-i İbni Hişâm*, c.1, s.117; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s.106; Abdülkerim Özaydın, *“Amr b. Lühay”*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, c. 3, ss.87-88.

²²⁵ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s.16.

Nuh kavminin taptığı putları yeniden ortaya çıkardılar. Ayrıca hac ve namaz ibadetlerini hem Allah için hem putlar için yapmaya başladıkları ifade edilir.²²⁶

İsâf ve Nâile putlarının Kâbe'ye konulması sonrası Amr b. Lühay hastalanıp şifa için gittiği Beka vadisindeki Ba'lebek'de kaplıca tedavisi görmüştü. Orada bulunurken buradaki halkın *Baal* adlı puta taptığını görünce oradayken bir put yaptırıp Mekke'ye getirdi. Amr b. Lühay, Beka vadisinde yaptırıp getirttiği kimin sureti olduğu bilinmeyen bu insan figüründeki puta *Hubel/Hübel (Hubaal)* adını vermişti. Bu putu Kâbe'nin etrafına koydurup puta herkesi saygıya davet etmişti. Mekkelilere bu putun bereketin timsali olduğunu ve ona saygı gösterilmesi gerektiğini ilan etmişti. Hübel (Hubal) adı verilen bu taştan heykel bundan sonra Kâbe ve etrafındaki en büyük ilâhı olarak kabul edilmişti.²²⁷ Kendisi ile birlikte insanlarda bu puta hürmet göstermişler ve bu put Mekke'nin en büyük putu oluvermişti.²²⁸ Hac için gelen her kabilenin putlarında kendi kabilelerin tanrısal simgeleri olarak küçük heykelcikler halinde Kâbe içine ve dışına konulmasına izin verildi. Bunda gerek Amr b. Lühay'ın etkisi ve gerekse ekonomik/ticari kaygıda önemlidir.

Arabistan'da Nuh peygamberin dönemindeki put isimleri nesillerden nesillere aktarılarak, o döneme ait putların benzerleri yapıp insanlar yeniden bu putlara tapmaya başlamışlardı. Arabistan yarımadasında, *Süvâ* Mudarogullarından Müdrikoğulları denilen kabilenin tapmaya başladıkları put idi. Bu put *Yenbu* bölgesinde Ruhat'ta bulunuyordu. *Vedd (Ved)* ise, Kuda topluluğunun bir kolu olan Kelb kabilesinin putu idi. Bu put, Dumetü'l-Cendel'de bulunuyordu.²²⁹ *Yeğus*, Tayy kabilesinin Mevhic koluna aitti. Bu putu Cüreş'e dikmişlerdi, Cüreş ve Mezhic halkının putu idi. Bu put Sebe bölgesinde Curf'ta (Cevf) yaşayan Muraâd kabillesinin soyundan gelen Benî Gutayf'ın putu da olduğu kaydedilmiştir.²³⁰ *Yeûk*, Sana'nın kuzeyinde *Hayvan* kabilesinin Hemdan koluna aitti. Bu putu, Hemdan beldesinde²³¹ dikip, tapmaya başlamışlardı. Bu putu ve puthaneyi ziyaret sırasında kendine has telbiye getirilirdi. *Nesr*²³² ise, Himyerîlilerin, Belha'da bulunan putu idi. Zü'l Kula kabilesi bu puta inanıyordu. Bu putu ziyaret sırasında telbiye getirilirdi. Himyerîler, Yahudi dinine geçince bu put bir ara

²²⁶ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, ss. 31-33.

²²⁷ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, s.37.

²²⁸ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, s. 117.

²²⁹ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, s.39; Korkut Kindi, bir makalesinde, Ved (vedd) putunun Arabistan'a tanrıça lâttan sonra girdiğini söyler. Korkut Kindi, *Nûh (as) Döneminden Cahiliye Araplarına Tevarüs Eden Putlar: Ved, Süvâ', Yeğus, Yeûk ve Nesr*", Cahiliye Araplarının İlahları, Ed: M. Mahfuz Söylemez, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016, s.203.

²³⁰ Kindi, "*Nûh (as) Döneminden Cahiliye Araplarına Tevarüs Eden Putlar: Ved, Süvâ', Yeğus, Yeûk ve Nesr*", s. 219.

²³¹ İbni Hişâm, Sîret-i İbni Hişâm, c.1, s.120; Bu putu Amr b. Lühay'ın hâkimiyet alanını genişletmek için Kehlânilere hediye ettiği veya Hemdânilerden bunlara ulaştığı rivayet edilir. Kindi, "*Nûh (as) Döneminden Cahiliye Araplarına Tevarüs Eden Putlar: Ved, Süvâ', Yeğus, Yeûk ve Nesr*", s. 227.

²³² Nesr, kartal veya akbaba, cinsinden kuş manasına gelip, Hz. Nuh döneminde salih bir kişinin öldükten sonra heykeli dikilip saygı gösterildiği, daha sonra da bu puta tapıldığını tarihçiler bize aktarmaktadırlar. Bk. Kindi, "*Nûh (as) Döneminden Cahiliye Araplarına Tevarüs Eden Putlar: Ved, Süvâ', Yeğus, Yeûk ve Nesr*", ss. 230-234.

önemini yitirmişti.²³³ Görüldüğü gibi Hz. Nuh dönemi putlarının Araplar üzerine tesir ettiği bellidir. Himyerîliler den bazıları Yahudiliği seçince bu putu terk etmişlerdi. Hıristiyanlık ve Yahudiliğin yanında, Arabistan'da putperestliğin de yaygın olduğu görülmektedir.²³⁴

Anlaşıldığı gibi insanların basit dünyevi istek ve sebeplerden dolayı Mekke ve çevresinde putçuluk ve putperestlik anlayışı zamanla böylece yaygınlaşmıştı. Nitekim Hz. Muhammed (SAV) Mekke'yi fethettiği zaman Kâbe içinde ve çevresinde 360 tane put olması, sayının ne kadar çok olduğu yanında putperestliğin geldiği noktayı da gösterir.²³⁵ Bu bize zamanla Araplardan her kabilenin kendi putunu, temsili olarak buraya dikerek bu sayının bu kadar arttığını ispat etmektedir.

3.3. Araplarda Putperestlik Anlayışı

Mekke ve çevresindeki Araplar bir rivayete göre putperestliğe şöyle başlamışlardı: Hz. İbrâhim'in oğlu İsmâil'in soyundan gelenler Amâlikahılar'ı Mekke'den uzaklaştırmışlardı. Ama zamanla kendi aralarında çıkan tartışmalar sebebiyle bir kısmı başka yerlere göç etmişti. Göç edenler Kâbe'ye olan saygılarından dolayı yanlarında kutsal bölgeden birer taş götürüyordu. Konakladıkları yerlerde o taşı bir yere koyup Kâbe'yi tavaf ettikleri gibi onu tavaf ederlerdi.²³⁶ Araplar bir yere ticaret için veya hayvan otlatmak için gittiklerinde yanlarına Kâbe çevresinden taş alırlar ve o taşın etrafında dönerlerdi. Böylece asıl dinlerini unutup zamanla taşları kutsallaştırıp putlaştırmışlardı.²³⁷

Câhiliyye Arapları²³⁸ olarak isimlendirilen Mekkeli müşrikler, Putçuluğun yanında başka câhiliyye adetleri de icat ettiler. Araplar, ticaretlerini, savaşlarını, evlenme veya günlük hayattaki diğer işlerini, hastalık ve bereket vesilesi olması için putları aracı koşup dua ederler ve yardım beklerlerdi. Putları bir nevi yeryüzünde Allah'ın temsilcileri olarak görüp, O'nun bazı özelliklerini putlara atfetmişlerdi. Yani her vesile ile putlara adaklar adar, kurbanlar

²³³ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, s.42; İbni Hişâm, Sîret-i İbni Hişâm, s.121; İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, s.106.

²³⁴ Mahmut Kelpetin, "Hicaz Bölgesinin Meşhur Putları: Lât, Menât, Uzzâ", Siyer Araştırmaları Dergisi, (Ocak-Haziran 2019) 5, s. 66.

²³⁵ M. Mahfuz Söylemez, "Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri", Cahiliye Araplarının Ulûhiyet Anlayışı, Ed: M. Mahfuz Söylemez, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015, s.32.

²³⁶ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, ss.30-33.

²³⁷ İbni Hişâm, Sîret-i İbni Hişâm, c.1, s.118.

²³⁸ Câhiliyye, İslâm öncesi Arapların yaşayış, inanış, dinlerini, kültür ve örf adetlerini kapsayan, İslâm öncesi dönemi ayırt etmek için türemiş bir terimdir. Cahiliyye dönemindeki İslâm dışı davranış ve tavırlar, hatta insanlık dışı ahlak ve inanışları da kapsamaktadır. Bunlar, ırkçılık, puta tapıcılık, kız çocuklarının ve kölelerin hor görülmesi, falcılık, büyücülük, bir takım hayvanları kendilerine veya kadınlara bazı şeyleri haramlaştırmaktır. Ayrıca, evlere pencereden ya da arka kapıdan girmek, diri diri kız çocuklarını gömmek, *hâm*, *sâm*, *bahîre* gibi yasaklar koymak, putlardan yardım istemek, fuhuş, kumar ve haksız yere adam öldürmek gibi birçok kötü ahlak ve davranışlar câhiliyye kapsamındadır. Bu Ku'rân-ı Kerîm'de pek çok yerde geçmektedir. Bk. Bu konuda geniş bilgi için: Cevad Ali, İslâm Öncesi Arap Tarihi, c.1 ss.41-45.

keser, hediyeler sunar ve saygı gösterirlerdi. Hatta önünde eğilir, tazim eder, secde eder veya el sürerlerdi.

Araplar ilahlarını sembolize edip elleriyle dokunmak ve gözleri ile görmek, onu hissetmek ve önünde yalvarmak amaçlı isteklerden kaynaklı olarak putlar yapıyor ve bu ilahlaştırdıkları putlara ruhsal ve birtakım güçsel anlam yüklüyorlardı.²³⁹ Mekkeliler de ticaret, savaş, yönetim ve günlük hayatta putlara inanmanın yanında Allah inancı da hâkim idi. Yine Mekkelilerin ibadet ve inanç uygulamalarında Hz. İbrâhim (as) dininden kalma hac ve diğer ibadetlerin bir kısmını yapıyorlardı ki bu bize putperestlik inancı ile karışmış kozmopolit şirk esaslı bir inancın hâkim olduğunu gösterir.

Zemzem'in Abdulmuttalib tarafından yeniden çıkarılma rivayetinde putperestlik ve Hz. İbrâhim'in dininin karıştığına iyi bir örnek teşkil eder. Bu olay öncesi Cürhümlüler ile Huzaâlılar savaşında, savaşa katılmayan Medad b. Amr'ın tedbir için zemzem kuyusunun üzerini toprakla kapattırdı. O, Kâbe'ye hediye olarak gelen değerli eşyaları kuyunun içine atıp üzerine kumla doldurtmuştu.²⁴⁰ Abdulmuttalib, zemzemi ortaya çıkarmak için rüyasında gördüğü yeri kazmaya İsaf ve Nâile putunun arasındaki büyük karınca yuvasından başlamıştı. Ama müşrikler İsaf ve Nâile arasında kurban kestiklerini belirtip, orayı Abdulmuttalib'e kazdırmak istemediler.²⁴¹ Abdulmuttalib oğlu Hâris'in yardımı ile tüm bu itirazlara rağmen kazmaya devam etti ve nihayet kuyunun üstündeki taşı bulup kuyuya ulaşmıştı. Bu sefer Mekke'ye gelenler bulunan bu kuyu üzerine hak sahibi olmak isteyince Abdulmuttalib onlara fal oku çekmeyi teklif etti. Onlar kabul edince Kâbe'nin avlusunda olan büyük put Hübel'in önünde fal oku çekmişlerdi. Ok, Abdulmuttalib istediği doğrultuda çıkınca itilaf çözüldü, *zemzem* ve *sikaye* görevi onda kalmış oldu.²⁴²

Yine Abdulmuttalib ile ilgili diğer bir olayı olan, 10 oğlu olursa birini Allah'a kurban edeceğini vaad etmesi meselesi konunun izahı için örneklik teşkil eder. Abdülmuttalib'in 10 oğlu olunca doğruca Hübel putunun yanına gitti ve ok çekti. Kurada ok, en sevdiği oğlu Abdullah'a çıkmıştı.²⁴³ Abdulmuttalib zorlanmasına rağmen oğlunu alıp kurban etmek için İsaf ve Nâile putlarının olduğu yere gelmişti. Kavminden ileri gelenler, Abdülmuttalib'e oğlunu kurban etme âdetini başlatırsa herkesin böyle yapabileceğini, bunun yerine fidye vermesini gerektiğini söylemişlerdi. Abdulmuttalib söylenenleri dinleyip birkaç kişi ile cinler ile meşgul büyücü bir kadın olan Hayber'de yaşayan *Arife* denilen tâğuta (sihir/büyü ve tâğutluk yapan adama) geldi. Adağını ona anlattı. O'da kendisine Mekke'deki insan diyetinin karşılığını sordu.

²³⁹ Cevad Ali, İslâm Öncesi Arap Tarihi, c.1, s. 256.

²⁴⁰ el-Ezrakî, AHBÂRU MEKKE, s.93.

²⁴¹ İbni Hişâm, Sîret-i İbni Hişâm, c. 1 ss. 200-201; Osman Adıgüzel, Hz. Peygamber'in Dedesi Abdülmuttalib ve Halalarının Hayatları, (Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, ss.44-52.

²⁴² İbni Hişâm, Sîret-i İbni Hişâm, c.1, s.201; Abdülmuttalib bu fal oku çekmeden önce Allah'a dua ettiği rivayet edilir (Aynı yer).

²⁴³ el-Ezrakî, AHBÂRU MEKKE, s. 96.

Abdulmuttalib, 10 deve olduğunu söyledi. Büyücü/falcı (tâğut) Abdulmuttalib'e oğlu ile develer arasında kura çekmesini söylemişti. Ta ki, ok develere çıkana kadar, her kurada 10 deve artırmasını istedi.

Abdulmuttalib, Mekke'ye dönüp Allah'a dua etti. Hübel'in önünde fal oku çekmeye başladı. Ok, her defasında Abdullah'a çıktığı için her kurada 10 deve artırdı. Diyet 100 deveye çıktığında tekrar Allah'a dua edip fal oku çekti, bu sefer kura develere çıktı. Olayı seyredenler artık Rabbinin onun duasını kabul ettiğini söylemişlerdi. Abdulmuttalib, mutmain olmayınca iki kere daha fal oku çekti. Yine develere çıkınca artık 100 deveyi kesip fakirlere ve et isteyen herkese dağıtıldı, kalanlar vahşi hayvanlar için dağlara bırakıldı.²⁴⁴ İşte görüldüğü gibi Allah inancı yanında, büyücü/tâğut, put önünde fal oku çekme gibi adetler İbrâhimî din ile putperestliğin kozmopolit bir inanç haline geldiğini ya da Mekkelerin inancının nasıl olduğunu bize göstermektedir.

Bazen Araplar, putlara karşı saygısızlık ve inanmada şek ve şüpheyeye de düşerlerdi. Örneğin, Mudaroğullarının taptığı *Sa'd* adlı putunun önüne develerini getiren adamın develeri putun üzerindeki kanları görünce ürküp kaçmışlardı. Bunun üzerine adam *"Allah belanı versin develerimi ürkütüp kaçırttı, biz sana toparlayıcı olman için geldik fakat sen ne doğruya ne yanlışla yarayan çölün ortasına atılan bir kaya parçasısın"* demişti.²⁴⁵ Başka bir rivayette, *Zülhalesa* putunun yanına gidip, babasını öldürenlerden öç almak için fal oku çekmeye giden bir adam, fal oku çekti. Ancak çektiği kurada *'bu işten men'* oku çıkmıştı. Üç defa kura çekti yine *'men'* çıktı. Sonunda adam kızarak oklarını puta fırlattı. *"Ey sefil senin baban öldürülseydi, öcünü almaktan beni alıkoymazdın"* demişti.²⁴⁶ Diğer rivayet ise, Beni Hanîfe kabilesi, un, hurma ve süttten bir put yapmışlardı. Fakat taptıkları bu putu kıtlık zamanı yediler. Bu Araplar arasında darbu mesel oldu. Yani, *"Araplar arasında putlardan Beni Hanife kadar faydalanmadı"* sözü, atasözü olmuştu.²⁴⁷

Allah, puta tapanları Kur'ân'da müşrik olarak isimlendirmektedir. Müşriklerin putçuluk anlayışını da cahiliye olarak isimlendirilmiştir. İslâm geldikten sonra, Resulullah tarafından putlar ve putçuluk açıkça eleştirilmeye başlanınca zaman zaman Allah'ın Resülüne ve ona inanan müslümanlara işkence ve hakaretler yapmışlardı. Onlar, putlarına Allah'a yakınlaşma vesilesi veya şefaathçi olmaları için inandıklarını ifade etmişlerdi.²⁴⁸

²⁴⁴ İbni Hişâm, Sîret-i İbni Hişâm, c. 1, s.208-210; Adıgüzel, Hz. Peygamber'in Dedesi Abdülmüttalib ve Halalarının Hayatları, ss.54-58.

²⁴⁵ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, s.77.

²⁴⁶ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, s.74.

²⁴⁷ Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, s.111. Benzer olay Hz. Ömer'in meşhur sözünü hatırlatır: *'Biz küçükken annem kira veya yolculuğa çıkarken helvadan put yapardı. Biz acıkınca o helvadan putu bize verirdi. Biz de yerdik. Bunu hatırladıkça çok gülerdim'* demesi gibi.

²⁴⁸ Zümer, 39/3; Yûnus, 10/18.

Cürhümlüler ve Mekke'ye yeni gelen kabilelerin çekişmeleri ve savaşları nedeniyle Huzâa kabilesi Cürhümlülerle savaştı. Bu mücadele sonunda Cürhümlüler Mekke'yi terk ettiler. Râbia b. Hârise, Mekkelilerin lideri oldu. Bu savaşlarda tarafsız kalan İsmâiloğulları ile Huzaâlılar savaş sonrası Mekke'de birlikte ikamet etme üzerine anlaştilar. Bundan sonra Amr b. Lühay istediği gibi Mekke'yi yönetti. Develer ile ilgili *bahîre, sâibe, vâsile ve hâm* gibi kutsal deve işini icat etmişti. Amr b. Lühay'ın Beka vadisinden getirttiği Hübel putu önünde de Araplar fal oku çekerlerdi.²⁴⁹ Bu durum yaklaşık 300 yıl böyle devam etmişti.

Mekke'nin yöneticisi Kusay b. Kilâb döneminde Yemenli Tubba kavmi iki kere Mekke'yi ele geçirmek istediye de başarılı olamadı. Bunun üzerine Kusay, Mekke'de işleri böldü. Kâbe anahtarı (*Hicâbe*), Kâbe perdedarlığı (*Sidânet*), hacılara su verme (*Sikaye*) ve yemek verme (*Rifâde*), Mekke sancaktarlığı (*Livâ*), kumandanlık (*Kiyâde*) ve idarî işler (*Nedve/Dârünnedve*) gibi işleri tahsis etti. Kusay, dağınık halde yaşayan tüm Kureyşlileri Mekke'ye yerleştirdi. Yaşlanınca bu görevleri yapmak için oğulları Abdulmenâf, Abdüddâr, Abduluzzâ arasında dağıtmıştı²⁵⁰.

3.4. Mekke ve Çevresindeki Putlar

Daha önce belittığımız gibi, Amr bin Lühay ve Cürhümlülerin çabaları, Mekke'nin ticaret ve dini merkez yapma istekleri nedeniyle, Kâbe ve çevresine putlar yerleştirip çoğaltmışlardı. Hatta Mekke'nin fethinde önce Kâbe ve çevresinde 360 tane put bulunduğunu söylemiştik. Nerdeyse Arap her ailenin veya kabilenin bir putu bulunuyordu.²⁵¹ Büyük putlar herkesin kabul ettiği ortak putlardı. Ayrıca Mekke'nin çevresindeki bazı yerlerde de putlar vardı. Mekke'de bilinen bazı putlar şunlardır. *Hübel, İsf ve Nâile, Menâf, Halasa, Nüheyk, Mut'imüttayr, Büvâne, Huraz*. Ayrıca, Hacca gelen her kabile kendi putlarını timsalinin küçük boyutlusunu Kâbe içine veya dışına koyarlardı (Mekkeliler liderlerin kabülü ile tabiki). Mekke civarında ise *Lât, Uzzâ, Menât* gibi büyük ve meşhur putlarından başka *Nuhb, Medan* putları ve *Zat-ı Eevat* denilen kutsal bir ağaç vardı.

Hübel, Mekke'deki en büyük put idi. Amr b. Lühay tarafından Ba'lebek'ten getirilmişti. Amr, cilt hastalığına yakalanınca, ona Beka (Belka) vadisindeki Romalılara ait Ba'lebek şehrinde bulunan kaplıcalar tavsiye edilmişti. Amr b. Lühay bunun üzerine tedavi olana kadar orada kaldı. Bu şehir de pek çok putlar vardı. Amr, büyük put Ba'l hakkında '*niçin buna taptıklarını sorduğunda oradakiler, yağmur yağması için ve bir istekleri olduğunda bu Ba'l putunun önüne gidip hediyeler sunarak yardım istediklerini*' anlatmıştı. Amr'da iyileşince onların taptıkları

²⁴⁹ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, ss.99-100.

²⁵⁰ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, ss.105-112.

²⁵¹ Muhammet Ali Asar, "*Kur'ân ve Hadislere Göre Cahiliye Dönemindeki Arapların Allah İnancı*", Edebali İlahiyat Dergisi, Mayıs 2020/4, 1/128.

puta benzer bir put yaptırdı ve Mekke'ye getirdi.²⁵² Hu-ba'l (Hubel/Hübel)²⁵³ olarak isimlendirilen bu put, kırmızı akikten yapılmıştı. Hübel putunun bir kolu kırılınca altından kol yapıldı (Sanırım taşınırken kırıldı veya Amr bunu bu şekilde aldı). Hübel, basit insan şeklinde yontulmuş bir heykel idi. ²⁵⁴

Hübel putunun en temel ritüellerinden biri Allah'a yaklaşmak idi. Yine Hübel önünde ok çekilmesi, yolculuk ve savaş zamanlarında anılması, savaş zamanında ona danışmayı ibadet telakki edilmesi, doğum sonrası kutsanma onun önünde olması, yazışmalarda ve yeminlerde adının anılması en temel ritüellerdendi.²⁵⁵

Hübel putunun önünde yedi fal oku vardı. Her fal okulunda bir hüküm yazılı idi.²⁵⁶ Bu oklarla fal çekerlerdi. Oklarda, 'akıl' yazılı olan ok, diyet teminatı içindi. 'Evet', yazısı olan ok ise bir işin yapılmasının izni için çekilirdi. Eğer 'hayır' yazılı ok çıkarsa yapmazlardı. Diğer oklarda ise 'sizdendir', 'mulsak (nesezsiz)' ve diğer okta 'sizden değildir' yazılı idi. Araplar için önemli olan su için de 'sular' adı verilen bir ok yazılı idi. Bu ok çekiminden önce Kâbe hazinesine para bağışlanır ve Zemzem önünde İsfâ ve Nâile putunun önünde kurban kesilirdi. Sonra yapılacak işe göre ok çekilirdi.²⁵⁷ Mekkeliler, artık bu putun önünde fal oku çekip işlerini fal oku bulunan bu kura sonucuna göre yapar olmuşlardı. Hatta bir ticaretten gelince ilk önce bu putu ziyaret ederlerdi. Hac'ta tıraş kesme işi bu putun önünde yapalardı.

Hübel putunun önemi, Abdulmuttalib'in en ufak mesele yâ da karar verme durumunda bu putun önüne gitmesi ve bu putun önünde fal oku çekmesinden de anlaşılabilir. Meselâ, Hz. Muhammed (SAV) doğunca dedesi Abdulmuttalib'e getirildi. O da çocuğu alıp Hübel putun

²⁵² Günaltay, İslâm Öncesi Arap Tarihi, ss. 70-71. Günaltay, Hübel'in Belka'dan değil Huzaâlıların Yemen'den getirdiklerini; zira Yemenlilerin *Astar*, *Ba'l* ve *İl* adını taşıyan Tanrıları olduğunu söyler. Huzaâlılar, Kahtanlıların dağılışı sırasında Yemen'den Mekke'ye yerleşen bir kavim olduğunu ve Ba'l'in, eski Samilerin tanrısı olduğunu Yahudilerin buna "*Ha Bal*" dediklerini, Arapların da bu yüzden bu puta Hubal/Hübel dediklerini söylerse de bu mantıklı görülmemektedir. Çünkü Samiler çoktan bu Ba'l putuna tapıyorlardı. Yemenliler, Mezopotomya ilâh/tanrı isimlerinden etkilenerek Yemen'de tanrı edindikleri putlara benzer isim vermişlerdir. Hâlbuki İbranice 'O' zamiri 'Ha'/'ה' "בעל" demektir. Arapçada da Hu/Hü/"□□" olarak telaffuz edilir. Yani *O Ba'l/Hubal/Hübel* demektir. Yahudiler bir dönem bu puta tapmışlardır. Hatta İlyas ve Hoşea Peygamberler baal puta tapıcılığını bırakmaları için onlara tebliğlerde bulunup islah etmeye çalışmışlardır. Tivratta; "*Peygamberler İsrail'i çağırırken, İsrail uzaklaştı. Kurban kestiler Baallere buhur yaktılar oyma putlara...*" Hoşea, 11: 2; Kur'an'da ise; "*Şüphesiz İlyâs'ta peygamberlerdendi. Hani O kavmine şöyle demişti: 'Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız? Yaratıcıların engüzelini ve sizin ve geçmiş atalarınızın rabbi olan Allah'ı bırakıp Baal'e mi tapıyorsunuz?'*" es-Sâffât, 124-126; geniş bilgi için bakınız: Hakan Olgun, "*Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğullarına Etkisi*", Cahiliye Araplarının İlahları, Ed: M. Mahfuz Söylemez, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016, ss.123-151.

²⁵³ İbrahim Usta, Hübel ile Anadolu'daki Kybele (Kıbele) ile benzeştirmeye çalışırsa da bazı harfleri yakınlığı dışında bir benzerlik görülmemektedir. Zira Kybele ana tanrıça Hübel ise erkek görünümünde en büyük put olarak Mekke'de bulunmaktadır. Hakan Olgun, aynı kitaptaki makalesinde Baal'in '*koca, efendi, sahip*' anlamına geldiğini belirtir. Bk. İbrahim Usta, "Cahiliye Dönemi Tanrılarından Hubel" Cahiliye Araplarının İlahları, ed: M. Mahfuz Söylemez, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016, s.160; Olgun, "Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğullarına Etkisi", s.12-126.

²⁵⁴ el-Ezrakî, AHBâru Mekke, s.119.

²⁵⁵ Usta, "Cahiliye Dönemi Tanrılarından Hubel"s.161.

²⁵⁶ İbn İshak, Siyer, Çev: Sezai Özel, İstanbul: Akabe Yayınları. 1988, s.82.

²⁵⁷ el-Ezrakî, AHBâru Mekke, s.118.

yanına gitti. Putun önünde Allah'a dua edip şükretti.²⁵⁸ Ayrıca, Mekkeliler ihtilafa düştüklerinde, hayırlı bir şey olduğunda, bir şeye karar vereceklerinde, bir çocuğun nesebini belirlemede, çocuğun sünnet olmaya karar verilmesinde, diyet hususlarında, kuyu kazmak istediklerinde, gerçekleştirmek istedikleri bir iş hususunda, bir nikâh akdi veya cenaze gömmek istediklerinde de bu putun önüne gelirler, fal oku çekerlerdi.

Tıpkı Hz. Muhammed'in (SAV) dedesi Abdulmuttalib'in 'eğer 10 oğlu olursa birisini Allah'a kurban etmek istemesi' adağı gibi. Yani Abdulmuttalib, gördüğü rüya üzere 10 oğlu olursa bir oğlunu kurban edeceğini vaat etmişti. Görüldüğü gibi Abdumuttalib'te şirk anlayışının eseri olarak Hübel'in önüne gidip Allah'a yalvarabiliyordu.²⁵⁹ Abdulmuttalib, Hübel önünde çekilen kuraya göre Abdullah'a çıkıp kurban kesilme yeri olan İsâf ve Nâile putlarının önünde oğlunu kesmek için yatırdığında kavmi buna karşı çıkıp, bunun bir hal çaresine bakılmasını istemişlerdi. Bu mesele için cinlerle uğraşan bir kâhine (*tâğut veya cibt*) götürmesini ve ona danışmasını istemişlerdi. O da kavminden bazıları ile birlikte bu kâhinin yanına gitmişlerdi. Hayber yakınlarında oturan kâhine kadın, onlara cinlerine danışıp onlara bilgi vereceğini söylemişti. Ertesi gün onlara Mekke'de bir erkeğin diyetini sordu. Onlarda bir erkeğin diyet karşılığının 10 deve olduğunu söylemişlerdi. O zamanlar bir insan için 10 deve diyet karşılığı idi. Kâhin, her kura²⁶⁰ sonucu kura Abdullah'a isabet ederse 10 deve diyet kurban edilmesini, ta ki kura develere çıkana kadar böyle devam edilmesini söylemişti.²⁶¹ Hübel önünde çekilen kuralarda her defasında Abdullah'a çıkmıştı. Nihayet onuncu kura develere çıkmıştı. Bunun üzerine Abdullah'ın diyeti karşılığı olarak Abdulmuttalib 100 deve kestirmişti.²⁶² Kurbanlar kesilip halka ve vahşi hayvanlara dağıtılmıştı.

Hübel'in en büyük ilah kabul edilmesiyle ilgili bir olayda bu görülebilir. Nitekim Uhud savaşında Müslümanlar yenilip dağa çekilince bu galibiyet sırasında Ebû Süfyân, Uhud dağı eteklerine sığınan Müslümanlara karşı en güçlü sesle bağırarak şöyle demişti: "İşte harp böyle sıralıdır. Bir gün siz kazanırsınız bir gün biz kazanırız. Hübel en büyüktür, en yücedir. Bu Bedir'in karşılığıdır".²⁶³ Hz. Ömer'de, Hz. Peygamberin işaretini ile 'en yücenin Allah olduğunu' ifadeyle şöyle bağırmıştı: "Allah daha büyük ve daha yücedir". Bu sefer Ebu Süfyân: "Bizim Uzzamız var sizin yok" deyince Resulullah, "Ömer, ona cevap ver" dedi. "Ne diyelim diye sorunca", Resulullah: "Allah bizim mevlâmızdır, sizin mevlânız yoktur" deyin, demişti.²⁶⁴ Uzzâ, Mekkelilerin yâda Arapların koruyucusu olarak kabul edilirdi. Mekkeliler, Uhud savaşında

²⁵⁸ İbn Hibbân, es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ, s.49.

²⁵⁹ et-Taberî, Târihu't-Taberî, c. 2, ss.246-248.

²⁶⁰ İbni Hişâm, Sîret-i İbni Hişâm c.1, ss. 206-207. Putun önünde fal oku çekme şeklinde bir kura usulüdür. Yapılacak işe göre kura çekilirdi. Abdulmuttalib, su kuyusu açma ve oğlu Abdullah ile deve meselesinde bu usule başvurmuştur.

²⁶¹ İbn İshak, Siyer, s.87.

²⁶² İbni Hişâm, Sîret-i İbni Hişâm, c.1, ss.200-201.

²⁶³ İbn Hibbân, es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ, s.171.

²⁶⁴ İbni Hişâm, Sîret-i İbni Hişâm, c. 2, s.506.

taşınabilir nitelikte olan Kâbe’de benzeri olan Lat ve Uzza heykellerini deve üzerinde savaş meydanına getirmişlerdi²⁶⁵ Ebû Süfyân o gün askerlerine Lât ve Uzzâ’nın süvarileri diyordu.²⁶⁶

İsâf ve Nâile, Mekkelilerin önce Kâbe içinde olup sonra Kâbe dışına konulan daha sonra da Merve ve Safâ tepelerine yerleştirilen putlardır. Bu putlar ile ilgili İslâm tarihçileri ve tefsirleri şu rivayeti yaparlar: Amâlikâlılardan İsâf ve Nâile isminde bir kadın ve erkek Kâbe’nin içinde zina ettiler. İsâf ve Nâile birbirlerine seven gençlerdi. Bu gençler Kâbe içinde cinsel ilişkiye girdikleri²⁶⁷ veya birbirlerine sarılıp öpüşmeleri sonucu bu günahları sebebiyle Allah’ın onları taşla çevirdiğini naklederler.²⁶⁸ Belki de ölmeleri veya öldürülmeleri neticesinde onların bu ahlaksızlıkları unutulmasın, ibret olsun diye, onları simgeleyen düz kayanın yontulmasıyla olmuş olabilir. Zaten bu iki put çok da insana benzemeyen putlardandı. İnsanların bu günahı hatırlamaları ve bir daha böyle bir olayın olmaması için bu taşları Sefâ ve Merve tepeleri üzerine dikmişlerdi. Ama ibret olarak dikilen bu taşlara zamanla insanlar kutsallık atfedip bu heykellere tapar hale gelmişlerdi. Bu iki putun zaman geçtikçe hikâyesi eskidi, özelliği değişti, sonra bunlar tapınılan birer puta dönüştüler. Bereket ve neslin devamı olarak görülen²⁶⁹ bu putların önlerine yiyecek ve içecekler konulur, el sürülüp dua edilirdi.

Bu putların önünde kurban kesme ile ilgili Abdulmuttalib’in olayı bu putların önemini gösterir. Şöyle ki Abdulmuttalib, zenzem ile ilgili rüyasında, zenzemin yerini kurbanlık hayvanların pislerinin olduğu yerde karganın eşelediği karınca yuvasını olduğu yer olan kızıl putların (Kızıl taştan olan İsâf ve Nâile) önünde olduğunu görmüştü. Zira bu putların önünde kurbanlar kesilip, kanları putların üzerine elleri ile sürerlerdi. Bu sebepten bu putlara (İsâf ve Nâile) lakap olarak ‘*kızıl putlar*’ da denilirdi. Abdulmuttalib rüyasına göre burayı kazmaya başladı. Kendisini engellemeye çalışan Mekkeliler ileri gelenlere tavır gösterip, “*Ben burayı kazacağım, beni bundan menedenle savaşırım*” demişti.²⁷⁰ Abdulmuttalib kuyuyu kazarken oğlu Hâris’i de kılıçla başında bekletmişti.

Nihayetinde bu iki kişinin yaptığı iş ve dikilen taşların anlamı unutulunca insanlar Hac için Mekke’ye gelince, Sefâ ve Merve arasında say ederken bu putlara el sürmeye başlamışlardı. Daha önceden Sefâ ve Merve’de dikili duran İsâf ve Nâile putlarını Kusay b. Kilâb, zenzem kuyusunun yanlarına diktirmişti. Bu iki puttan İsâf’ın Kâbe duvarına bitişik konulduğu; Nâile heykelinin/taşının ise ‘*Hatim*’ denilen hediye kuyusunun yanına konduğu, daha sonra

²⁶⁵ İbni Hişâm, Sîret-i İbni Hişâm, c. 2, s.490.

²⁶⁶ İbni Hişâm, Sîret-i İbni Hişâm, c. 3, s.53.

²⁶⁷ İbnü’l-Kelbî, Kitâbü’l-Esnâm, ss.37-38.

²⁶⁸ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, s.92; Bk. Salih Arı, “*İsâf ve Nâile (İslâm’dan önce Safa ve Merve’de Bulunan iki Put)*”, Cahiliye Araplarının İlahları, Ed: M. Mahfuz Söylemez, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016, s.265-266.

²⁶⁹ Tahir Olgun, Müslümanlıkta İbadet Tarihi, Ankara: Akçağ Yayınları, 1998, s.31.

²⁷⁰ İbn Şihâb Ez-Zühri, el-Megâzî (İlk Dönem İslâm Tarihinde Savaşlar), Çev: Mehmet Nur Akdoğan, Ankara: Ankara Okulu Yayınları. 2020, ss.27-28.

zemzem kuyusu yanına konulduğu da rivayet edilir. Kurbanlar, işte bu putların önünde kesilmeye başlanmıştı. Kesilen kurbanlar, buradaki sunak taşın üstüne konurdu. Kâbe'yi tavaf edecek kişi İsf putunun önünde istilâm yapar ve tavâf bitince Nâile putuna gelir ve el sürer (istilâmla) tavâfını bitirirdi.²⁷¹ Arapların, bu putlar adına da yeminler etderler, Kâbe'yi tavaf ederken bu putlara el sürerlerdi, tavaf bitince yanında traş olurlardı (Ahmesî olanlar).²⁷² Mekke fethedilince Resulullah diğer putlarla birlikte bunları kırdırmıştı.

Lât, Tâif yolunda Beni Sakif kabilesine ait Nahle'de dikili bir büyük beyaz düzgün taş idi. Daha sonra bu taşta biraz şekil verilmeye çalışılmış ve bu putu içine alan bir de put evi yapılmıştı. Lat kelimesinin '*ufaldı ve doğradı*' anlamına gelen fiilden '*let*' kelimesinden türediği ve '*ufalayan, doğrayan*' anlamında ism-i fail olduğu düşünülmektedir.²⁷³ Bu taşta '*karıştırmak*' manasına '*lett*' kökünden geldiğini ve Lât taşı adı verildiği de rivayet edilir. İnsanlar Hac dönüşü üzerine bu taşın yanında konaklardı. Burada oturan bir adam hacılara yağ ile *kavut* ununu karıştırıp onlara yemek yapardı.²⁷⁴ Bir müddet sonra bu işi yapan adam öldü. Bu taşta basit şekil verilip, bereketin timsali olarak görülmeye başlandı. İnsanlar burada hacılara yemek yapan bu adamın ruhunun, taşın içine girdiğine inanmaya başlamışlardı. Böylece bu taşı kutsayıp, ilah edindiler.²⁷⁵

Lât, Etimolojik olarak Mezopotamya daki '*dişi tanrılar*' anlamında Herodot tarihinde '*Alilat*'; Akadca '*Allatum*' olarak Safevi, Palmir, Arami metinlerinde de geçmektedir.²⁷⁶ Araplarca, Allah'ın kızı olarak kabul edilen²⁷⁷ Lât, dişilik özelliği verilen kare biçimde beyaz bir taşı.²⁷⁸ Tâif'te bulunan Lât, gerek Tâiflilerin gerek Mekkelilerin, hatta birçok Arap kavimlerin çok önem verdiği puttu. Sakifliler, bu puta çok değer verip örtüler ile süsleyerek, etrafında tavaf yaparlardı. Araplar, Lât'a yağmur yağdıran, bereket getiren özelliği vermişlerdi.²⁷⁹ Bu putun bereket tanrıçası (dişi tanrı) kabul edilmesi Tâif'in sulak ve yeşil bir yer olmasından da

²⁷¹ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, s. 120.

²⁷² Arı, Beyhaki'den naklen, "*Zeyd b. Harise, şöyle dediğini nakleder: (Hicretten önce) Resulullah ile birlikte Kâbe'yi tavaf edip geçerken 'ben bu puta dokunacağım, bakalım ne olacak ?' diye düşündüm. Ve onlara elimi sürdüm. Resulullah bana dönerek 'sen bu hareketten alıkonmamış mıydın? Dedi. Bu olay hicretten önce olduğu aktarılır.*" Arı, "İsf ve Nâile", s.269.

²⁷³ Söylemez'in, Lât kelimesinin etimolojisi ile ilgili verdiği bilgiler hakkında bakınız. Mehmet Mahfuz Söylemez, "*Cahiliye döneminde Lât Kültü*", Cahiliye Araplarının İlahları, Ed: M. Mahfuz Söylemez, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016, ss.52-61.

²⁷⁴ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, s. 125.

²⁷⁵ Söylemez, "Cahiliye döneminde Lât Kültü", s. 58.

²⁷⁶ Tefkîk Fehd, "*Lât*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2003, 27/107-108.

²⁷⁷ Necm, 53/19-23.

²⁷⁸ Lât ile ilgili şöyle ilginç bir olay İslâm kaynaklarında yer almaktadır. Hudeybiye antlaşması öncesi Resulullah ve ashabı ile savaş veya barış için konuşmaya gelen Mekkelilerin isteklerini ve görüşlerini aktarmak için Urve bin Mes'ûd es-Sekafî Müslümanların yanına gitti. Urve, Mekkelilerin kendi kavmi olduğunu ve Peygamberin etrafındakilerin zamanla dağılacağını söyleyince, buna sinirlenen Hz. Ebû Bekir bir ara hakaret amaçlı Urve'ye kızarak "*Git de Lât'ın bızırını em. Biz mi Peygamberi bırakıp kaçacağız?*" demişti. Urve ona tepki gösterip Resulullah'ın zaman zaman sakalından tutarak konuşmuştu. İbn Şihâb ez-Zuhrî, el-Meğâzî (İlk Dönem İslam Savaşları Tarihi), Çev: Mehmet Nur Akdoğan, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020, ss.41-42.

²⁷⁹ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, ss.48-49.

kaynaklanabilir. Amr b. Lühay, diğer putlar gibi nünün bir benzerini yaptırıp Kâbe'ye koydurmuştu. Lât putu ve put evinin önemli olması Kâbe'yi yıkmaya gelen Ebrehe'den bu put evini yıkmamasını rica eden Sakiflilerin Ebrehe'ye yalvarmalarından da anlaşılmaktadır. Nitekim Ebrehe'ye rehber verip, Mekke'ye yönlendirmişlerdi.²⁸⁰

Lât, aynı zamanda Nebatîler arasında, (ana tanrıça olarak), Hicr, Salhad ve Tedmurlulara ait kitabelerde Lât adına '*Allât*' şeklinde isimlere rastlanılmıştır. Hatta Medyenliler ile Lihyanilerde bu Lât adında bu puta ibadet ediyorlardı. Irak'taki hatra kentinde yapılan kazılarda (1975-1976) Lât mabedinin kalıntılarına rastlanılmıştır. Yine Semûd kavmi de Lât putları/tanrıları olduğu kitabelerde bulunmaktadır. Ayrıca Busrâ'da da bir Lât put ve mabedi/put evi vardı. Palmira'da Ellat mabedi, Cebel-i Ramm'da (bugünkü Ürdün'de) Allat mabedlerine rastlanılmıştır. Buradan anlaşılıyor ki Kuzey Arabistan'dan Hicaz bölgesine doğru yayılmış ve Lât putu önemli bir put/tanrı heykeli olmuştur.

Lât ve Lât put evini tavaf etmek, şükür için huzurunda secde ve rükûda bulunmak, puta dokunmak, Lât'ı ziyaret ederek her türlü dua ve istekte bulunmak, Lât adına yemin etmek, Lât'tan Allah'ın kendilerini şefaathetmesi için aracı koşturmak, Lât'ın adıyla bir işe başlamak, Lât adına adak adamak ve kurban kesmekle, Lât ismini çocuklarına isim olarak koymak²⁸¹ ve Lât bayramı adı altında saygı ve hediyeler sunmak gibi birçok dini ritüeller vardı. Lât'a ibadet ederken dünya ve ahirette onun aracı olacağına inanırlardı. Lat'ı kızdırmamak için çaba sarfederlerdi (Dua ederek, secde, ederek eve gelip giderken bile el sürerek, hediye sunmak). Lât'ın lanetinden çok çekinirlerdi.²⁸² Lât put evi, Kâbe'den sonra Tâifliler ve Mekke etrafındaki kabileler için en önemli put evi idi.

Uzzâ, '*çok yüce, azize*' manasına azizin mübalağalı olarak söylenişi olan *eazze* kelimesinin müennes halidir. Arapların Allah'ın kızlarından olarak gördükleri dişi put idi.²⁸³ Mekke'ye gelen yollardan Huraz vadisinde bulunuyordu. Bu vadiye Uzzâ vadisi de denilirdi. *Uzzâ*, Huzaâhlara ait bir put olup, buna Kureyş, Beni Kinâne, Mudar ve Hevâzin kabileleri de saygı gösterirlerdi. Uzzâ'nın koruyucuları Beni Hâşim müttefikleri, Benî Suleym kolundan olan Benî Şeybân idi. Kureyşlilerin yanı sıra, Huzaâ, Gatafan, Sakîf, Kinâne, Ganem gibi kabilelerin de putu idi.²⁸⁴

²⁸⁰ Söylemez, "*Cahiliye döneminde Lât Kültü*", ss. 69-70.

²⁸¹ Bunlardan bazıları, Zeyullat (Lât'ın yetştirdiği), Teymullât (Lat'ın kulları), Abdullat (Lat'ın kulu), Vehbullât (Lât'ın başı), İbnullât (Lât'ın oğlu), Siyeullât, Enisullât (Lât'ın yoldaşı), Evsullât, Abitullât, Şiyeullât, Şekmullât (Lât'ın azabı), Şeasullât, Şukenullât (Lât'ın verdiği), Kiyemetullât, Şabaullât ve Arullât gibi isimlerdir. Söylemez, "*Cahiliye Döneminde Lât Kültü*", s.78.

²⁸² Söylemez, "*Cahiliye döneminde Lât Kültü*", ss.73.80.

²⁸³ Adem Apak, "*Uzza*" makalesinde, Uzzâ ile Mısır bereket tanrıçası *İsis*, eski Yunanlıların gök tanrıçası *Afrodite*, Mezopotamya'da Venüs gezegenini temsil eden *İstar/Astare* ve İslam öncesi Kuzey Arabistan'da ay tanrıçası *Rudâ* ile özdeşleştirmiş veya eşleştirmiştir. Adem Apak, "*Uzza*", Cahiliye Araplarının İlahları, Ed: M. Mahfuz Söylemez, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016, s.111.

²⁸⁴ Kelpetin, "*Hicaz Bölgesinin Meşhur Putları: Lât, Menât, Uzzâ*", s.76.

Uzzâ putunun İslâm tarihçileri, ağaçtan olduğunu yazanlar da vardır. *Uzzâ*, Nahle denilen yerde üç dikenli (veya hurma ağacı kütüğü) ağaçtır, şeklinde olduğunu söyleyenler de vardır.²⁸⁵ İnsanları ona tapmaya ilk çağıran Amr b. Rebiâ'dır. O ,*Taif serin olduğundan, Rabbiniz yazın Lât'a, Tihâme sıcak olduğu için kışın Uzza'ya gider'*.²⁸⁶ *Uzzâ*, doğrusu taştan kaba bir puttu. Ağaçlar ise bu putun evinin yanında büyüyen hurma ağaçlarıydı. Bu ağaçlar zamanla dilek ağacına dönüşmüştü. Araplar, diğer büyük putlar gibi Lat'a saygılarından çocuklarına Abduluzzâ ismini koyuyorlardı. Ebû Leheb'in asıl ismi Abduluzzâ idi.²⁸⁷ Kureyşliler için de çok önemli üç dişi puttan birisiydi. Bu puta çok değer vererek tapan Kureyşliler ve birçok Arap kabileleri tavaf sırasında '*Lât, Uzzâ ve Menât hakkı için*'²⁸⁸ diye yüksek sesle şefaath dilenirlerdi.²⁸⁹ Mekkeliler, '*lebbeyk sana geldik, esenlik sana*' şeklinde telbiye de getirirlerdi.²⁹⁰ Hacılar, Hac dönüşü ihramdan burada çıkarlardı. Bu put için *Gabgab* denilen yerde kurban kesilip ona sunulur, önüne hediyeler bırakılırdı.²⁹¹ Bu put ile isimlendirilen kişiler vardı. Abduluzzâ (Ebu Leheb'in asıl adıydı). İbü'l Kelbî'nin Hz. Peygamber'in, İslâm'dan önce bu put için boz bir koyun kurban kestiğine dair verdiği bilgiyi doğrulayacak başka bir kaynak yoktur.²⁹²

Uzzâ, Arabistan'a Kuzey'den geldiği hatta Nebatîlerin başşehri Petra'da Uzzâ aşk, bereket ve hayat tanrıçası olarak tapınılmıştı. Ayrıca, Suriye'de Havran, Vadi-i Ram'da, Sînâ'da (Mısır), Medine ile Tebuk yolu üzerinde Dedan'da Uzzâ heykellerine tapınıldığına rastlanılmıştır.²⁹³ Araplar, Lât, Menât ve Uzzâ için kuş benzetmeleri yaparlardı. Araplar bu üç ilâhe/tanrıça için '*üç yüce kuğu ve şefaathleri beklenen varlıklardır*' veya turna kuşu olarakta görürlerdi.²⁹⁴ Bu

²⁸⁵ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, s.60.

²⁸⁶ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, s.125.

²⁸⁷ Ebu Leheb'i ölüm döşeğindeyken Uzzâ için ağlar bulduklarında öleceği için mi ağladıklarını sormuşlardı. O'da Uzzâ'ya kendinden sonra tapılmayacağı endişesi için ağladığını söylemişti. Zira Necm, 53/19-20 ayetlere göre bu putlara tapılmayacağı açıklanmıştı. Onu ziyarete *gelenler 'üzülme sen yaşadığında da senin sebebinle ona tapılmadı, senden sonra da ölümün sebebiyle ona tapılmaktan vazgeçilmez'* demişlerdi. Ebu Leheb, kendisinden sonrada Uzzâ'ya tapacak insanlar olmasına çok sevinmişti. Ayrıntı için bakınız. İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, ss.58-59.

²⁸⁸ Kureyşliler Kâbe'yi tavaf ederken şöyle seslenirlerdi. "*Lât hakkı için Uzzâ hakkı için, üçüncüleri Menât hakkı için göklerde uçan turnalar gibi onların şefaathine ümit bağlanabilir*" derlerdi. İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, s.53 ve Kur'ân-ı Kerîm'de bu konu ile ilgili âyetde şöyle geçmektedir: "*Gördünüz mü (aciz) Lât'ı, Uzzâyı ve üçüncüsü Menât'ı.*" Necm, 53/20.

²⁸⁹ Söylemez, "*Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri*", Cahiliye Araplarının Ulûhiyet Anlayışı, Ed: M. Mahfuz Söylemez, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015, ss.35-37.

²⁹⁰ İbn Habîb, El-Muhabber (Arap Kültürü), Çev: Âdem Apak, İsmail Güler, Ankara 2018, s.225.

²⁹¹ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, ss.51-62.

²⁹² İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, s.53. Bu konuda Mehmet Azimli, Siyeri Farklı Okumak, s.111, adlı kitapta olabileceğini ispata uğraşırken karşıt görüş olarak bakınız: Ali Osman Ateş, Oryantalistlerin Hz. Peygamber ile İddialarına Cevaplar, İstanbul: Beyan Yayınları, 1996, s. 73-99.

²⁹³ Apak, "*Uzza*", Cahiliye Araplarının İlahları, s.112.

²⁹⁴ Garanik sözlükte beyaz su kuşu, kuğu, turna, beyaz tenli genç kız anlamlarına gelip Araplar bu putları Allah'ın kızları, kuşlar; ya da Allah ile irtibat kuran yerde beyaz taştan timsalleri olan, gökte kuş gibi uçan, melekler gibi Allah'ın kızları olarak görüyorlardı. Yani bu putlara daha önce âyetlerde verdiğimiz gibi Allah'a yaklaşma ve şefaath için aracı olarak görüyorlardı. Bu Garanîk ile ilgili günümüzde birçok Avrupalı yazarlar Kurân âyetlerine şeytanın gökyüzünde karıştığına, âyetleri değiştirdiğine dair görüşler sunmuşlardır. Buna da Buna ülkemiz

söylemlere karşı şu âyet indirilmiştir. “Gördünüz mü? Lât ve Uzzâ’yı ve üçüncüsü Menât’ı, demek erkekler sizin kızlar Allah’ın mı?” Necm, 53/19-20.

Menât, Semûd ve Kenanîlerden etkilenecek yapılan Allah’ın kızı olarak atfedilen bir dişi olarak kayadan bir put idi.²⁹⁵ Mekke ile Medine arasında Kudeyd’i izleyen Kızıldeniz sahil yolu üzerindeki Muşellel’de dikiliydi (Medine’ye 15 km uzaklıkta bir tepede idi). Medineli Evs, Hazrec ile Ezd kabilesi ve Şam tarafında yaşayan bazı Gassanîlilerin putuydu. Ancak Mekkeliler ve Huzaâ, Necd ve Gassanî Arapları tarafından da saygı görülen bir puttu. Önüne hediye bırakırlar ve kurbanlar sunarlardı. Kızıldeniz tarafından gelen hacılar Sefâ ve Merve tepesini ziyaret etmeden Menât’ın olduğu yere giderler ve orada tıraş olurlar ve telbiye getirirlerdi. Bu hacılar Hac bitene kadar hiçbir evi gölgesinde gölgelenmezler, hatta ihrama girince evin içine dahî girmezlerdi. Eve girmek için acil ihtiyaç olsa kapının gölgesi başına isabet etmemesi için evin arka duvarlarından girerlerdi.²⁹⁶ Hac tavafı sonrası hac tıraşını bu putun önünde keserek gerçekleştirirler ve telbiye getirirlerdi.²⁹⁷ Araplar, *Abdulmenât* veya *Zeydülmenât* isimleri ile isimlendirilirdi.²⁹⁸ El-Ezrakî, bu putun Ezd, Gassanîler ve Hüzeyl kabilelerinin de putu olduğunu belirtir. Ayrıca, Hac tavafından sonra bu putun önünde tıraş olmadan da ihramdan çıkmazlardı.²⁹⁹

Bu putun, Araplardan önce benzer özelliklerde Sâmi’nin eski ilahlarından *Menatum* olduğu ve bereket, verimlilik tanrıçası olduğu rivayet edilir. Araplar bu puta, rüzgâr estiren, yağmur bulutlarını getiren ilâhe olarak görürlerdi. Menât’ın benzer isimlerine Lihyanî metinlerinde Aramîce olarak; Kitab-ı Mukaddes’te *Meni*’nin karşılığı olarak kader Babil sürgününde Yahudilerin inandığı kader-kısmet tapınağı ve bu tapınaktaki puta verdikleri isimdi. Coğrafyacı Yakut’a göre ise kader ve ölüm manasına imtihan anlamlarına da geldiğini belirtirki, Nebatîlerdeki ölüm tanrısı olabileceği belirtilmiştir.³⁰⁰ Zira bu Lât ve Uzzâ’nın aksine siyah taştan yapılmıştı. Menât putunu içine alan bir put evi/mabed inşa edilmişti. Bu mabedin etrafında (tepe boyunca) harem bölgesiydi. Bu mabed etrafında da tavaf yapılır, kurban kestikten ve Menât’a el sürüldükten sonra, bu puttan yağmur, bereket vermesini için dua ederler, neslin devamı ve ölümü savması için istekte bulunurlardı.³⁰¹

İlahiyat yazarları gerekli cevabı vermişlerdir (İsmail Cerrahoğlu, Sait Şimşek, Ahmed Hamdi Akseki gibi.) Bk. Apak, Apak, “Uzza”, Cahiliye Araplarının İlahları, s.113.

²⁹⁵ Söylemez, “Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri”, s.34.

²⁹⁶ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, s.124; (Bakara, 2/189) “...Evlere arka taraflardan girmeniz dindarlık/iyilik değildir. Asıl dindarlık/iyilik Allah’tan korkmaktır. Evlere kapılarından girin...”

²⁹⁷ İbn Habîb, El-Muhabber, s.313.

²⁹⁸ İbnü’l-Kelbî, Kitâbü’l-Esnâm, ss.44-47.

²⁹⁹ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, s.124.

³⁰⁰ İsrail Balcı, “Kur’an’da Adı Geçen Üç Puttan Birisi: El-Menât (المناة)”, Cahiliye Araplarının Ulûhiyet Anlayışı, Ed: M. Mahfuz Söylemez, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015, ss.91-92; bk. Yâkut el-Hamevî, Mu’cemü’l- Buldan, V, 204.

³⁰¹ Balcı, “Kur’an’da Adı Geçen Üç Puttan Birisi: El-Menât”, s.102.

Menâf, 'yüce olmak' manasına 'nfv' kökünden gelen, Resulullah'ın büyük dedesine de isim olan Kureyş'in büyük putlarındandı. ³⁰² Kelbî, onun nerede olduğunu bilmediğini ifade etmekle birlikte Taberî bu putun Mekke'nin en büyük putu olduğunu söyler. Ancak Havran bölgesinde yapılan kazılardan kitabelerde *Menâf* adı geçtiği için, onun tüm Arabistan'da inanılan putlarından olduğu sanılmaktadır. Hayızlı kadınlar, ondan şifa dilemek maksadıyla için yanaşamaz ve ona dokunamazlardı.³⁰³

Şam bölgesi yazıtlarında '*Mnpha*' ve *Manaphius*' isminde mutluluk ve bereket ilâhı olarak geçmektedir. Buradaki kabartmalarda Roma kral ya da tanrılarına benzer olarak, sakalsız-bıyıksız, güneşe benzetilen saçları ve omuzuna ridası atılmış şekilde tasvir edilmiştir. Kureyşlilerin bu putu buradan esinlenerek ya da Hübel gibi buradan getirmiş olması muhtemeldir. Kadınları hayız halindeyken bu putun yanına yaklaşması yasaktı.³⁰⁴

Halasa (Zülhalesa), Halesa putunun olduğu yer ve yapını adıda Zülhalesadır. *Zü* veya *Zu* sahip olmak manasına gelir. Abla ağacından yapıldığı rivayet edilir. el-Halas veya el-Halesa, Yâkut'un Mu'cemül'-Buldan'ında '*tilki üzümü gibi tanesi olan abla ağacına tutunmuş sarmaşık ağacı*' dendiği geçmektedir. Beyaz kuvarz büyük taşın etrafına sarılmış güzel kokulu sarmaşıktan dolayı bu ismi aldığı da sanılmaktadır. Halesa, *Tabela* denilen yerde Mekke ile Yemen arasında (yaklaşık 210 km mesafede)³⁰⁵ abla ağacı yanına dikilmiş bir beyaz taşı. Halesa üstüne de bir put evi/mabed yapılmış, bu put evinin bir odası hazine odası (hediyeler için) olarak yapılmıştı. Zülhalesa, Mekke'nin yakın köylerden olan *Merrü'z-zahrân* vadisinde olduğunu söyleyenlerde vardır.³⁰⁶ Amr b. Lühay, bu putu Mekke'nin aşağı kısmına dikmiştir. Muhtemelen Amr b. Lühay, Yemenli kabileleri Mekke'ye çekmek için bu putu Mekke'ye dikmiş olmalıdır.³⁰⁷ Bu put Arapların en önemli ilahlarından biriydi. Zülhalesa putunun önünde halk bayram yapmak, çeşitli törenler düzenlemek için toplanırlardı. Mekkeliler puta süs eşyası ve çeşitli tahıllar koyarlar, bazen önüne süt dökerlerdi. Önünde fal oku çekerlerdi. Bazen de onun için kurban kesip, devekuşu yumurtası sunarlardı.³⁰⁸

³⁰² Mehmet Azimli, "*Menaf ve Fils Putları*", Cahiliye Araplarının İlahları, Ed: M. Mahfuz Söylemez, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016, ss.275-276; Büyük dedesi '*Abdumenâf*' ismindeydi.

³⁰³ et-Taberî, *Târihu't-Taberî*, c.2, s.259; İbnü'l-Kelbî, *Kitabü'l-Esnâm*, ss.69-70; Söylemez, "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri", s.39-40.

³⁰⁴ Azimli, "*Menaf ve Fils Putları*", s.276.

³⁰⁵ M. Hanifi Palabıyık, "*İslam Öncesi Hicaz Putlarından Zülhalesa*", Cahiliye Arapların İlahları, Ed: M. Mahfuz Söylemez, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016, ss. 171-177.

³⁰⁶ Palabıyık, "*İslam Öncesi Hicaz Putlarından Zülhalesa*", s.175.

³⁰⁷ Yemenli birçok kabilenin inandığı Zülhalesa'ya benzer bir put yapıp Yemenlileri Mekke'ye gelmeye teşvik için Halasa putunu diktirmiş olduğu kanatındeyim.

³⁰⁸ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, s. 76; M. Hanifi Palabıyık, "*İslam Öncesi Hicaz Putlarından Zülhalesa*", s. 173. (Halesa putu hakkında geniş bilgiyi ilerki sayfalarda bir başka madde olan Arabistan'daki putlardan 'Zülhalesa' konusu işlenirken verilecektir.

Nüheyk, bu put ise Sefâ tepesinde bulunurdu. *Nüheyk*³⁰⁹ ismindeki bu putu Amr b. Luhay dikmişti. Bu putun rüzgârı estiren put olarak görülmesini sağladı. Mekkeliler de onun rüzgârları gönderdiğine inanırlardı.³¹⁰

Mutimü't-tayr, adlı put ise kuşları yediren manasına gelen bereketin timsaliydi. Amr b. Lühay'ın tarafından Merve tepesine koydurulmuştu. Lühay, Bu putun da kuşları yediren içiren put olarak kabul edilmesini sağlamıştı.³¹¹

Buvane, Mekkelilerin Buvane denilen yere isim olan puttur. Ebû Talip bir ara bu puta tazim edip peygamberimizi zorla ona tazim etmesi için yanında götürmek istemişti. Bu puta da kurbanlar sunulurdu.³¹² Kureyşliler, Câhiliye döneminde Bûvâne isimli putun yanında yılda bir defa toplanıp o günü bayram sayarlardı. Putun etrafında dönerler ve ona kurban kesip hediyeler sunarlardı. Ancak Hâniflerden olan Zeyd b. Amr ve üç arkadaşı Varaka b. Nevfel, Osman b. Huveyris ile Ubeydullah b. Cahş, bu putun etrafında tavaf etmemişler ve kurban kesmeyi, el sürmeyi reddedip, uzak durmuşlardı.³¹³

Nuhb ve Medan: *Nuhb*, Medine ile Vadiu'l-Kura arasında Müzeyyne kabilesinin put idi. *Medan* ise Hicaz Araplarının putlarından.³¹⁴

Zât'ı Envat, denilen Arapların büyük bir ağaca tapma adetleri vardı.³¹⁵ Bu ağacı ziyaret ederler ve orada kurbanla keserlerdi. Oraya gittiklerinde bir günlük ağacın altında düşünceye dalarak/tefekkür ederek inzivaya çekilirlerdi. Hatta Huneyn günü İslâma yeni girenlerden bir grup Resulullah'a '*Bize de Zât'ı Envat gibi bir ağaç tayin et*³¹⁶ dedikleri zaman, Resulullah kızarak bu olayı Hz. Musa'nın kavminin ilah edinme isteğine benzetmişti.³¹⁷

Araplar, *Hübel*, *Uzzâ*, *İsâf ve Nâile*, *Lât*, *Menât* ve diğer putlara tapınmanın yanında, geçmiş peygamberler döneminden kalıp Arabistan'da varlığını sürdüren, *Vedd*, *Süvâ*, *Yegus*, *Yeûk ve Nesr* adlı putlara da saygı göstermişlerdir.³¹⁸ Mekke Hz. Muhammed (SAV) gelmeden önce adeta putçuluğun merkezi konumda idi. Putlara inanma inancı ile birlikte develer ile de ilgili batıl inançlar ileri sürmüşlerdi. Putlara kurban kesmenin yanında bazı develeri putlar için

³⁰⁹ Mekke ve Medine'de ilk muhtesip kadın olan Semra'nın babasının adı Nüheyk idi.(Semrâ binti Nüheyk).

³¹⁰ Gündüz, "*Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği*", s.31.

³¹¹ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 124.

³¹² Söylemez, "*Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri*", s.38.

³¹³ Halit Özkan, "*Zeyd b. Amr*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2014, 44/316-317.

³¹⁴ Söylemez, "*Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri*", s.48.

³¹⁵ Ağaca tapma eski Türklerde, Kafkasya'da Çerkezler'de ve birçok totemist kabile ve milletlerde vardı. Ulu, büyük ağaç tapınılan, istekte bulunulan bir inancın eseridir.

³¹⁶ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, ss.128-129.

³¹⁷ A'raf, 7/138 "*Ve İsrailoğullarının denizden geçmelerini sağladık. Derken bir kavme vardılar ki, onlar, kendilerine mahsus bir takım putlara tapıyorlardı. Dediler ki; Ey Musa! Onların tanrıları gibi, sen de bize bir tanrı yap! Musa da onlara dedi ki: Siz gerçekten cahillik eden bir kavimsiniz.*"

³¹⁸ İbni Hişâm, *Sîret-i İbni Hişâm*, c.1, s.119.

serbest bırakıp, yenilmesini haram olarak kabul etmişlerdi. Mesela, *Bahîre* adını verdikleri deve, beş erkek doğurup altıncı dişi doğuran deve olup, bu devenin kulağını yarıp serbest bırakılır ve yenilmesi haram kabul edilirdi. *Sâibe* adı verilen deve, hasta olan kişi için serbest bırakılan deve idi. Bu devenin sütü içilmezdi. Sadece Mekke'ye misafir olarak gelenler sağıp içebilirdi. *Vâsile* ise, yedi defa doğurmuş koyun ve keçiye denilirdi. Eğer yedinci yavru erkekse puta kurban ederler, eğer dişi kuzu ise yalnız erkekler yerdi. Bu koyunun etinden kadınların yemesi haramdı.³¹⁹ *Hâmî* ise, on kere döl alınmış erkek deveye denilir ve üstüne binilmezdi. Bu onuncu doğan devenin yavrusuna binilecek duruma gelindiye buna da ham denirdi.³²⁰

Ayrıca, Amr b. Lühay Mina'ya yedi put dikmiştir. Putlardan birini küçük cemre (şeytan taşlama yeri) yakınındaki yol kenarına dikmişti. Ortancı cemre yanına ikinciye dikmişti. Büyük cemrenin yanına bir tane dikmişti. Diğer putu Med'a denilen yere dikmişti. Birini de vadinin girişine dikmişti. Diğerini büyük cemre yerine ve bir diğerini de büyük cemrenin uzağına dikti. Şeytana/cemrelere taş atma yerine, bu putların yanından taş atılmaya başlanmıştı. "*Sen bundan evvel taş atılan falan puttan daha büyüksün*" denilirdi.³²¹

3.5. İslâmiyet Öncesi Arap Yarım Adasındaki Putlar

İslâmiyet öncesinde Arabistan'da, Yahudilik, Hristiyanlık, Mecûsîlik, Sabîlik dinleri olduğu gibi, önceleri Mekke'de Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil peygamberlerin dine inanırlar da vardı. Kuzey bölgelerinde olduğu gibi, güneydeki Yemen taraflarında da güneşe, aya ve yıldızla tapanlar³²² bulunurdu. Ama Mekkeliler gibi Kuzey ve Güney Arapları zamanla taştan putlar yapıp, bunlara tapmışlar ve böylece Araplarda en yaygın din putperestlik oluvermişti.

İslâm öncesi Arabistan'da bazı bilinen putlar şunlardır: *ZülHalasa*, *ZülKeffeyn*, *Zû's-Şara*, *ZülKeabât*, *Kulleys*, *Fels*, *Nüheyk*, *Sa'd*, *Rudâ*, *Ukaysir*, *Nuhm*, *Âim*, *Süayr (Saîr)*, *Cihar*, *Bussa*, *El-Lebba*, *Cihaz*, *Şumes*, *Muharrîk*, *Züreyh*, *Merhab*, *Muntabîk*, *Riam*, *Umyanis*, *El-Yabub*, *Bacar*, *Kuayb* ve *Teym*...

*Zülhalesa*³²³ Yemen'in Mekke'ye giden yolda yedi gecelik mesafede Tabbela'da bulunuyordu. Devs, Has'am, Becile, Ezd, Hâris b. Kabd ve Zubeyd kabillerinin putu idi. Mekke'nin meşhur putlarından olan *Zülhalasa (Zülhelasa veya Zülhulsa)*, taç şeklinde bir çakmak taşından yapılmıştı. Halasa/Halesa denilen bu putun bakıcıları Beni Usame kabilesiydi. Bu puta

³¹⁹ İbni Hişâm, *Sîret-i İbni Hişâm*, c.1, ss.130-131.

³²⁰ Mâide, 5/103: "*Allah, Bahîre, Sâibe, Vâsile ve Hâm diye hiçbirin, meşru kılmamıştır. Fakat kâfirler Allah adına yalan söyleyerek iftira ediyorlar, onların çoğunun akılları ermez*".

³²¹ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s.481; Büyük cemredeki yontulmuş taşa put denilmiş olmalıdır.

³²² Fayda, *İslamiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı*, s.20.

³²³ Halasa putunun sahibi manasına, puthane ismine binaen *Zülhalasa* ismi verilmiş olsa gerek. Yani *Zülhalesa* put evi, *Halasa* da putun adıdır.

Has'am, Becile, Ezd-i Sürat ve Arap kabilelerinden bunlara yakın olan Hevâzin'in bir kısmı ve Tebbale'deki Araplar saygı duyup, ona hediye sunarlardı. Zülhalasa yıkılınca Tebbale Mescidi'nin giriş eşiğine konulmuştur.³²⁴ *Halasa*, beyaz renginde kare şeklinde basit oyma puttur.³²⁵ Putun olduğu putevine/mabede ise *Zu'l-Halasa/Zülhalesa* denilmekteydi. Bu puta ve put evi Zülhalesa'ya, Hevâzin ve diğer komşu Arap kabileleri de saygı gösterirlerdi. Bu putun önünde *Âmir* (buyurucu), *Nâhî* (yasaklayıcı), *Mutarabbis* (mühlet verici) adlı üç fal oku vardı.³²⁶ Önemli bir karar öncesinde putun önünde bu oklar çekilir ve ona göre hareket edilirdi. Yemen'deki Hasam ve Becile kabilelerinin gözetimi altındaydı.³²⁷

Şamî'nin³²⁸ Siret-i Şamî adlı eserinde ise, *Zülhalesa* Has'amlara ait Yemenlilerin kâbesi hükmünde ev olduğunu Bu evde *Zülhalesa* isimli bir put bulunduğunu geçmektedir³²⁹ Yâkut,³³⁰ bunlara şu ilaveyi yapmıştır. *Halasa*, ağaca sarılan sarmaşık bitkisinin adıdır. Araplar yaptıkları puta halasa sahibi *Zülhalesa* diyerek ona tapanları sarmalayıp, koruyacak ve kurtuluşa erecekler şeklinde düşündükleri için bu adı verdiklerini belirtilir.

Kadî İyâz'a³³¹ göre, Zülhalesa değil *Zülhalsa* olarak isimlendirip, Devs kabilesinin bir putu olduğunu söylemiştir. Ona göre halasa putun adı olup binanın adı değildir. Bazıları da bu putun olduğu evin adını da aldığını rivayet edip, Yemenlilerin kabesi olarak görmüşlerse de, bunlar sonradan verilen isimlendirmeler olduğunu belirtirler. Zemahşeri'de³³² tefsirinde bu put evinin Zülhalesa olamayacağını belirtir. İbn Hübeyb, Muhbir adlı eserinde Zülhalesa için, Bu putun Becile, Has'am, Hâris b. Hab, Cürhüm, Zebid, Gavs b. Mür b. Ed, ve beni Hilâl b. Âmir kabilelerinin taptıkları puttü demektedir. Mekke-Yemen yolunda dört konaklık mesafede *Abla* denilen yerde bulunuyordu. Burası çamaşırcı eviydi. Zülhalesa'nın Tebbale nahiyesinde olduğu da söylenir. Bu putun yerinin bugünkü *Ablat* denilen Hasam toprakları içerisindeki caminin yeri olduğunu ifade edilmiştir. Tebbale, Arap yarım adasının bir sıfat ismi olduğu belirtmiştir.³³³

Halas, kokulu bir ağaç olup, Merv ağacı gibi çiçek açtığını, üzüm asması gibi salkımlı çiçeği olan ve küçük meyvesi olan sarmaşık ağacı olduğunu ve kokusunun hoş kokulu olduğunu belirtir. Çiçeklerinin, Tilki üzümü gibi meyveye dönüştüğünü, akik boncuğu renginde olduğunu, yenilmeyeceği ancak hayvanların bu meyveyi yediğini belirtilir. Zülhalesa ise,

³²⁴ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, s.73-74.

³²⁵ Günaltay, İslâm Öncesi Arap Tarihi, s.70.

³²⁶ Güç, "Put", TDV İslâm Ansiklopedisi, 34/365.

³²⁷ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, s. 599-601.

³²⁸ Şamî, Dımaşklî Abdullah b. Muhammed b. Yusuf'tur.

³²⁹ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, s.594.

³³⁰ Yâkut el-Hamevî (ö.629/1226), Rum asıllı coğrafya, tarih ve seyyahtır. Bk. Mu'cemu'l Buldan, c. II.

³³¹ Kadî İyâz (ö. 544/1149), Endülüslü Hadis Fıkıh ve dil âlimidir.

³³² Zemahşerî (ö. 538/1144), Hârizm bölgesinin Taşoğuz beldesinde doğmuş tefsir ve belagat âlimidir. Bk. Zemahşerî, el-Keşşâf, Çev. Harun Ünal, İstanbul: Ekin Yayınları, 2016.

³³³ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, s.595.

Has'amlıların eviydi ve eskiden Yemame beyti de denilirdi. Bu beytte Halasa denilen bir put vardı. Yemenlilerin kabesi gibiydi. Zehebî'ye³³⁴ göre de Yemen'in en önemli put evi olan Zülhalasa, içinde Halasa putunu bulunuyordu. Yemenliler Mekke'deki Kâbe gibi buraya önem veriyorlardı. Kâbe'nin koruyucusu Mekke'nin en önemli kabilesi Kureyş olduğu gibi, Yemen'deki Hasam kabilesi de bu putun koruyucusu olmakla birlikte Devs, Becile ve diğer kabilelerde bu puta ve put evine saygı gösteriyorlardı. Putun hoş kokulu çiçeği ve meyvesi olan sarmaşığa ithafen bu isim verilmişti. Çünkü akik taşından yapılmış renk, bu sarmaşın meyvelerinin rengi idi. Bu sarmaşık gibi insanları kuşatması içi bu ad verilmişti.³³⁵

İbn Hacer (ö. 852/1449) ise, hem evin hem putun adının *Zülhalesa* olduğunu söyler.³³⁶ Konu ile ilgili Buhârî³³⁷ ve Müslim'in, Kitabu'l el-Fiten'de geçen hadise göre: "*Zülhalesa civarında, Devs kabilesinin uylukları depreninceye kadar kıyamet kopmayacaktır.*" İfadesi geçer. Nevevî, Sahihî Müslim şerhinde, uyluktan kasıt kadınların sırtları olduğu ve Yemenlilerin yeniden puta tapacakları açıklaması vardır.³³⁸ İbn Hacer hadisten sonra şöyle der: "*Zülhalesa cahiliye devrinde Devs kabilesinin taptıkları bir puttu. Kâbe'ye benzemek amaçlı bir put evi yaptılar.*"³³⁹ Tıpkı Ebrehe'nin yaptığı ibadet evi Kulleys gibi.

Hadiste de geçen Zülhalesa, Yemen'de bir *Halasa/Halesa* adlı put iken, Devsliler ve Has'amlılar bu putun üzerine birer beyt/ev yaptıktan sonra *Halasa*'nın sahibi anlamına gelen *Zülhalasa/Zülhalesa* demişlerdir. Bu evlerin koruyucuları ve hizmetkârları olduğunu belirtir. Bu evlerin yanında da kurban kesildiği, fakat Kâbe'nin bu evlere üstünlüğü bilinirdi.³⁴⁰

Ayrıca Amr b. Lühay, Mekke'nin aşağı kısmına Sefa tarafına bu '*Halasa*' putun benzerini dikmişti.³⁴¹ Mekkeliler bu puta hediye ve yardım babında veya süsleme amaçlı gerdanlıklar

³³⁴ Zehebî (ö.748/1348), Türkmen asıllı hadis, tarih ve kıraat âlimi. Bk. Tarihu'l İslam ve Vefayatu'l Meşahir Ve'l-A'lam.

³³⁵ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, s.596.

³³⁶ İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l- Bârî Muhtasar Sahih-î Buhârî Şerhi, Ter: M. Beşir Eryarsoy-Halil Aldemir-İshak Aktepe-Mehmet Odabaşı-Soner Duman, İstanbul: Polen Yayınları, 2018, c.8, Hadis no:71.

³³⁷ Nitekim Hz. Ebû Bekir döneminde isyan edenler Zülhalesa kalıntılarına gitmişler, kadınlar bu puthane önünde dönmüşlerdir (tavaf şeklinde). İbni Hacer el-Askalânî, Fethu'l-Bârî Muhtasar Sahihî Buhârî Şerhi, c. 8, Kitâbu'l Fiten, Hadis no: 76.

³³⁸ İmam Nevevî, Sahihî Müslim Tercüme ve Şerhi, Ter: Ahmed Davudoğlu, İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1980, c.11, s.17.

³³⁹ İbni Hâcer Fethu'l-Bari Muhtasar Sahihi-i Buhari Şerhi, Kitâbü'l Fiten, Hadis no:72.

³⁴⁰ İbn-i Kesir, el-Bidaye ven-Nihaye, Beyrut Mektebetu'l-Maarif 1989, c.II, s.192.

³⁴¹ Câhiliye döneminde Araplarda birçok kabilenin bir beyte tapınmaları adettendi. Her kabilenin birer putu olduğu gibi, ortak putları da olurdu. Bu putlar ya bu beytlerin içinde veya dışında yer alırlardı. Ezrakî'ye göre Zülhalesa Mekke aşağısında bir mezra yakınında *Vadi-i Fâtıma* olarak bilinen *Merz-Zahran'dır*. Bugün Zülhalesa ismi burada geçmez yalnızca *Aynü'l-Halasadı* diye bir tepe bulunmaktadır. (el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, s.608) Zülhalesa'nın bir benzeri yani onu temsilen küçük bir heykeli/timsali olduğu kanaatindeyim. Peygamberimiz Mekke'yi fethedince diğer putlar ile birlikte bu putunda kırılıp olması ihtimal dâhilindedir.

takarlar, arpa, buğday hediye ederler, üzerine süt dökerler onun için kurban kesip önüne deve kuşu yumurtası koyarlardı.³⁴²

Bu kabileler Kâbe'yi ziyarete gelince Kureyşlilere hediye vererek ve izin alarak kendi putlarının küçük temsillerini Kâbe içi ve dışına koyarlardı. Bu onla için gurur vesilesi olsa gerek. Kureyşliler yâda Mekkelilerin de Arapların en önemli ve de korunaklı kabile ve şehri olmasına neden olmuş olabilir. Bu Ebrehe'nin fil olayı sonra iyice pekişmiş olmalıdır. Zira *Ahmesîlik* bunun en önemli, delilidir.³⁴³

Keffeyn, Devs kabilesinin putu olan ahşaptan/ağaçtan yapılmış olup, bu putun olduğu eve de *ZülKeffeyn* denilirdi.³⁴⁴

Şara, Yemen deki Ezd kabilesinin putu idi. Bu putun yer aldığı eve Zû's-Şara denilirdi.³⁴⁵

Keabat, Vâil ve İyâd oğullarına bağlı Bekir ve Tağlib kabilelerine ait Zahr adı verilen yerde bulunan put idi.³⁴⁶ Bu put *ZülKeabat* denilen put evinin içinde yer alırdı.

Fels/Fils (füls/fülüs), dağlık bölge olan el-Bacarat'da Tay kabilesinin putu ve put evi idi.³⁴⁷ Siyah kayaya bir burun çıkıntısı verilerek oluşturulan bir kaya idi. Bazen hayvanını kaybedenler bu putun önüne gelir Hayvanlarının bulunması için ondan yardım dileğinde bulunur ve hayvanın bulunması için adaklar adarlardı. Benî Bevlan kabilesi bakıcılığını yapıyordu. Fils putunun yanı ve tarafı kutsal kabul edildiği için birinden kaçanlar (hırsızlar dâhil) bu puta sığınır ve böylece dokunulmazlık olurdu. Bir hırsızın puta sığınıp helak olmadığını gören Adî b. Hatîm³⁴⁸ Hristiyan dinine geçmişti. Resulullah, Mekke'nin fethinden sonra, bu putu yıkmak için Hz. Ali ve 200 kişilik seriyeye birliğini gönderdi. Hz Ali putu yıktı ve puta sunulan iki kılıcı peygembere getirdi. O'da birini Hz. Ali'ye hediye etmişti.³⁴⁹

Sa'd (Sa'd-ı Sahra), Kinâne oğullarının iki boyu olan Mâlik ve Milkana (Benî Melkan) ait Cidde tarafında deniz kıyısındaki uzun bir kaya olan puttur.³⁵⁰

³⁴²el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 123.

³⁴³Ahmesîliğe göre, Mekkelilere dışında dışlardan gelenler kendi elbiseleri ile Kâbe'yi tavaf edemezler ve Mekkelilerden ödünç veya satın alarak elbise alıp bununla Kâbe'yi tavaf ederlerdi. Mekkeliler Arafat'ta vakfe de bulunmayıp Mina'da şeytan taşlamazlar ve Muzdelife'de bulunmazlardı. Parası olmayan veya ödünç elbise bulamayan Araplar Kâbe'yi çıplak tavaf ederlerdi. Kadınlar genelde ise geceleyin çıplak olarak tavaf ederlerdi.

³⁴⁴ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, ss. 608-609; İbnü'l-Kelbî, *Kitabü'l-Esnâm*, ss.77-78.

³⁴⁵ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, s.78.

³⁴⁶ Güç, "Put", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 34/365.

³⁴⁷ Wellhausen, *Reste Arabischen Heidentum*, s. 51; Güç, "Put", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 34/365.

³⁴⁸ Adî b. Hatîm et-Tâî (Adiy b. Hâtem) (ö.686), Tâî kabilesinin reisiydi. Tevbe süresindeki 31. âyetle ilgili Nüzul sebebi konusunda bu sahabe'nin ismi geçer. Müslüman olup Peygamberin sahabetisi oldu.

³⁴⁹ Azimli, "*Menaf ve Fils Putları*", ss.277-278.

³⁵⁰ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, s.77. Kelbî, Bir adamın develeri bu kayadan ürküp kaçtığı için '*Allah senin ilahlığını kaldırsın, develerimi ürküp kaçırtdığın*' diyerek develerini arayıp bulmuş ve bu putun hakkında onun için dua edilmeyeceğine dair şiir söylediğini bize aktarır. (Aynı yer); Sa'd putu hakkındaki bu şiiri Şehrîstanî, *Milel ve*

Ruda, Temim'e bağlı Benî Rebîa kabilesinin putu idi.³⁵¹

Ukaysir, Hicaz, Necran, Şehir bölgelerindeki putlardandı. Gatafan'ın, Benî Kuda, Benî Lahm, Benî Cüzâm ve Benî Âmile kabilesi bu puta inanıyordu. Bu put, kaya şeklinde olup, üzerine örtü örtülürdü. Araplar, ona hac niyeti ile ziyarete giderlerdi. İnsanlar saçlarından kestikleri her tutam için putun önündeki yere un serperlerdi.³⁵² Bu putun Arabistan'da yapılan ilk put olduğu rivayet edilir. İbnü'l Kelbî şöyle bir rivayet eder: "Şit oğulları Hz. Âdem'in kabrine gider ona saygı dönüşünde bulunurlardı. Kâbil'in oğullarından birisi Kabiloğullarına 'Ey Kabiloğulları Şit oğullarının bir 'davar'ı (etrafında döndükleri bir taşı/mezar taşı)var. Bizim Ona saygı duyuyorlar, saygı gösteriyorlar, bizi bundan mahrumuz' dedi. Bunun üzerine Kâbil oğlu bir put yaptı. Bu put yapanların ilki oldu."³⁵³ Doğruluğu şüpheli olmakla birlikte dikkate değer bir rivayettir.

El-Lebba, Abdu'l Kays kabilesine ait olan bu put Muşakkar'de bulunuyordu. Putun bulunduğu yere *Zu'l-Lebba* deniliyordu. Âim, Ezdü's-Serat'ın; *Cihâr*, Hevâzin kabilesinin putları idi.³⁵⁴

Süayr, Aneze kabilesinin kayadan yapılmış bir put idi. Bu putun etrafında da dönerler ve puta kurban sunarlardı.³⁵⁵

Muharrik, Muharrik, Selman bölgesinde Bekr b. Vail kabilesinin putu idi. Başka kabilelilerden de bu puta tapanlar vardı. *Züreyh*, Kinde kabilesinin putu Hadramevt'te Nuceyr'de idi. *Cihaz*, Ukaz'da Hevâzin ve Muhariboğullarının putu idi. *Şumes*, Temim'e bağlı Ud kabilesinin putu idi.³⁵⁶

Merhab, bu put Hadramevt'teydi. Merhaboğulları ve putun bulunduğu put evi olan *Zü'l-Merhab* ismini bu puttan almıştı. *Zureyh putu*, Hadramevt'te bulunan Merhab putunun yanında Kindelilerin, el-Cesed ve Vail'in inandıkları put idi. Bunun yanında Kâbe'ye saygıdan dolayı Mekke ve civarındaki büyük putları da kabul ediyorlardı.³⁵⁷

Nihal'de bize şöyle aktarır: "Bizi derleyip toplansın diye Sa'd'a geldik. Sa'd bizi dağıttı, artık biz Sa'd'dan değiliz. Sa'd azgınlı veya hidayete çağırmayan, arzın sahrasında bir kayadan başka nedir ki?". Şehristanî, Milel ve Nihal, s.438.

³⁵¹ İbni Hişâm, Sîret-i İbni Hişâm, s.128.

³⁵² İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, s.78; Söylemez, "Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri", ss.42-43.

³⁵³ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, s.93-94.

³⁵⁴ Güç, "Put", TDV İslâm Ansiklopedisi, 34/365.

³⁵⁵ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, s.81; Kabir veya taş etrafında dönmeyi Araplar tavaf derlerse de bu Kâbe'yi tavaf gibi algılanmamalıdır. Bugün Türkiye'de bazı türbelerin veya yol üstünde bulunan kabirleri tavaf eder gibi etrafında dönen insanlar vardır. Şahsen ben, Ankara'daki yol üstünde kimin olduğu bilinmeyen iki kabir etrafında dönüp horoz kurban edenleri; İstanbul'da Eyüp el-Ensarî'nin kabri etrafında dönen ve dua edenleri, kabre el sürenleri; yine Siirt'in ilçesi olan Baykan'daki Veysel Karanî türbesinin etrafında dönenleri, hatta arabaları ile bile dönenleri gördüm. Yani tarih boyunca kabir etrafında dönme alışkanlığı veya inancı pek değişmemiş görünüyor.

³⁵⁶ Söylemez, "Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri", ss.44-45.

³⁵⁷ Fayda, İslâmiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı, s. 20-21.

Muntabık (el-Mantık), Sulef, Akk ve el-Eş'arilerin putu idi. Bakırdan yapılmış ve orta yerinden ses çıkarırdı.³⁵⁸

Riam, Himyerilerin putlarının olduğu mabed idi. Ona saygı gösterirler ve Kurban keserlerdi.³⁵⁹

Umyanis, Havlan bölgesinde, halkın çok itibar ettiği bir put idi. Hayvanlarını ve ekinlerini bu put ile Allah arasında paylaşırlardı. Allah'a ayrılan hisseye geçeni puta geri verirdi. Allah'a ayırdıklarından putunkine geçenleri ise geri vermezler, putun payında kalırdı.³⁶⁰

Almakah (Almagah), bu Yemenlilerin Sabiilerden etkilenerek yaptıkları Ay tanrısını temsil eden puttu. Diğer adı da *Vedd* idi. Ay bütün tanrıların en büyüğü olarak kabul edilmiş ve adına tapınaklar/ibadethaneler yapılmıştır³⁶¹.

Şems Tenef, Sebeliler güneşi tanrıça edinmişler Sebelileri büyük tanrısı *el-Makah*'ın önüne geçirmişlerdir. Sebeli, Semheram kabilesinin Beni Ceret boyu Şems tanrıçasına *Şems Tenef*³⁶² adını vererek tapmışlardı.

El-Ya'bub, Tay kabilesinin Cediloğullarına ait bir put idi. Daha önce ellerinden alınan bir putun yerine koydukları yeni putun adıdır.

Bacar, Ezd ve Tayy kabileleri ile komşu kabilelerin putu idi.³⁶³

Secce, Allah'tan gayrı tapınılan ayrı bir put idi.³⁶⁴

Nuhm, Müzeyne kabilesinin putu idi. Bu putun isim ile Abd Nuhm olarak isimlenenlerde vardı. Koruyucusu/bakıcısı Müzeyyen kabilesinin Addâ oğullarından Huzâi b. Abd Nuhm idi. Resulullah'ın Mekke'yi fethi sonrası O'nun tebliğini ve putları reddettiğine duyan Abd Nuhm, birgün putun yanına kurban kesmek için varıp düşünmüş ve aklını kullanarak koruduğu putu kendi eliyle kırmıştı. ³⁶⁵

³⁵⁸ İbn Habîb, El-Muhabber, s.228.

³⁵⁹ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, s.43.

³⁶⁰ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, ss.84-85; En'am, 6/136. "(onlar) Allah'ın yarattığı ekin ve davarlardan O'nun için hisse ayırdılar ve akıllarınca 'Şu Allah içindir, şu da ortaklarımız (putlar) için' dediler. Amma ortakları için olan Allah'ın tarafına ulaşmaz. Allah'a' ait olana gelince, o ortaklarına (putlara) ulaşır. Ne kötü hüküm veriyorlar". Kuran-ı Kerim Meali, Haz: Elmalı Hamdi Yazır, sad: Mehmet Gökteş, İstanbul: Okyanus yayıncılık, t.y. s.72.

³⁶¹ Sariçam, "Hz. Peygamber Dönemi", İslam Tarihi, s.72.

³⁶² Cevad Ali, İslâm Öncesi Arap Tarihi, c.2, s.291.

³⁶³ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, s.107.

³⁶⁴ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, s.27; Hz. Peygamber "Sadakalarınızı veriniz, çünkü Allah sizi Succe ve Becce'den kurtardı, emin kıldı", buyurmuştur. *Succeh*, atlar/atçılık (putun adı da *es-Secceh*) demektir. *Becce*, canlı devenin vücudunun yarılarak içilmesi olayıdır. *Becc*, yarmak manasına gelir. Allah akıtılan kanı içmeyi yasaklamıştır. En'am, 6/145.

³⁶⁵ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, s.79-80. İbnü'l-Kelbî'de şöyle bir şiir de yazılıdır; Bu putun bekçisi putu kırarken şöyle şiir söylemiş: "Bu puta kurban kesmek için gittim, her zaman yaptığım ibadet için. Aklımı kullanarak (biraz düşünerek) dedim ki: 'Bu da ilah mı, hiç düşünmez misin' vazgeçtim. Bugünden sonra benim dinim Muhammed'in dinidir. İlahımda göğün övgüye layık olan ilahıdır."

Kuayb ve Teym, Temim kabilelerine ait putlardı. Habeşlilerin Kulleys denilen kilisenin (ibadethanenin) yanında idi. Cahiliye döneminde burası kutsaldı.³⁶⁶ Küayb'dan insanlar istekte bulunurlardı. Ayrıca, *el-Asham, el-Eşhel, Evval, el-Becce, Cureys, Cihar, eş-Şuruk, Samuda, Ab'âb, Avd, Kays, Fezeh*³⁶⁷ isimlerinde putları da vardı.

Selaman, bu put ise Hire'de Lihyanlılara aitti. Zu gabet/Zu gabe adlı tanrıça putta bu putun yanında bulunurdu.³⁶⁸

Zülkarneyn heykeli: Yemen'nin okyanusa bakan sahilinde bir deniz feneri bulunduğu ve bu deniz fenerinin yanına bir kaide yapılarak üzerine bakırdan Zülkarneyn'in bir heykeli yapıldığını ve kaidenin üzerine '*Bu put Himyerili Yâ'sir En'âm el-Himyerî'ye aittir. Onun ötesinde yol yoktur. Kimseye külfet olmasın, kimse tökezlemesin*' yazısı yazıldığı³⁶⁹ belirtilir.

Arabistan'daki meşhur put evleri (Puthaneler)/ibadethaneler hükmünde birçok yerler de vardı. Bunlardan bazıları şunlardır: *Lât* put evi, *Menât* put evi, *Uzzâ* Put evi, *Zülhalesa* put evi, *Gatafan* put evleri, *Necran* ibadethanesi, *Şeddad* put evi, *Riam/Riyam (Ruam)* put evi, *Kulleys* ibadethanesi, *Zülkeffeyn* put evi, *Fels* put evi, *Ruda (Ruza)* put evi, *Bussa* put evi, *Om-Umm/Evvan* put evi, *Beyhan* put evi, *Zü'l-Kaabat* put evi, *Zat-ı Envat* ve İbadethanesi ve *Selaman* put evidir.

Lât Put evi: Sakiflilerin Kureys'in kabilesine eş değer olması için yaptıkları puthanedir. Lât put evini, Lât putunun sahibi sakiflileri Amr b. Lühay'ın teşviki ile yaptırdığı tahmin edilmektedir.³⁷⁰ Zira Mekkeliler yazın sıcakta Sakiflilerin serin bahçeliklerinde dinlenirlerdi. Bu sebepten Tanrının Lât'a hulûl ettiği iddasını ortaya atmışlardı. Bu nedenle Kâbe için uyapılan hizmetler burası içinde yapılırdı.³⁷¹

Menât Put evi: Menât putu için Kâbe'ye benzer yapılan bir put evidir. Yaklaşık Medine'ye 15 km uzaklıktaydı. İçinde Menât putu bulunan bu put evini tavaf ederken "*Lebbeyk, Lebbeyk, Lebbeyk...*" şeklinde telbiyede getirirlerdi. Puthane içinde bir de hediyelerin konulduğu hazine odası vardı.³⁷²

³⁶⁶ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s.139.

³⁶⁷ Söylemez, "*Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri*", s.48.

³⁶⁸ Cevad Ali, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, c.2, ss.229-230.

³⁶⁹ Cevad Ali, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, c.2, s.465.

³⁷⁰ Söylemez, "*Cahiliye Döneminde Lat Kültü*", ss.69-70.

³⁷¹ *Sidâne (Dubeyye)*, puthane ve fal oku sorumluluğu; *Hicâbe*, Lât'ın örtüsünün sorumluluğu; *Hares*, Lât ve puthanenin muhafızları; *Hademe*, Lât mabedi hizmetçileri; *Rifade*, burayı ziyarete gelenlere yemek hizmeti verilmesi görevi ve *Einne* ve *Kubbe* gibi görevler idi. Söylemez, "*Cahiliye Döneminde Lât Kültü*", ss.71-73.

³⁷² Balcı, "*Kur'an'da Adı Geçen Üç Puttan Birisi: El-Menât*", s.102.

Uzzâ Put evi: Amr b. Lühay, Nahle'de Uzzâ için bir put evi/mabed inşa etmişti. Kâbeyi tavaf eden Uzzâ'ya inanan hacılar Uzzâ putu ve put evinin etrafında dönerek tavaf ederlerdi. Bazıları da put evi içinde uzlete çekilirlerdi.³⁷³

Zülhalesa put evi: Devs bölgesi dağlık, tepelik ve derin vadileri olan bir yerdir. Zülhalesa ise Devs dağının ortasındaki yaylada bulunuyordu. Devs dağlarının yanında *Vad-i Karn* ve *Vad-i Rems* adında iki büyük vadi vardır. Zülhalesa'ya *Veliyye*, *Ablâ(ğ)* da denilirdi. Bu ağacın tahtası rengindeki beyazlıktaki özel taşlara da *Abla* denilirdi.³⁷⁴

Bu meşhur put evininden yanında Araplar fal oku çekerlerdi. İmrü'l-Kays babasının intikamını almak için Zülhalasa önünde fal ok çekmişti. Fakat istemediği ok çıkınca, Puta sövüp, taş attı ve şöyle demişti: '*Ey Zülhalesa, sen benim gibi, dostun öldürülmüş, baban kabre girmiş biri olsan, düşmanları öldürmekten men etmezdin.*' Bundan sonra, Cerîr bu putu yıkıncaya kadar kimse önünde fal oku çekmemiştir. Fakat Cerîr'in rivayet ettiği hadiste, bu put yıkılana kadar fal oku çekildiğini göstermektedir. Zülhalesa'ya, Kâbetü'i Yemanîyye veya Kâbetüş-Şamîyye de denirdi. Bu konuda Cerîr b. Abdullah el-Becelî hadisine bakılmalıdır.³⁷⁵

Hz. Muhammed (SAV) Mekke'yi fethettikten sonra Arap diyarlarına elçiler/tebliğciler göndermişti. Yemen'den Cerir b. Abdullah el-Becelî, H.10'da 150 kişi ile Medine'ye gelmişti. Resulullah, ona memleketinin durumunu sordu. O'da "*Ey Allah'ın elçisi, Yüce Allah İslâm'ı galip kıldı. Mescitler yapıldı, ezanlar okundu. Kabileler putlarını kırdı*" demişti. Resulullah Zülhalesa'yı sorunca, o putun eskisi gibi durduğunu söyledi. Resulullah, Cerîr'i o putu yıkmaya gönderdi. Cerîr, putu yıkıp geri döndü. Resulullah, putu yıkıp yıkmadığını sordu. Cerîr, yemin ederek putu yıktığını put evini yaktığını, putun üzerindeki ve put evdeki değerli şeyleri aldığını, bunu yaparken kimsenin ona engel olmadığını anlattı.³⁷⁶

Ancak Cerîr, Putu kırdıktan sonra, put evini yaksa da taş duvarlar tam olarak yıkılmadı. Zülhalesa'dan kalan duvarların kalıntıları XX. yüzyıla kadar gelebilmişti. Yemen'in kıtlık zamanlarında halktan bazı insanların bu yıkıntılara gidip, kurban kestikleri, ağaçlara ve taşlara el sürdükleri belirtilir.³⁷⁷ Bu sebepten olsa gerek, Zülhalesa yanında bulunan *Ablağ ağacı*, Suudi Arabistan Melik'i Abdülaziz emriyle yakıldı. Bu put evinden kalan kalıntılar, temellerine kadar sökülüp, vadiye saçıldı. Temel taşlarının çok büyük blok taşları olduğu, kimsenin bu zamana kadar bu kalıntıları ortan kaldıramadığını, Vahhabî-Suudî anlayışıyla, halktan buraya ziyarete gelenleri engellemek ve şirk unsurları taşıyan tarihi yapıyı tamamen

³⁷³ Apak, "Uzzâ", Cahiliye Araplarının İlahları, s.114.

³⁷⁴ *Ablâ(ğ)* için, *Beyaz Abanoz* ağacı olarak da söylenilir.

³⁷⁵ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, s.35; Zebidî, *Sahîh-i Buhârî* (Muhtasar Tecrid-î Sârih Tercemesi ve Şerhi), c.7-10, Çev: Kamil Miras, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988, c.10, s.358.

³⁷⁶ Zebidî, *Sahîh-i Buhârî*, c.10, ss.359-360.

³⁷⁷ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, Ekler, ss.601-602.

ortadan kaldırıp Devs bölgesinde hâkimiyet kurmak düşüncesi ile hareket ettiği söylenilebilir.³⁷⁸

Kulleys: Ebrehe'nin Yemen'de inşa ettiği, Yemen'in kâbesi olmasını istediği bir ibadet yeridir. Bu bina Sana şehrinde idi. *Kulleys*³⁷⁹ binası bir ibadethane veya Kilise olarak yapılmıştır. Tarihçi Yâkut'a göre *Kulleys*'in kalıntıları Ebu'l-Abbas es-Seffâh zamanına kadar kalmıştır. Yemen'in sana şehrinde Hristiyan bir lider olan Ebrehe'nin yaptırmış olduğu mabet idi.³⁸⁰

Zülkeffeyn put evi: Bu put evi Devs kabilesinindi. *Zülkeffeyn*'in ahşabtan/ağaçtan yapılmış bir put olduğunu koruyucusunun Amr b. Humeme olduğunu yazmaktadır. Bu Amr Hz. Peygamber'in *Zülkeffeyn*'i yıkmak için gönderdiği onu yıktırıp yaktırdığı Tüfeyl'in babasıdır.³⁸¹ Bu put ve put evi telbiyeler eşliğinde ziyaret edilirdi.

Fels put evi: Bu put evi (tapınağı) Selam ve Aca dağlarında oturan kabileye bağlı kimselerin içinde *Fels/Fils* putu olan puthanedir.³⁸² Sebelilerin Merib'de Katabanlardan etkilenecek *Mabedî Evmâ* adında Sebe'nin büyük tanrısı/putu *el-Makah* için puthane yapmışlardı.³⁸³ Bu puthane/put evi, putun adına hasleten *Beytu'l-Makah* da denilmiştir.

Riam/Riyam (Ruam) put evi: Himyer kabilesi ile Yemen halkının, San'a daki puthaneleri idi. Bu put evi önünde kurbanlar kesilirdi. İçeriden sesler geldiğine inanılan bu put evini Tubbalı iki Yahudi içindeki kara köpeği keserek yıkmışlardı.³⁸⁴ Benzer şekilde Hemdanlıların *Ba'l Terat* adlı put evi vardı.³⁸⁵

Ruda (Ruza) put evi: Bu put evi ise Temim b. Sa'd b. Kaab b. Rebîa kabilesine ait içinde aynı isimde put olan bir puthane idi.³⁸⁶

Bussa put evi: Gatafân kabilesinin put evi idi. Kâbe'nin etrafındaki çevrili alan gibi burada da metaf (tavaf) alanı vardı.³⁸⁷

*Om*³⁸⁸-*Umm/Evvam put evi*: Bu put evi (mabed) Kataban'da (Aden civarında) bulunurdu. Bu put evindeki bronz putlardan bazıları kazılar sonucu ortaya çıkarılmıştır. Bu puthanedeki

³⁷⁸ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, Ekler, s.603.

³⁷⁹ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, s.89, *el-Kalis* de denilir. *Kalis* (Büyük kilise), zamanla Araplar tarafından *Kullays/Kulleys* olarak telaffuz edilmiştir.

³⁸⁰ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s.608.

³⁸¹ Bedrettin Aynî, *Umdetu'l-Karî*, (Sahihi Buharî Şerhi), İhtisar Eden: Abboud Lakhdar el-Cezairi, Çev: Yaşar Güngör-Faruk Uslu-Cumali Baylu, İstanbul: Polen Yayınları, 2019, 10/60.

³⁸² Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 108.

³⁸³ Cevad Ali, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, c.2, s.283.

³⁸⁴ Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 109.

³⁸⁵ Cevad Ali, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, c.2, s.315.

³⁸⁶ İbni Hişâm, *Sîret-i İbni Hişâm*, s. 128.

³⁸⁷ Güç, *"Put"*, TDV *İslâm Ansiklopedisi*, 34/365.

³⁸⁸ *Om*, Ayrıca Hind dinlerinde '*kutsal hece*' ve '*hayat, yaşam, ölüm*' üçlemesidir.

puta *Ba'l Um* veya *Ba'l Evvam* denilirdi. Puthanelerdeki bazı tanrı adlarını Cevad Ali şöyle kayıt eder: *Amm Zu Şakram, Amm Zu Raymet, Enbey, Santem, Zatu Zahran ve Zatu Rahban*.³⁸⁹

Beyhan put evi: Amm Zelbah tanrısı adına da bu put evi yapılmıştır. *Amm Zu Danem* adına da bir mabed yapılmıştır.³⁹⁰ Buradan anlaşılacağı üzere her önemli put/tanrı için bir mabet yapılmıştır. Bu mabetler taş ve kerpiç ve ağaçta yapılıyordu. *Amm* aslında Katabanlıların baş tanrısı idi. Onun adına *Amm mabedi (Amm Zelbah)* yapılırdı.³⁹¹

*ZülKaabat*³⁹² *put evi:* Bu put evi Kufe'nin Necran yönünde yazlık evlerin (köşk) olduğu Sendad tarafında bulunan Vailoğulları, Bekr, Tağlib (Talib) kabileleri ve İyad kabilesinin içinde putları olan puthaneleriydi.³⁹³

Zât-ı Envat ve İbadethanesi: Huneyn yolunda kutsal atfedilen büyük, gösterişli yeşil sidre ağacı idi. Araplar bu ağacı kutsayıp, üzerlerine kılıçlarını asarlar, huzurunda saygıyla eğilip, orada kurban kesip, bu ağaç altında birkaç gün itikâfa girip (inzivaya çekilirlerdi) ibadet ederlerdi.³⁹⁴

Resulullah ve ordusunun Hüneyn'e doğru sefere çıktığında orduda bulunan bazıları yolda rastladıkları bu büyük ağaçtan (Zât-ı Envat) görüp etkilenmişlerdi. Huneyn savaşına giderken bu ağacı görün Müslümanlardan bir grubun ağacın büyüklüğü yeşilliği ve güzelliğinden ve duyulan saygıdan olsa gerek, Peygambere gelerek "Ey Allah'ın Resulü, bunların yaptıkları gibi (ibadet ettikleri) ve Zât-ı Envat adını verdikleri ağaç gibi bize de bir kutsal ağaç edindir" demişlerdi. Bunun üzerine Resulullah çok öfkelenmiş ve şöyle dedi: "Allahu Ekber, Allahu Ekber, canımı elinde tutan Allah'a yemin ederim ki sizin bu sözünüz Yahudilerin Musa'ya söylediği söz arasında hiçbir fark yoktur. Siz kendinizden öncekilerin geleneklerini uygulayacak mısınız?"³⁹⁵ Resulullah'ın ordusundan bazıları da tıpkı Hz. Mûsâ'nın kavminin söylediklerine benzer şey söylemişlerdi. Zira Yahudiler, Mısır'dan Firavunun zulmünden kaçıp, *asa mucizesi* ile Kızıldeniz'i geçtikten sonra orada buzağıya tapan bir kavme rastlamışlar ve Hz. Mûsâ'ya Onların taptıkları gibi 'bize de tapacağımız bir tanrı (put) yap' demişlerdi. Hz. Mûsâ, onların bu söylem ve isteklerine çok kızmıştı.³⁹⁶

³⁸⁹ Cevad Ali, İslâm Öncesi Arap Tarihi, c. 2, ss.156-157.

³⁹⁰ Cevad Ali, İslâm Öncesi Arap Tarihi, c. 2, s. 169.

³⁹¹ Cevad Ali, İslâm Öncesi Arap Tarihi, c.2, s.201.

³⁹² Keabat (Kaabat), Kâbe manasına gelir Arapçası 'murabba' olan küp şeklinde bir ibadethane idi.

³⁹³ İbni Hişâm, Sîret-i İbni Hişâm, c.1, S. 130; Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı s. 109.

³⁹⁴ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, ss.128-129, Peygamberimiz şöyle der: "Allahu Ekber Allahu Ekber, Muhammed'in kudreti elinde olan Allah'a yemin olsun ki siz Musa'nın kavminin "Ey Mûsâ onların ilahları gibi sen de bizim için bir ilah yap." (el-A'râf, 7/138) söylediklerine benzer şey söylediniz. Bunlar, sizden öncekilerin adetleridir."

³⁹⁵ İbn Hibbân, Es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ, ss.257-258.

³⁹⁶ A'râf, 7/138 "İsrailoğullarını denizden geçirdik, orada kendilerine mahsus birtakım putlara tapan kavme rastladılar. Bunun üzerine: 'Ey Musa onların ilahları gibi sen de bizim için bir ilah yap' dediler. Musa: 'Siz gerçekten cahil bir toplumsunuz' dedi."

Selaman put evi: Bu puta ait şehrin ortasında bir *put evi/mabet* vardı. Bu put kervancıların putu idi. Kervanların korunması için ona ibadet ediyor ve ibadetten önce mabet havuzunda abdest alarak vücudunu bazı yerlerini yıkıyorlardı. Bu put evinde ayrıca tanrıça *Zu gabet/Zu gabe'in* putu/heykeli de bulunurdu.³⁹⁷

³⁹⁷ Cevad Ali, İslâm Öncesi Arap Tarihi, c.2, ss.228-230.

4. BÖLÜM

İSLAMİYETİN GELİŞİ VE ARABİSTAN'A YAYILIŞIYLA BİRLİKTE PUTPERESTLİĞİN DURUMU

4.1. Mekke'de Siyasî ve Dinî Durum

Amâlikalar, İslâmiyetten Mekke'de ortaya çıkmadan çok önce gelmişlerdi. Amâlikalılar, aslında Arap bir kavim olan Himyerililerin bir koludur. Daha sonra Mekke Harem bölgesine, Yemen'deki Kahtânoğulları arasında çıkan kardeş kavgası sonrası Cürhümlüler³⁹⁸ Yemen'den sürülüp, gelmişlerdi. Buradaki Cürhümlüler, Amâlika kavmini yenip onları buradan sürerek tamamen Mekke'ye yerleşmişlerdi.³⁹⁹ Fakat Cürhümlüler Kâbe'ye saygısızlık yapmaya, Hac için gelen hacılara zulmetmeye ve Kâbe'ye hediye olarak gelen mallara el koymaya başlamışlardı. Bunun üzerine Yemen bölgesinden gelen Mekke dış mahallelerinde oturan Huzaâlılar, Bekir b. Abdülmenât kabilesi ile birleşerek Cürhümlüleri Mekke'den sürmüşlerdi. Huzaâlılar Mekke'yi iki yüzyıl idaresinde tutmuşlardı. Hübel ve putları Mekke'ye getirdiği tarihçilerce söylenen Amr b. Lühay işte bu Huzaâ kabilesinin reisi idi.

Kureyş kabilesi ise dağınık olarak Mekke ve çevresinde yaşıyordu. Kusay b. Kilâb, Huzaâlıların resisinin kızı ile evlendi. Kusay, kayınpederi ölünce Kâbe'nin yönetimini ele geçirmek istedi. Huzaâlılardan Mekke ve Kâbe'nin yönetimini almak ve Kureyşlileri bir araya getirmek için Kinâne ve diğer kabilelerden yardım alarak Huzaâlıları yendi. Tüm Kureyşli dağınık kabile üyelerini Mekke'ye topladı.⁴⁰⁰ Kusay, daha sonra Dârü'n-Nedve'yi inşa etti. Mekkedeki meseleler artık burada konuşulmaya başlandı (idare merkezi veya meclis/şura yeri). Kusay, Mekke yönetimini Kureyş kabilesi arasında pay etti.⁴⁰¹ Onun döneminde Kureyşliler Mekke'ye toplanmış, dağınıklıktan kurtarılmıştı.⁴⁰² Zaman zaman Mekkeliler etraf kabileler ile savaştıkları oluyordu. Mekkeliler bu kabileler ile ittifak ve ticaret antlaşmaları da yapmaktaydı.

Hz. Muhammed (SAV) doğmadan önce tüm Arapları etkileyen ve Mekkelileri Araplar içinde önemli bir yere yerleştiren *Fil olayı* olmuştu. Fil olayının ayrıntıları bizim için önem arz etmektedir. Olayın seyrine göre Ebrehe, Yemen'de vali/kral olduktan sonra büyük bir kilise yaptırmış ve herkesi burada ibadete çağırmıştı. Muhtemelen Mekkeliler Araplardan birkaç kişi

³⁹⁸ Cürhümlüler, Kahtânilerin bir koludur.

³⁹⁹ Ebû Hânife ed-Dineverî, el-Ahbâru'l-Tivâl (Eskilerin Haberleri), Çev: Zekeriya Akman ve Hüseyin Siyabend Aytumur, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017, ss. 58-59.

⁴⁰⁰ İslâmiyetin geldiği sıralarda başlıca şu kabiller Mekke'de yaşıyorlardı: Hâşim, Ümeyye, Nevfel, Muttalib, Zühre, Abdüddâr, Esed, Teym, Mahzûm, Adî ve Sehm.

⁴⁰¹ Kusay'ın icad ettiği birtakım görevler şunlardı: *Dârü'n-Nedve Reislîği*, *Rifâde*, *Sikâye* ve *Livâ* idi. Zamanla bunlara başka görevler de eklendi. *Hicâbe (Sidâne)*, *Ukab*, *Eşnak*, *Kubbe* ve *E'inne*, *Ukab*, *Sifâret*, *Eysar*, *Meşûra (Meşveret)*, *Hukûme (Emvâl-i Muhaccere)* gibi.

⁴⁰² Sarıçam, "Hz. Peygamber Dönemi", İslam Tarihi, ss.54-55.

bu Kilise'ye gelip pislemişlerdi. Ebrehe, buna çok sinirlenip başında filler olan büyük bir ordu ile Mekke'ye doğru yola çıkmıştı. Ebrehe Mekke'ye Kâbe'yi yıkmaya gelirken önce yine rakip olabileceğini düşündüğü Lât putu ve put evini yıkmak için önce Tâif'e yönelmişti. Ebrehe ordusuyla Tâif'e yönelince Tâif'in ileri gelen Sakiflilerden Mes'ûd b. Malik, Ebrehe'nin huzuruna varıp, Tâiflilere ait put evinin (beyt/tâğut değil) yıkmak istediği meşhur ev olmadığını, meşhur olan asıl evin (beytin) Mekke'de olduğunu söyleyip, buraya dokunmamasını ve kendilerine Mekke için kılavuzluk edeceğini bildirmişti.⁴⁰³ Taifliler Ebrehe'ye hizmet edip, onun kulları olacaklarını, Lât'ın Ebrehe için bir sorun teşkil etmeyeceği güvencesini de verdiler. Lât'a karışmaması için Ebu Riğal adlı köleyi ona rehber olarak vermişlerdi. Ancak, Mekke yakınlarında bu adam öldü. Bu olaydan sonra kabri taşlanan ve lanetlenen insanlar arasında anıldı.⁴⁰⁴

Ebrehe, Mekke şehrine yakın bir yerde konakladı. Halk ailesini alıp dağlara kaçmıştı. Halkla beraber dağlara çıkan Abdulmuttalib'e Mekkeliler, Ebrehe ile konuşması için istekte bulunmuşlardı. Abdulmuttalib, Ebrehe'nin huzuruna çıkmadan önce etrafındakilere Ebrehe'nin ordusu ile savaşmayacağını, beytin (Kâbe'nin) koruyucusunun Allah olduğunu söylemişti. Abdulmuttalib cesaretini toplayıp, Ebrehe ile konuşmak için aşağı ordunun yanına indi. Ebrehe'nin huzuruna çıkınca, Ebrehe onun Taifliler gibi Kâbe'nin yıkılmaması için ricaya geldiğini zannetti. Abdulmuttalib ise Ebrehe'nin ordusu tarafından ele geçirilen develerinin⁴⁰⁵ geri verilmesini istemişti. Ebrehe, bu istek karşısında çok şaşırılmış ve Abdulmuttalib ile Mekkelileri küçümsemişti. Abdulmuttalib, *"Ben develerimin sahibiyim. Kâbe'nin sahibi Allah'tır. Onu O korur"* demişti. Ebrehe kimsenin Kâbe'yi yıkmasını enleyemeyeceğini söylemişti.

Ertesi gün sabaha karşı Kâbe'ye doğru ordusunu harekete geçiren Ebrehe'nin fil destekli ordusunu şaşılacak şekilde Ebâbîl kuşlarının taş yağmuru ile bozguna uğrayacaktır.⁴⁰⁶ Bunun üzerine Ebrehe'nin ordusu panikledi ve şehre girmeyi uğursuzluk olarak gördü. Ebrehe dâhil hepsi Yemen'e yöneldiler. Ama Ebrehe ve askerleri ile fillerin çoğu yolda öldü. Bu taş parçaları askerlerin derilerinde kızamık gibi vücudlarında benek benek yaralar oluşturdu. Bu yaraların iltihaplandığı, hastalıktan dolayı öldükleri söylenmiştir.⁴⁰⁷ Bu olaydan sonra Araplar, zaman ölçüsü olarak *'fil olayından önce filden sonra şeklinde'* belli bir tarih başlangıcı olarak kabul eder olmuşlardı.⁴⁰⁸ Yani fil olayı bir devrin başlangıcı olarak veya sonu olarak söylenmeye başlanmıştı.

⁴⁰³ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, s.141.

⁴⁰⁴ İbn Hibbân, es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ, ss.38-39.

⁴⁰⁵ Abdulmuttalib'in 200 kadar olduğu söylenmiştir.

⁴⁰⁶ Fîl Suresi, 105/5.

⁴⁰⁷ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, ss.142-146.

⁴⁰⁸ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, s.151.

Fil olayından sonra Mekkeli Araplara saygı arttı. Onlarda kendilerini diğer Araplardan üstün görmeye başladılar. 'Biz Allah'ın adamlarıyız' (Ehlullah) demeye ve kendilerini Ahmesî⁴⁰⁹ diye isimlendirip Allah'ın sevgili kulları, Allah'ın evinin idarecileri ve bakıcıları, İbrâhim dinin gerçek varisleri olduklarını kabuledip böyle göstermeye başlamışlardı.⁴¹⁰ Bundan dolayı bazı hac menâsıklarını yapmamaya başlamışlardı. Arafat'ta vakfe durmaktan kendilerini müstağni saydılar. Mekkeliler, hac sırasında ihramlı iken deri altında gölgelenirler, ev gölgesinde gölgelenmezlerdi. Mekkeliler dışarıdan gelenlerin yemek getirmelerini yasakladıkları gibi, Mekke dışından gelenlerin kendi giysileri ile Hac'ta tavaf etmelerini yasaklamışlardı. Hatta Mekkelilerden giysi satın alamayan veya kiralayamayanlar gece Kâbe'yi çıplak olarak tavaf ederlerdi.⁴¹¹ Benzer birçok bidât ve yasaklar da ortaya çıkarmışlardı. Araplar telbiye getirirken telbiyenin içeriğini de değiştirdiler ve "Sen birsin, ancak Hübel senin eşindir..." gibi şirk içeren telbiyeleri söylemeye başlamışlardı. Resullullah, Mekke'nin fethi sırasında bu şirk içerikli telbiyeleri değiştirecektir.⁴¹²

Hacerü'l-Esved taşı, Kâbe gibi Mekkeliler ve gelen hacılar için önem arz etmekteydi. Putların genelde taştan yapılması, Hacerü'l-Esved'in de taş olması hasebiyle konu ile ilgili Hz. Ömer'in bir olayı önemlidir. Zira hacıların taşa tazim ve el sürmeleri ile ilgili Hz. Ömer'in ilginç bir sözü vardır. Hz. Ömer halifeliği sırasında Kâbe'yi tavaf ederken Hacerü'l-Esved'in önünde durdu ve şöyle dedi: "Allah'a yemin ederim ki ben senin ne faydası ne zararı olan bir taş olduğunu biliyorum. Eğer Resulullah'ı seni öperken görmeseydim. Seni öpmezdim". Sonra taşı öpüp tavafa başladı.⁴¹³ Hacerü'l-Esved'in cennetten veya Mekke çevresinden getirildiği beyaz bir taş olduğu sonra insanların yüzlerini süre süre siyahlaştığı söylenmektedir.

Hacerü'l-Esved taşı, Karmatîlerin Mekke'yi işgali sırasında taşı yaklaşık 40 yıl yerinden Bahreyn taraflarına götürdükleri zaman taş parçalanmıştı. Bu taş kırılınca içinin de siyah olduğu görüldü. Bu da bize 'beyazdı, sonra insanların eliyle siyahlaştırdığı' gibi düşüncelerin gerçek olamayacağı fikrini doğurur. Hacerü'l-Esved daha sonra yapıştırılıp bir araya getirilmiş, etrafı gümüş halka ile birleştirilmiştir. Osmanlılar ve Suud hanedanı da taşının muhafazası için gümüş ve altın kaplamalar yapmıştır.⁴¹⁴

Amr bin Lühay tarafından Mekke'ye getirildiği söylenen putperestliğin yaygınlaşması ile Araplar, Allah'a inanmalarının yanında putlara da inanır olmuşlardı. Kâbe'nin içi dışı putlarla

⁴⁰⁹ Ahmesî, dinine kuvvetle bağlı tavizsiz demektir. Ahmesî olmanın temel şartı (Yahudiler misali) Kureys'ten veya Kureysli birinden doğanlardan olurdu.

⁴¹⁰ Mehmet Mahfuz Söylemez, "Fil Hadisesi'nin Arap Yarımadasındaki Etkileri Üzerine Bir İnceleme-Ahmesilik-Haniflik", İslami İlimler Dergisi, 2006, 1(2) ss.115-130.

⁴¹¹ el-Ezrakî, AHBâru Mekke, ss.176-178.

⁴¹² el-Ezrakî, AHBâru Mekke, s.190; Bu telbiye şöyledir: "Lebbeyk, Allâhümme Lebbeyk, lebbeyke lâ şerîke leke lebbeyk, İnnel-hamde ve'nni'mete leke ve'l-mülk, lâ şerîke lek" Manası, "Buyur (emret) Allah'ım! Emrine amadeyim buyur! Senin hiçbir ortağın yoktur. Emrine amadeyim buyur! Şüphesiz hamd sana mahsustur. Nimet de mülk de senindir. Senin hiçbir ortağın yoktur." demektir.

⁴¹³ Buharî, "Hac", 57; Muslim, "Hac", 249-250.

⁴¹⁴ el-Ezrakî, AHBâru Mekke, ss. 311-312.

dolarak Hz. İbrâhim'in getirdiği dini esasları Mekkelilerce tahrif edilmişti. Yahudi ve Hristiyanlar da İbrâhimî inancı bozmuşlardı. Özellikle Hristiyanlar da önce ikonlar, sonra idoller olarak sonra da nihayet Hz. İsa, Hz. Meryem ve Havarilerin (saints/azizler) ve diğer azizlerin putları kilise, saray ve daha sonraları da evlere konulur olmuştur.

İslâmiyet'ten önce Kâbe'nin içi ve dışında 360 put olduğu ve Mekke'nin yakınlarında bazı önemli merkezleri de bulunmaktaydı (Lât ve Uzzâ putu ve puthaneleri gibi) Güney Arabistan özellikle Yemen'de çok çeşitli putlar yanında Arabistan'da ise Mezopotamya eski pagan putperestliğin izleri taşıyan putlar bulunurdu. Ancak, Hristiyanlığın etkileri Kuzey ve Batı Arabistan'da etken unsur olmuştur.

4.2. Kur'ân'da Put ve Putperestlik İle İlgili Âyetler

Kur'ân-ı Kerîm'de putperestlik anlayışı ve inanışları hakkında gerek geçmiş Peygamberler ve gerekse Hz. Muhammed (SAV) dönemi ile ilgili pek çok âyetler vardır. Biz burada daha çok Kur'ân'da putlardan bahsederken ve câhiliyye dönemi Arapların putçuluk inanışı ve direkt put kavramı ile ilgili kelimeleri vermek istiyoruz. Bu kelimeler *Sanem* (esnâm), *vesen* (evsân), *nasb* (ensâb), *timsal* (temâsil), *ünsa*/dişi put ve çoğulu (inâs/dişi putlar)⁴¹⁵ olarak geçer. Ayrıca mahiyet ve anlamı karıştırılan *tâğut* ve *cibt* kelimesi de Kur'ân'da yer almaktadır.

Esnâm: *Sanem*'in çoğulu, En'âm, 6/74; A'râf, 7/138; İbrâhim, 14/35; Enbiyâ, 21/57; eş-Şuarâ, 26/71 âyetlerinde geçmektedir. Direkt tapınılan ve yardım beklenen gölgeli putları/heykelleri kast etmektedir. Bunlar Allah'ın dışında tapınılan, inanılan ve istek ve yardım dilenilen/istenilen cansız varlıklar ya da elle yapılan taş, ağaç, maden gibi maddelerden yontulmuş ve yapılmış putlardır.⁴¹⁶ *Sanem*, çoğunlukla ağaçtan yontulmuş, taştan oyulmuş/düzeltilmiş veya yahut madenden yapılmıştır. Eski Ahid (Tevrat)⁴¹⁷ ve Yeni Ahid'de⁴¹⁸ (İncil) Sâmi dilindeki '*salim*' kökünden türeme olarak put, oyma ve dökme put olarak ifade edilmiştir.

⁴¹⁵ Güç, "Put", TDV İslâm Ansiklopedisi, 34/364.

⁴¹⁶ Hakkı Dinçer, Kur'ân'da Adı Geçen Putlar ve Cahiliye Arapları'nın Ulûhiyet Anlayışında Putların Yeri, (Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s.62.

⁴¹⁷ Mısır'dan Çıkış-20: 4. "Kendine yukarda gökyüzünde, aşağıda yeryüzünde veya yeraltındaki sulara yaşayan herhangi bir canlıya benzer put yapmayacaksın.", 5. "Putların önünde eğilmeyeceksin." Mısır'dan Çıkış-34: 137. "Dökme putlar yapmayacaksınız" ve Levililer-26: "Put yapmayacaksınız. Oyma put veya taş sütun dikmeyeceksiniz. Tapmak için putları simgeleyen oyma taşlar koymayacaksınız." Kutsal Kitap: Yeni Anlaşma (İncil-Zebur Tevrat) çev: İncil-Yeni Çeviri, 2009, "Put", Yuhanna-1, Erişim tarihi: 08.02.2022.

⁴¹⁸ Elçilerin İşleri-15: 20 "Ve o günler de buzağı biçiminde put yapıp ona kurban sundular. Kendi elleri ile yaptıkları bu put için şenlikler/kutlamalar düzenlediler", Elçilerin İşleri-17: 16 "Onları Atina'da bekleyen Pavlus, kenti putlarla dolu görünce kalbinde derin bir acı duydu.", Vahiy-9, 20: "... Kendi elleriyle yaptıkları putlardan dönüp tövbe etmediler. Cinlere ve göremeyen, işitemeyen, yürüyemeyen altın, gümüş, tunç, taş ve tahta putlara tapmaktan vazgeçmediler." Kutsal Kitap: Yeni Anlaşma (İncil-Zebur-Tevrat) "Put", Giriş tarihi: 08.02.2022.

Esnâm (sanem), Kur'ân'da şu ifade ve konularda geçmektedir. En'âm, 4/14'te: "İbrâhim, babasına "putları (esnâm) ilah/tanrı mı ediniyorsun? Doğrusu ben seni ve kavmini apaçık yoldan çıkmış/dalalette görüyorum" demişti". A'râf, 7/138'de: "Ve İsrailoğullarını denizden geçirdik, kendilerine ait birtakım putlara (esnâm) tapan kavme rastladılar. Dediler ki: 'Ey Mûsâ, onların tanrıları/ilahları gibi bize de tanrılar yap. Mûsâ: 'Muhakkak siz cahil bir kavimsiniz' dedi." İbrâhim, 14/35'te: Bu âyette de İbrâhim şöyle dua etmişti: "Rabbim bu şehri emin yap ve beni ve çocuklarımı (neslimi) putlara (esnâm) tapmaktan uzak eyle". Enbiyâ, 21/57'de: "(İbrâhim) Allah'a yemin ederim ki siz dönüp gittikten sonra elbette putlarınıza (esnâm) bir oyun oynayacağım." Şuâra, 26/70-71'de: "(İbrâhim) babasına ve kavmine dedi ki: Sizler neye tapıyorsunuz. Onlar dediler ki, 'Putlara tapıyoruz (esnâm) ve tapmaya devam edeceğiz" şeklinde geçmektedir.

Evsân: Vesen'in çoğuludur. Evsân, putperestlerin tanrılarının timsalleri olarak taştan yapılan insan veya hayvan figürü olmayan dikili heykeller, resim kabartmaları ve anlam yüklenen objeler/sembollerdir. Âyetlerde konu ile ilgili uydurma, yalan, iftira ve gerçek olmayan asılsız anlam ve sözlerden kaçınma ile birlikte verilmiştir. Bu putlara birtakım değer ve güçler atfedilip, asılsız inanç ve uygulamalarla birtakım uydurma değerlere bağlanma ve kitleleri bir arada tutma özelliği sağlanmak istenilmiştir. İbnü'l-Kelbî kendisine gelen rivayete göre bir put tahtadan, altından veya gümüşten insan şeklinde oyularak yapılmış ise sanemdir; eğer put taştan yapılmışsa vesen olduğunu aktarır.⁴¹⁹ Âyetlerde evsan şöyle geçmektedir. Hac, 22/30'da: "... Size okunanların dışında tüm hayvanların eti helâl kılınmıştır. O halde pislik olan putlardan (evsân) ve yalan sözden kaçının." Ankebût, 29/17'de: "Siz Allah'ı birtakım putlara (evsân) tapıyorsunuz, iftiralar ortaya atıyorsunuz. Allah'ı bırakıp taptıklarınız size rızık vermeye güçleri yetmez..." Ankebût, 22/25'te: "İbrâhim şöyle demişti: 'Siz dünya hayatında aranızda dostluk ve kaynaşma vesilesi olması için kendinize birtakım putlar (evsân) edindiniz..."

Ensâb-Nusûb: Nasb'in çoğuludur, dikili taş demektir. Nusûb/Nusb, Mansûb (dikilmiş) manasına tekildir. Bu kurbanların kesildiği veya sunak olarak sunulan materyallerin, yiyeceklerin konulduğu yatay, dikey veya blok taşlardır.⁴²⁰ Diğer şekilli putların önünde, yanında veya yakınında bulunurlardı. *Ensâb*, göçebe bedevilerin veya uzun süre seyahat edenlerin yanlarında tanrıların simgesi/temsili olarak taşıdıkları taşları da ifade ederdi. Kur'ân'da şu ayetlerde geçmektedir. Mâide, 5/3'te: "Leş, kan, domuz eti, Allah'tan gayrısının adıyla boğazlanan, boğulmuş (av hariç bir şeyle) vurularak öldürülmüş, yukarıdan düşmüş, boynuzlanarak ve yırtıcı hayvanlarca öldürülmüş (canı çıkmadan kestikleriniz hariç), dikili taşlar/putlar (ensâb-nusub) için kestikleriniz ve fal oku çekerek kısmet (yol aramanız)

⁴¹⁹ İbnü'l-Kelbî, Kitabü'l-Esnâm, s. 96.

⁴²⁰ Dinçer, Kur'ân'da Adı Geçen Putlar ve Cahiliye Arapları'nın Ulûhiyet Anlayışında Putların Yeri, s. 66; Amr b. Câbir'in şöyle dediğini nakledilir. "Gutayflılar yemin etti sürülerini çekmeyecekler. Bende ensaba ve dikili taşlara yemin ediyorum ki onları tehdit etmeyeceğim." İbnü'l Kelbî, Kitabü'l-Esnâm, s. 82.

aramanız haram kılınmıştır...” Mâide, 3/90’da: “Ey iman edenler, içki, kumar, dikili taşlar (ensâb) ve fal okları şeytan işi pislik/murdardır. Bunlardan kaçının ki kurtuluş eresiniz.”

Temâsil (Büst ve ikonlar): Timsâlin çoğuludur. Bu kelime genel olarak putperest özelliği olan din anlayışında veya diğer Hristiyanlık ve Yahudilikte olan şekilli veya şekilsiz inanma vasıflı tasvir, ikon, kabartma resim ve sembollerdir. Kur’ân’da şu âyetlerde geçmektedir. *Enbiyâ, 21/52’de: “İbrâhim babasına ve kavmine ‘Şu kendilerine tapmakta olduğunuz putlarda (temâsil) nedir öyle?’ demişti” Sebe’, 34/13’te:” Onlar, Süleyman’ın isteğine göre yüksek binalar (köşk-mabed) heykeller (temâsil) havuzlar ve büyük çanaklar ve sabit kazanlar yaparlardı...”*

Cibt ve Tâğüt: Bu kelimeler İslâm âlimleri tarafından genelde put/ilah veya ağaç, kutsal mekân (ibadet yeri) olarak belirtilmektedir. Bu görüşler şu anlam ve açıklamalara göre yanlış yaklaşımlardır. *Cibt* ve *tâğüt* canlı putperest din adamlarını, falcıları şeytan veya diğer dinde fal, büyü, astroloji, kehanet, gelecek ile ilgili yorum ve çıkarımlar yapan kişileri ifade eder.⁴²¹ Kur’an ayetlerinde *cibt* sadece bir yerde *tâğüt* ile birlikte geçer. *Tâğüt* kelimesi ise 8 yerde geçmektedir.

Bakara, 2/256’da: *“Dinde zorlama yoktur. Gerçekten doğruluk ve azgınlık (eğrilik) birbirinden ayrılmıştır. Artık kim tâğutu reddeder ve Allah’a inanırsa şüphesiz kopması mümkün olmayan bir kulpa sarılmış olur. Allah işitendir bilendir.”* Bakara, 2/257’de: *“Allah iman edenlerin dostudur (velisi/evliya). Onları karanlıktan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlerin dostları ise tâğütlüdür. Onları aydınlıktan karanlığa sürükler. Onlar cehennem ahabıdır orada devamlı kalacaklardır.”*

Nisâ Suresi, 4/51’de: “Kendilerine kitaptan bir pay verilenleri görmedin mi? Onlar, tâğuta ve cibte inanıyorlar ve diğer inkâr edenler için: ‘Bunlar, iman edenlerden daha doğru bir yoldadır’ diyorlar.”; Nisâ Suresi, 4/60’da: “Sana indirilene ve senden önce indirilene gerçekten inandıklarını öne sürenleri görmedin mi? Bunlar, tâğütün önünde muhakeme olmayı istemektedirler; oysa onlar onu reddetmekle emrolunmuşlardır. Şeytan da onları uzak bir sapıklıkla sapıtmak ister.” Nisâ Suresi, 4/76’da: “İman edenler Allah yolunda savaşır; inkâr edenler ise tâğüt yolunda savaşır; öyleyse şeytanın dostlarıyla savaşın. Hiç şüphesiz, şeytanın hileli düzeni pek zayıftır.”

Mâide, 5/60’da: *“De ki: “Allah Katında, ‘kesinleşmiş bir ceza olarak’ bundan daha kötüsünü size haber vereyim mi? Allah’ın kendisine lanet ettiği, ona karşı gazaplandığı ve onlardan maymunlar ve domuzlar kıldığı ile tâğuta tapanlar; işte bunlar, yerleri daha kötü ve dosdoğru yoldan daha çok sapmışlardır.”*

Nahl Suresi, 16/36’da: *“And olsun, Biz her ümmete: “Allah’a kulluk edin ve tâğuttan kaçının” (diye tebliğ etmesi için) bir elçi gönderdik. Böylelikle, onlardan kimine Allah hidayet verdi,*

⁴²¹ Dinçer, Kur’ân’da Adı Geçen Putlar ve Cahiliye Arapları’nın Ulûhiyet Anlayışında Putların Yeri, s.69-71.

onlardan kiminin üzerine sapıklık hak oldu. Artık, yeryüzünde dolaşın da yalanlayanların uğradıkları sonucu görün.”

Zümer, 39/17’de: “Tâğuta kulluk etmekten kaçınan ve Allah'a içten yönelenler ise, onlar için bir müjde vardır, öyleyse kullarıma müjde ver.”

4.3. Hz. Muhammed’in (SAV) Tevhid Mücadelesinde Putperestliğe Karşı Tavrı

Mekke’de Hz. Muhammed (SAV) ile tebliğe başladığı dönemde Mekke ve çevresi hatta tüm Arabistan’da putçuluk çok yaygındı. İslâm’ın ilk geldiği zamanlarda Kâbe’nin içi ve dışı başta olmak üzere Mekke’nin civarında da putperestlik yaygındı. Kâbe’nin içi ve dışı da putlar ile doluydu. Arapların karmaşık ve çeşitli put/ilah anlayışları vardı. Resulullah, Mekkelileri ve Mekke’ye gelenleri bir tek Allah’a inanmaya ve sadece Allah’a ibadete çağırıyordu. Dolayısıyla putları açıktan reddediyor, bu putlara tapınmanın yanlış olduğunu beyan ediyordu.

İlk başlarda Mekkeliler, İslâmın tebliğ söylemlerine karşı, ‘Muhammed deli oldu ya da cin çarptı, bu yüzden böyle söylüyor’ şeklinde konuşup küçümseyerek burun kıvırıyorlardı. Zamanla kendi din anlayışlarını eleştirilerini ekonomik ve yönetim düzeninin bozulması endişesi ile Mekkeliler gelenler⁴²² Hz. Muhammed (SAV) ve ona inananlara, özellikle fakir ve köle olanlara eziyet ve işkence etmeye başlamışlardı. Allah’ın elçisinin tebliğinin ana teması putları ve putperestliğe ret ve yalnızca bir Allah’a inanıp kendinin peygamberliğinin kabul edilmesiydi. Mekkelilerin, cahiliye adet ve ahlaklarını da Kur’ân âyetleri geldikçe eleştiriye tabi tutuyordu. Ancak Hz. İbrâhim (as) gibi putlarını kırarak onlara ders verme metodunu yapmamıştı.⁴²³ Putları kırma işini sonraya bırakmıştı. Resulullah, Açık eleştiri ve putların değersiz ve faydasız olduğunu ayetlere göre anlatıp, onlara tapmaktan uzak bir metod izliyordu.

Mekkeliler müşriklerin baba/ata dinine tabi olmaları⁴²⁴ kabile anlayışı ve câhiliyye ahlâkı ile yaşadıkları bu hayat ve din sistemine Kur’ân’ın ve dolayısıyla Resulullah’ın putperestliği ve câhiliyye adet ve yaşayışın reddedip eleştirdiği bu söylemlere (âyet ve tebliğlere) şiddetle karşı gelmişlerdi. Çünkü âyetler açıkça müşriklerin Allah’ı bırakıp putlara tapmalarını, asılsız isimler altında kural ve ilâh edinmeleri, kendilerine zarar ya da fayda vermeyecek taş, maden, tahta, ağaç ve alçıdan oluşan duymaz, görmez ve fayda vermez şeylere tapmanın cahillik ve akılsızlık olduğunu söylüyordu.⁴²⁵ Peygambere, peyderpey indirilen özellikle Mekke dönemi Kur’ân âyetlerinde tevhîd ön plana çıkarılmış, şirk yani puta tapıcılık reddedilmişti.

⁴²² Mekkeliler gelenler: Ebû Leheb, Ebû Cehil, Velîd b. Mugire, Âs b. Vâil, Ümeyye b. Halef, Ubey b. Halef, Nadr b. Hâris, Ukbe b. Ebû Muayt, Utbe b. Rebîa, Şeybe b. Rebîa adlı erkekler ile Ümmi Cemîl ve Hind bint Utbe gibi kadınlardır.

⁴²³ Sariçam, “Hz. Peygamber Dönemi”, İslam Tarihi, s.100.

⁴²⁴ Casiye, 45/24.

⁴²⁵ Furkan, 25/55, Ankebût, 29/17 ve Yûnus, 109/18 âyetler.

İslâm/Hanîf dininin Tevhîd inancı Mekke’de tebliğe başlamasıyla birlikte Mekkeli müşriklerde şirke dayalı ekonomik ve sosyal kurulu düzenlerin bozulacağı ve atalarından öğrendikleri putperest (şirk) anlayışının ortadan kalkacağı endişesi oluştu. Böylece İslâm inancının putperestlik inancına dayalı hayatları değiştirecek endişesine kapılmışlardı. Kâbe ve Hac, Mekkeliler için ekonomik, siyasi, kültürel ve dini olarak çok önemli idi. Peygamberin tebliğ etmeye başladığı İslâm dininin söylemleri, Mekkelilerce dini ve sosyal hayat ile ekonomik ve yönetim sistemleri bozulacağı endişesi ile asla kabullenilmemişti.

Mekkeliler, Peygamberin bu tebliğini kendilerinden çok putlarına/ilâhlarına hakaret olarak algılıyorlardı. Zaman zaman Hz. Muhammed’e (SAV), Ebû Cehil ve Ebû Leheb (amcası) yüzüne karşı hakaret ve küfür ediyorlardı. Peygembere gelen âyetler şiddetini (ya da açık söylemi) arttıkça Mekkeli müşriklerde eziyet ve işkence boyutunu artırıyorlardı. Gelen bir ayette putların/ilâhların ve onlara inananların cehennem yakıtı/ateşi olduğu söylenince⁴²⁶ Mekkeli Müşrikler iyice sinirlendiler. Sözlü saldırılar artık fiilî dayak hatta öldürmelere neden oluyordu.⁴²⁷

Mekkeliler baktılar bu baskı ve işkenceler yeterli değil, öncelikle Hz. Muhammed’e (SAV) anlaşmak için teklifler sundular: *‘İstediğin en güzel kadınlarla evlendirelim, hasta veya cin çarpıttı ise tedavi ettirelim, para verip zengin edelim veya başımıza lider seçelim’* gibi teklifler yaptılar. Netice alamayınca, sıkıştırmak ve engel olması için amcası Ebû Talib’e şikâyet ettiler ise de Peygamberin veciz söylemi ile bunu da ret etti.⁴²⁸

Daha birçok teklif ve engelleme fikir ve eylemlerine girişen Mekkeli müşriklerin işkence, hakaret ve baskıları artınca birkısım Müslümanlara Habeşistan’a hicret izin verilmişti. Bu durumu hazmedemeyen Mekkeliler Habeş kralı Necaşî’den hicret edenleri geri istediye de Hristiyanlığın *Aryanî (Ariusçuluk)*⁴²⁹ mezhebine inanan Habeş kralı Müslümanları iade etmemiştir. Bu sefer geride kalanları ile Resullullah ve akrabalarına boykot ilan ettiler. Üç yıl sürdüğü kabul edilen bu boykot çok çetin geçmişti. Hemen ardından da Peygamberin koruyucusu Ebû Tâlib ve karısı Hz. Hatice vefat edince Hz. Peygamber iyice koruyucusuz kalmıştı. Bunun üzerine ilk defa Mekke dışına Tâif’e gidip tebliğ etmeyi, Benî Sakif’in müslüman olmasını ümit ediyordu. Ancak umduğunu bulamayıp oradan da taşlanarak

⁴²⁶ Enbiyâ, 21/98-100: *“Şüphesiz, siz ve Allah’ın dışında taptıklarınız cehennem yakıtısınız ve oraya gireceksiniz. Onlar tanrı/ilâh olsalardı oraya (cehenneme) gitmezlerdi. Hâlbuki hepiniz (tapan ve tapılanlar) orada ebedi kalacaksınız. Orada onlara inlemek düşer ve orada onlar duyamayacaklardır.”*

⁴²⁷ Habbâb bin Eret’e, Ammâr b Yasîr, Ebû Fukeyhe ve Bilâl’e yapılan işkencelerden başka Ammâr’ın anne ve babası Yasîr ve Sümeyye işkence ile öldürüleceklerdi.

⁴²⁸ Resulullah, Mekkeli müşriklerin dininde vazgeçmeleri şartına karşı şunu söylemişti: *“Vallahi bir elime güneşi bir elime ayı koysalar, (Güneş ve Ay’ın büyüklüğü yanında Arapların en önemli ilahları da sayılırdı) yine de davamdan vazgeçmem.”*

⁴²⁹ Libya doğumlu Mısır, Antakya ve Suriye’de görüşlerini yayan Arius (ö.MS 336), Hristiyanlık’ta üçleme esasını reddetmişti. Hz. İsa ve Hz. Meryem’in heykellerinin yapılmasına karşı çıkmıştı. Bunun üzerine aforoz edilmişti. Bilal Baş, *“Monoteist Bir Hristiyanlık Yorumu: Ariusçülük Mezhebi”* Divan Dergisi, 2000, 2, ss.169-170.

kovulacaktı. Boykotun kaldırılması ve Peygamberin Mekke'ye dönme güvencesi birkaç akliselim Mekkeli adamın aracılığı ile olmuştu.

Allah'ın Peygamberi yine de ümidini yitirmeyip Hac'a ve panayırlara gelenlere tebliğ yapmaya devam etmişti. Bu gelenler içinde özellikle Medinelilere özel ilgi gösterip onlardan bir kısmını ikna etmişti. Daha sonra Akabe'de birinci ve ertesi yıl da ikinci Akabe biatlarını gerçekleştirmişti.⁴³⁰ Bu Akabe biatlarında Hz. Muhammed (SAV) bundan sonra Müslümanların hicret edeceği ve Mekke'yi putlardan ve putperestlikten temizlemek için geri döneceği zamana kadar tebliğini Müslümanların ve kendisinin göç edeceği adı Medine olarak değişecek olan Yesrib'te sürdürecektir.

4.4. Hicret Öncesi ve Sonrasında Medine'deki Siyasî ve Dinî Durum

Medine'nin ilk adı *Yesrib*'dir. Medine sosyal, siyasi ve coğrafi olarak Mekke'den farklı bir şehirdi. Medine'nin ilk sakinleri Amâlika kabileleri idi. Filistin bölgesinde saldırıya uğrayan Yahudilerden Benî Nadîr, Benî Kaynuka ve Benî Kurayza olarak isimlendirilen üç kabile peyderpey olarak Medine'ye gelip yerleşmişlerdi.⁴³¹ Daha sonraları Medine'ye Yemen bölgesinden Kahtânîlerin soyundan Kayleoğullarından olan Evs ve Hazrec⁴³² kabilesi buraya gelip yerleşmişti.⁴³³

Yahudiler, tarım, el sanatları ve ticaret ile uğraşıyorlardı. Hazrec ve Evs ise hayvancılık ve daha çok tarım ile uğraşıyordu. Evs ve Hazrec kabileleri putperest idiler. Birkaç Hristiyan aile de Medine'de yaşıyordu. Medine'de Yahudiler ehli kitap iken, Medineli Araplar müşrik ve putperest idiler.⁴³⁴ Müşrikler, Lât ve Uzzâ'ya söven olursa bu putların söven-saygısızlık yapanları çarpacağına yani abraşlık, cüzzam delilik gibi bela ve hastalıklara maruz kalacaklarına inanıyorlardı.⁴³⁵ Evs ve Hazrec kendi aralarında zaman zaman savaşırlardı. Yahudiler de bunlarla ittifak kurarlardı. Bazen Evs bazen Hazreclilerin kazandığı bu savaşlardan hicretten önce yapılan en önemli savaşları, *Yevmi Ficâr es-Sanî* ve *Yevmi Buâs* savaşlarıdır.⁴³⁶

Hz. Muhammed (SAV), Medine'ye gelişi sırasında karmaşa ve kendi içlerinde zaman zaman başgösteren ufak çaplı savaşlar olurdu. Yahudiler de kendi aralarında anlaşamayıp Araplar ile ittifak ediyorlardı (Evs ve Hazrec). Resulullah, hicretin hemen akabinde Mekke'den gelen

⁴³⁰ Bu biatler ve Akabe biatlarına katılanların ayrıntıları için bakınız. Adnan Demircan, "*Akabe Biatları ve Bu Görüşmelerin İslam Toplumun Oluşumuna Etkileri*", ss.1-11. Erişim Tarihi: 01.02.2023.

⁴³¹ Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, ss. 251-252.

⁴³² Evs ve Hazrec ve koları için ayrıntılı bilgi bakınız. Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, ss.253-255.

⁴³³ Demircan, "*Akabe Biatları ve Bu Görüşmelerin İslam Toplumun Oluşumuna Etkileri*", s.2.

⁴³⁴ et-Taberî, *Târihu't-Taberî*, c. 2, s.353.

⁴³⁵ et-Taberî, *Târihu't-Taberî*, c. 3, s.125.

⁴³⁶ Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, ss. 257-258.

Muhacirler ve Medineliler denilen yerli halkı birlikte İslâm devleti ya da topluluğunun ilk temellerini atmıştı. Resulullah, Evs ve Hazrec'i barıştırıp Ensâr ve Muhâciri de kardeş yapmıştı.⁴³⁷ Daha sonra Yahudiler ile de Medine Sözleşmesi⁴³⁸ denilen antlaşmayı yapmıştı. Resulullah, sosyal barışı gerçekleştirdikten sonra mescid inşa ettirip namaz, tebliğ ve yönetim yeri olarak⁴³⁹ kullandı. Pazar yeri kurdurup tarım ve ticareti destekledi. *‘Şehirlerin anası/ümmü’l-kurâ’* şehrinde Yesrib şehrine hicret edip medenî bir şehir kuran Hz. Muhammed'in (SAV)) böylece Medine şehrini, İslâm şehirciliğinin en büyük ilham kaynağı olmasını sağlamış oldu.⁴⁴⁰ Hz. Peygamber ve Müslümanlar, daha sonra Mekkeliler savaşlar yapmışlardı (Bedir, Uhud, Hendek gibi). Ayrıca diğer kabilelere karşı seriyeler göndermişti.⁴⁴¹ Medine etrafındaki kabile ve bölgelere seriyeler⁴⁴² düzenleyip bazılarıyla savaşlar yapıldı, bazılarında da tebliğ yapıp ve ittifaklar gerçekleştirmişti.

Hz. Muhammed (SAV), Medine ve çevresinde Mekkeliler ve müttefikleri ile yapılan savaşlar seriyelerle geçen yıllar haricinde barış dönemlerinde de tebliğ ve İslâmiyeti yaymak amacıyla taşımıştı. Resulullah, Arabistan çevresindeki devletlere İslamiyeti kabul etmeleri için, *‘putları ve sahte ilahları terketmelerini ve islama girip kendisini Peygamber olarak kabul edilmesini istediği tek Allah’a inanmaya çağırın’* mektuplar (davet mektupları) göndermişti. Böylece putları ret etme söylemi/tebliği tüm Arabistan ve çevresine duyulmuş oldu.

4.5. Mekke'nin Fethi ve Kâbe'nin Putlardan Temizlenmesi

Peygamber ve ashabının, Mekkeliler ve diğer kabileler hatta Bizans ile yaptığı savaşta genelde galip gelmesi müslümanları güçlendirmişti. Bazı kabilelerin İslâmı kabulleri ile yaklaşık 10.000 kişilik ordu oluştu. Peygamber ve ordusunun telbiyeler eşliğinde Mekke'ye girişi ufak tefek çarpışma dışında kolay olmuştu. Mekkelilerin teslim olması, putperestliğin Arabistan sonunun geldiğini göstermekteydi. Mekke fethedilince Resulullah, Kâbe'ye girmek üzere Kâbe'nin anahtarını alıp, Kâbe'nin kapısını açmıştı. İçeri girdiğinde ilk olarak hurma ağacından yapılmış güvercin resmini dışarı çıkarttırdı. Tahtalardan yapılmış başka asılı suret

⁴³⁷ *Muâhat* (kardeşlik), bk. M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, İstanbul: Yeni Şafak/İmaj Yayınları, 1991, c.1, s.183.

⁴³⁸ Hamidullah bu vesika ya da sözleşmenin *‘Devlet başkanı olarak dünya da yazılan ilk anayasa’* olarak görmektedir. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s.189; Sarıçam, *‘Hz. Peygamber Dönemi’*, İslam Tarihi, ss.126-128; Emine Gümüş Böke, *‘Medine Anayasası Dârul Harp/Dârul İslam Tanımları ve Hukuku’* Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR) (Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi, 2022, 9(90), ss.2693-2696.

⁴³⁹ Ayrıca avlu bitişliğine odalar yapıp kendisi ve eşleri için yaşam yeri yaptı.

⁴⁴⁰ Nadir Karakuş, *‘Şehirler ve İnsanlar’*, Ülken Sosyal Bilimler Dergisi, 1/2 (Aralık 2022): ss.15-32.

⁴⁴¹ Hz. Peygamberin yaptığı büyük savaşlar için bakınız. Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları ve Savaş Meydanları*, Çev: Salih Tuğ, İstanbul: Yağmur Yayınları, 1981, s.55-156.

⁴⁴² Hz. Peygamberin seriyelerinden 5'i İktisadi ve siyasal amaçlı, 30'u askerî, ikisi iç güvenlik, 8'i istihbarat, 7'si İslâm'a davet, 4'ü suikast (İslâm'a zarar veren kişileri öldürmek için), 5'i putları imha etmek, biri düşmanı yanıltmak ve biri de yardımcı kuvvet/orduya destek için seriyeye düzenlenmiştir. Serdar Özdemir, *Hz. Peygamberin Seriyeleri*, Sakarya Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 1996, ss.1-148.

ve kabartmalarda çıkartılıp, imha edildikten sonra içeri girmişti. Kâbe duvarlarında koç veya koçbaşı resimler, bazı hayvan resimleri yanında Arapların ilâh edindikleri putlara ait resimler de bulunuyordu. Resulullah, Fazl b. Abbâs'a zezem suyu getirtti. Önce kendisi sonra da sahabeler bu resimleri zezem suyuyla temizlemişlerdi. Hz. Peygamber, orada Hz İbrâhim, Hz. İsmâil ve Hz. İshâk'ın resimlerine baktı.⁴⁴³ Hz. Peygamber, iki eliyle Meryem oğlu İsa ve Meryem'in temsili resimlerinin üzerine kapattı. *"Bu iki elimin altındaki resimler hariç hepsini silin"* demişti. Sonra Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil'in temsili resimlerinin elinde fal oku çeken resimlerini sildirirken: *"Allah onları kahretsin onu oklarla fal çeken biri yaptılar. İbrâhim nerede, fal oku çekmek nerede"* demişti.⁴⁴⁴ Kâbe'nin içindeki tüm resimler silindi kabartma (ikonlar) söküldü.⁴⁴⁵ Resulullah, sonra Kâbe'nin içindeki direkler arasında iki rekât namaz kıldı.

Başka rivayette ise, Resulullah, Kâbe'deki tüm resimlerin Hz. Ömer'e silinmesini emretmişti. Yalnızca Hz. Meryem'in ve Hz. İsa'nın anne kucağındaki temsili resimlerinin kaldığını rivayeti daha uygun görülmektedir. Kendi de resimler silinmeden, oraya girmediği, silindikten sonra girip namaz kıldığı rivayet edilmiştir. Hz. İbrâhim'in yaşlı olarak ve Hz. İsmâil ile ellerinde fal oku çekerken resmedilen suretleri sildirmeden önce: *"Allah onları öldürsün, yemin ederim ki oklarla fal çekmemiştir."* demişti. Sonra zeferan getirtip bu resmin üzerini boyattığı veya bir bezle sildiği rivayeti de vardır.⁴⁴⁶ Başka bir rivayette sahabelerden Atâ b. Rebâh'ın diğer resimlerin silinip, bu iki resmi gördüğünü rivayet eder. Bu resimler Abdullah b. Zübeyr zamanındaki Kâbe yangınında yok olmuştur.⁴⁴⁷

Resulullah'ın Mekke'yi fethetmesi sırasında Kâbe'nin içinde ve dışında 360 tane put vardı. Putlar genelde Rükün ile İbrahim makamı arasındaydı. Resulullah, fetih günü putları yüzüstü yıkarken *"Hak geldi batıl zail oldu. Muhakkak batıl yok olmaya mahkûmdur"* (İsrâ, 27/81) ve *"Hak geldi batıl artık ne bir şey başlatabilir ne de geri getirebilir"* (Sebe', 34/49) ayetlerini okuyordu.⁴⁴⁸ Bu putlardan bazıları kalay ve kurşunla yere sabitlenmişti. Resulullah'ın işaret ettiği bu putlarda orada bulunanlarca yıkılıyordu. Başka rivayete göre de Hz. Peygamber, Hübel putunun önünde durmuş ve Zemzem'den su içmiş ve putlar sahabeler tarafından kırılıncaya kadar başında beklemişti.

Resulullah, Mekke'yi fethinden sonra herkesin kendi evinde bulunan aile putlarını kırmasını emretmişti Bunun üzerine herkes putlarını kırmıştı. Hâlid b. Velîd, tarafından daha sonra

⁴⁴³ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, s.166.

⁴⁴⁴ Buhârî, "Enbiyâ", 8.

⁴⁴⁵ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, ss.161-162.

⁴⁴⁶ İbn Ebî Şeybe, Kitâbü'l-Megâzî (Hz. Peygamber ve Dört Halife), Ter: Ramazan Önal-Ahmet Şen, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019, ss.170-171.

⁴⁴⁷ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, ss.164-165.

⁴⁴⁸ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, s. 121.

kırılacak olan Batn-ı Nahle'deki Uzzâ putunun küçük versiyonu önünde Resulullah, “*şu Uzzâ varya sonsuza kadar ona tapan olmayacak*” demişti.⁴⁴⁹

Ezrakî'nin aktardığına göre Vakidî şöyle rivayet etmiştir. Mekke fethedildiği gün bir dellal Mekke sokaklarında dolaşarak şöyle söylemişti: “*Kim Allah ve Resulüne inanıyorsa evinde put bırakmasın, kırsın.*” Bu istek üzerine Müslümanlar gördükleri putu kırıyorlardı. İkrime b. Ebu Cehil, Müslüman olduktan sonra kimin evinde put olduğunu duyarsa gidip o putu kırardı. Hâlbuki İkrime put yapan ve satan tüccardı. Mekke'deki Evlerde bulunan putların çoğu onun sattığı putlardandı. Zira gerek Bedeviler gerek Mekke'deki ve Mekke dışından gelen Araplar mevcut ve kendi inandıkları putların küçük boyutlu olanları satın alır ve evlerine, çadırlarına götürür, eve girip çıkarken, önemli iş yapacağı zaman bu puta teberrüken el sürer öperlerdi.⁴⁵⁰ Utbe'nin kızı Hint Müslüman olunca putunu keserle kırarken “*(Hâlbuki önceden) Biz senden dolayı gururlanıyorduk*” demişti.⁴⁵¹

4.6. Arap Yarımadasından Putların Temizlenmesi

Resulullah, Mekke'yi fethedince Mekke yakın olan yerlerdeki putları kırdırmak için birlikler göndermişti. Hâlid b. Velîd'i Uzzâ'yı yıkmaya gönderirken, Tufeyl b. Amr ed- Devsî ise, Şevvâl ayı içerisinde Amr b. Humeme'nin putunu yıkmak için Zülkeffeyn'e gönderilerek *Zülkeffeyn* putu yıkılmıştır. Tufeyl, Zülkeffeyn'i ateşle yakmıştı. Hâlid b. Saîd b. el-Âs ise Ureyne'ye gönderilmiş; Hişâm b. el-Âs da Yelemlem'de ki putu yıkmaya gönderilmiştir. Hişâm b. el-Âs, iki yüz kişi ile çıkmıştı.⁴⁵² Bunlar Mekke'nin fethi sonrası, Huneyn savaşı öncesi yapılan sefer ve yıkımlardır. Ruda (Ruza) tapınağını ise Sa'd b. Kaab. B. Rebin b. Mustav'ir yıkmıştı.⁴⁵³

Saîd b. Ubeyd el-Eşheli'yi Muşellel'deki Menât putunu yıkmaya göndermişti. Hâlid'in Uzzâ putunu yıkmak için gönderildiği ayda, Amr b. el-Âs *Süvâ* putunu yıkmaya Ruhat'a gönderilmişti. Ruhat'taki, Hüzeyl kabilesine ait bu putu Amr b. el-Âs yıkmaya gidince put ve puthane hizmetçisi, Amr'a niçin geldiğini sormuş, Amr'da bu putu yıkacağını söylemişti. Puthane hizmetçisi bunu yapamayacağını, putun kendisine engel olacağını söylemiş ve “*Süvâ'yı yıkmaya gücün yetmez*” demişti. Amr, onun batıda olduğunu söylemiş ve adama kızarak putu devirip yıkmış ve kırmıştı. Amr, sonra putun bulunduğu evi de yaktı. Amr b. el-Âs, Süvâ putunu kırdıktan sonra puthane ve sunak sorumlusuna: “*Neye karar verdin?*” diye

⁴⁴⁹ İbn Hibbân, es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ, s.254.

⁴⁵⁰ İbnü'l-Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm, s.70.

⁴⁵¹ El-Ezrakî, Ahbâru Mekke, ss.122-123.

⁴⁵² Mes'ûdî, et-Tembîh ve'l-İşrâf, s.265.

⁴⁵³ İbni Hişâm, Sîret-i İbni Hişâm, c. 1 s. 128; Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, s.109.

sormuştu. Amr'a bir şey olmadığını gören puthane hizmetçisi, ilâhının kendini ve put evinin korunmadığını görünce "Allah'a inandım" deyip Müslüman olmuştu.⁴⁵⁴

Resulullah, Tebük seferi sırasında Hâlid b. Velîd'i 400 kişiyle Vedd putu ve put evini yıkmakla görevlendirmişti. Hâlid, bu putun koruyucuları Abduved ve Amir (el-Eccar) oğulları ile çarpışıp onlara mağlup etmiş ve putu parçalamış mabedi de yıkmıştır.⁴⁵⁵

Resulullah, Hz. Ali'yi Rebiülâhir ayında bir müfreze ile Tay kabilesinin taptığı *Fels* putu ve sunağını yıkmaya gönderdi. Hz. Ali, putu korumaya çalışanlarla çarpıştı, onları yenip putu kırdı. Birçok da esir alarak geri dönmüştü.⁴⁵⁶ Burada puta verilen hediyeler arasında iki kılıç ele geçirmişler bu kılıcı Resulullah, Hz. Ali'ye hediye etmişti.⁴⁵⁷

Cerîr b. Abdullah el-Becelî diğer heyetler gibi Yemen tarafından Medine'ye gelip, Müslüman olduğunu ve bağlılığını bildirmeye gelmişti. Resulullah, Cerîr ve beraberindekileri hâlâ duran Has'am daki Zülhalesa'yı yıkmaya göndermişti.⁴⁵⁸

4.6.1. Uzzâ putunun ortadan kaldırılması

Uzzâ putu, hurma ağacından yapılmış yüzü basitçe dişi kadın şeklinde yontulmuştu. Kureys, Kinâne ve Mudar⁴⁵⁹ ait olan bu büyükçe putun hemen yanında için yapılmış bir ev (put evi) vardı. Bu bina ibadet edilen mabetten çok putun, gelen hediyelerin ve put ile ilgili malzemelerin konulduğu sunak evi gibi bir bina hükmündeydi. Resulullah, Mekke'nin fethi sonrası Hâlid b. Velîd'i Nahle'deki bu Uzzâ putunu yıkıp kestirmek için gönderdi.

Hâlid b Velîd de üç yüz kişi ile Uzzâ'yı kırmaya gitti. Halid'i ve askerlerini gören puthane bekçisi kılıcını puta bağlayıp kaçmıştı. Hâlid, putu kesip yıkarken, "Seni inkâr ediyorum, seni yüceltmiyorum. Laneti olası seni reddediyorum. Çünkü Allah'ın seni aşağıladığını biliyorum" demişti.⁴⁶⁰ Hâlid b. Velîd, ağaçtan putu kesti ve puthaneyi tahrip etti. Hâlid, putu yıkıp Mekke'ye geri gelince Resulullah, ona orada bir şey görüp görmediğini sordu. Hâlid, görmediğini söyleyince, onu tekrar gönderdi. Hâlid, tamamen ağaç kütüğünü kökten kesip, yanındaki puthaneyi tahrip edince içinden simsiyah renkte ve giyside Habeşli bir kadın olan puthane kâhinesi⁴⁶¹ çıplak vaziyette 'Uzzâ öfkeni göster' diye bağırarak ortaya çıkmıştı. Hâlid, puthane bekçisinin bağırışları arasında bu kadının kafasını kesti. Oradaki değerli eşyaları da

⁴⁵⁴ el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, ss.129-130.

⁴⁵⁵ Kindi, "Nûh (as) Döneminden Cahiliye Araplarına Tevarüs Eden Putlar: Ved, Süvâ', Yeğus, Yeûk ve Nesr", s. 209.

⁴⁵⁶ İbn Hibbân, es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ, s.272.

⁴⁵⁷ Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, s.109.

⁴⁵⁸ İbn Hibbân, Es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ, s.293.

⁴⁵⁹ Bunlar Benî Süleym'in bir kolu idiler ve Beni Haşim'in müttefikiydiler.

⁴⁶⁰ Halîfe b. Hayyât, Et-Târîh (İlk Kronolojik İslâm tarihi), Çev: Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019, s.74.

⁴⁶¹ Sanırım, bu kadın kurumuş ağaç kovunda saklanarak insanları etkilemek için sesler çıkaran kadındı.

alan Hâlid b. Velîd, olanları Allah'ın Resûlüne anlattı. Resulullah, *'Şimdi işi bitirdiğini, artık Arapların bu puta tapmaktan ümidi kestiklerini, kıyamete kadar da bir daha Uzza'ya tapılmayacağını'* söylemişti.⁴⁶²

4.6.2. Lât putunun ortadan kaldırılması

Resulullah, Mekke-Tâif yolu üzerinde bulunan bu Uzzâ putunu yıkma için Halid b. Velid'i göndermişti. Bu olay üzerine Tâifliler korktu. Lât putunun da yıkılmasından endişe etmişlerdi. Hevâzin, Sakif, Cûsem, Nasr kabileleri birleşip, Huneyn'de müslümanlarla savaşmışlar, savaşta yenilince Sakifliler kalelerine çekilmişlerdi. Peygamberin ordusu, Tâif'i kuşattı. Mancınıkların da kullanıldığı savaşta kale alınmadı. Peygamber ordusu, geri çekildi. Resulullah, kuşatmayı kaldırıp Medine'ye yöneldi. Bir müddet sonra Tâifliler bir heyet ile Hz. Peygambere bazı tekliflerle gelerek, eğer kabul edilirse Müslüman olacaklarını belirttiler.⁴⁶³ Söz konusu istekleri, *'Namazdan, zekatdan muaf olmak istemeleri, cihada gitmek istemedikleri, zina yapanlara karışılmaması, faizli alışverişin yasaklamaması, içkinin serbest olması gerektiği ve Lât putuna dokunulmaması'* gibi birtakım isteklerde bulundular. Aslında Taifliler, lâfzen Müslüman olacaklardı ama fiilen bunu uygulamak istememişlerdi. Resulullah, bunlardan namaz, içki, zina konularında taviz vermedi. Zekât ve cihaddan için bir dönem onları muaf tuttu.⁴⁶⁴ Lât putu ve put evinin yıkılmamasına gelince bunu kabul etmedi. Ama bu putun onlar tarafından değil de kendi belirlediği ashâbı tarafından yıkılmasını onayladı. Çünkü müşrikler putu yıkanın belaya uğrayacağını düşünüyorlardı.⁴⁶⁵

Aslında Tâifliler hemen putun yıkılmasını istemem nedeni, Mekkeliler gibi düşüncelerinden kaynaklanıyordu. Tâifliler, Lât putunun diğer bölge halkının saygı ve tazim için geldiklerinde Tâif'den alışveriş yaptıkları için ekonomik boyutunu da düşünüyorlardı. Bir yıl daha bu puta ibadet müsaadesi istemişlerdi. Buna izin verilmeyince puta tapmayacaklarını ancak diğer kabileler puta tapmak için geldiklerinde alışveriş yapacakları için bu kabilelilerden gelen paranın hiç olmazsa bir yıl kesilmemesi isteğinde bulunmuşlardı.⁴⁶⁶

Bu aşırı ve cüretkâr isteklere Hz. Ömer müdahale etti. Kurtubî⁴⁶⁷ tefsirinde yazıldığına göre, namaz, öşür, secde, faiz gibi şeylerden muaf tutulmaları isteği yanında, Lât'ın hemen

⁴⁶² el-Ezrakî, Ahbârü Mekke, s. 126. Bu olay üzerine Hâlid, Hz Peygamber'e: *"Ey Allah'ın elçisi, Allah'a hamdolsun ki seninle bize ikramda bulundu, bizleri helakten kurtardı. Zira ben babamın deve ve koyunları Uzzâ'ya kurban için götürdüğünü ve üç gün orada kaldığını defalarca görmüşümdür. Babamın nasıl bir inançla öldüğünü ve babamın nasıl aldandığını ve ne zararı ne faydası olmaya bir şeye nasıl ban kestiğine bakıp şaşırıyorum"* demişti.

⁴⁶³ M.J. Kister, İlk Dönem İslam Tarihi Üzerine Mülâhazalar (Makaleler), Ter-Der: Ali Aksu, *"Taif İle İlgili Bazı Mülâhazalar"* (Kısımındaki Mütercim Girişi), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s. 129.

⁴⁶⁴ Aksu, *"Taif İle İlgili Bazı Mülâhazalar"*, s.130; Muhammed Hamidullah İslâm Peygamberi, c. I, s. 497.

⁴⁶⁵ Aksu, *"Taif İle İlgili Bazı Mülâhazalar"*, s. 131, Hamidullah 499. Anlaşma maddeleri için bk. Hamidullah, İslâm Peygamberi, c. I, ss. 499-505.

⁴⁶⁶ Kister, İlk Dönem İslam Tarihi Üzerine Mülâhazalar, s.137.

⁴⁶⁷ Kurtubî (ö. 671/1273), Endülüsli hadis, fıkah ve tefsir âlimidir.

yıkılmayıp, bir yıl boyunca da yıkılmaması, süre dolunca da kendileri tarafından değil de başkaları tarafından yıkılması gerektiği isteğinde bulundular. Taifliler, putun yıkılışının bir sene geciktirilmesini de içeren mektubu Peygambere vermişlerdi.⁴⁶⁸

Mukatil b. Süleyman⁴⁶⁹ tefsirinde bu olayı şöyle izah eder. Sakiflileri namaz, oruç, secde, Vecc⁴⁷⁰ bölgesi haramlığı, Tâif'e Sakif'ten ya da Ahlâftan birinin vali olması Lât'a ibadet edemeseler bile bu putun ve put evinin bir yıl korunmasını zamanı dolunca kendilerince değilde başkaları tarafından yıkılmasını istemişlerdi.⁴⁷¹ Sakifliler, diğer Arap kabileleri ve Mekkelilere karşı kendilerini üstün göstermek için bu konularda ısrar ettiler. Resulullah, öşür ve cihattan onları bir müddet muaf tuttuğu⁴⁷² gibi putların başkaları tarafından yıkılmasını ve paralarını toparlayıncaya kadarda faiz almalarına müsaade etti. Ancak putun bir yıl daha muhafazasında kriz çıktı. Resulullah, onları red etmemek için bir müddet sessiz kaldı. Eğer istekleri kabul edilmezse İslâm dinini kabul etmeyeceklerdi. Diğer Araplar kendi elleriyle gönderilen peygamberin elçileri gözetiminde putlarını yıktıkları halde Sakiflilerin bunu itibar meselesi yapmışlardı. Onların bu tutumu karşısında peygamberimiz bir müddet sessiz kalmıştı. Bunun üzerine Hz. Ömer hemen devreye girdi. Hz. Ömer şirke asla müsaade edilmeyeceğini onlara sertçe söyledi. Hatta İslâm'ı kabul etmelerini veya isterlerse geri evlerine müslüman olmadan dönebileceklerini söyledi.⁴⁷³ Mukatil, bu krizin namazda secdeden muaflık ile ilgili değil putların bir yıl muhafazası ile ilgili olduğunu söyler.⁴⁷⁴

Ebû Ubeyd ise bu konu hakkında kitabında, sakiflilerin sadece borçlardan dolayı kalan anapara ve faize izin verildiğini, yeni faiz borçlanmasına izin verilmediğini belirtir. Bunu da Hz. Peygamberin yeni müslüman olacaklara kalplerini ısındırılması amacıyla yapılan bir taviz olarak (izin) görmek gerektiğini belirtir.⁴⁷⁵

Tâifliler putu Lât'ın üç sene veya hiç olmazsa bir sene yıkılmamasını isteklerini Allah'ın Resulünün bunu kabul etmediğini söylemiştik. Sakifliler, Resulullah'tan putlarını kendi elleri yıkmaktan muaf tutmalarını istemişlerdi. Resulullah, onları putları kendilerinin yıkmalarından muaf tuttuysa da Ebû Süfyân b. Harb ve Mugire b. Şu'be'yi bu putu yıkmakla

⁴⁶⁸ Kister, İlk Dönem İslam Tarihi Üzerine Mülâhazalar, s.137; Bu mektupta şunlar yazıyordu. "*Rahman ve rahim olan adıyla. Bu Allah'ın elçisi Muhammed'ten Sakife yazılmış bir mektuptur. Sakif öşür ödemeyecek, askeri amaçlı sefere katılmayacaklar, namazda secde etmeyecekler.*" bu kısma gelince önce Peygamber sustu ve Ömer itiraz etti. Secdesiz ve namazsız dinin kabul edilemeyeceği belirtildi. Bu anlaşmanın imzalanıp imzalanmadığı belirsizdir.

⁴⁶⁹ Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767), Horasan bölgesinde doğmuş yaşamış, ayrıca ilk yazılı tefsiri olan âlimdir.

⁴⁷⁰ Mukatil bin Süleyman, Tefsîr-i Kebîr, ter: M. Beşir Eryarsoy, İşaret Yayınları, İstanbul 2017, c. 2, s. 978; *Vecc*, Medine ve Taif arasındaki bölge (yeşillik, ağaçlık). Sakif, bu bölgenin Mekke gibi haram bölgesi içerisine alınmasını istiyordu.

⁴⁷¹ Kister, İlk Dönem İslam Tarihi Üzerine Mülâhazalar, s.139, Çünkü o dönemde Araplar, bu ilahları (putları) tarafından putlara ve put evlerine dokunulduğu takdirde belaya ve lanete uğrayacaklarına inanıyorlardı.

⁴⁷² Peygamberimiz, "*Namazsız dinde hayır yoktur*" diyerek namazdan muaf olma isteklerini reddetmişti.

⁴⁷³ Kister, İlk Dönem İslam Tarihi Üzerine Mülâhazalar, s.139; Mukatil, Tefsîr-i Kebîr, s.980.

⁴⁷⁴ Kister, İlk Dönem İslam Tarihi Üzerine Mülâhazalar, ss.139-140.

⁴⁷⁵ Ebû Ubeyd Kâsım bin Sellâm, Kitâbü'l-Emvâl, İlk Dönem Ekonomi Yöntemi, Çev: Cemaleddin Saylık, Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2016, s.194.

görevlendirmişti. (Uhud da Lât ve Uzzâ adına gelen kişi). Mugire, Lât putunun olduğu yere gelip onun üstüne çıkıp baltayla yıkmaya koyulmuştu. Urve b. Mes'ûd es-Sakafî'in⁴⁷⁶ başına gelen kendi başına gelmemesi için tedbir almıştı. Sakifli kadınların başı açık saçlarını yolduğu ağıtlar eşliğinde Mugire, putu yıkıyorken Ebû Süfyân ise "vah sana vah" Mugire'ye diyerek şaka yapmıştı. Mugire, putu yıkıp puta sunulan mal ve davarları da alıp Medine'ye getirmişti. Bir kısmı ile de Ebû Süfyân'ın Urve b. Mes'ûd ve kardeşlerin borçların ödemesi için ayırmıştı.⁴⁷⁷

4.6.3. Menât putunun ortadan kaldırılması

Mezopotomya'daki İstar tanrıçasının karşılığı olan Menât (dişi ilâh/tanrıça), Mekke ve Medine arasında Kudeyde yakınlarında Medine'ye 15 km kadar olan Muşellel'deydi. Menât'a Araplar, kader, kısmet, bereket, yağmur, rüzgâr gibi işlerin onun aracılığı ile inandıkları en eski putlarından. Menât siyah renkli yüzü kadın gibi yontulmuş tanrıça put idi.⁴⁷⁸ Evs ve Hazreç'in de putu olan Muşellel'deki Menât putu, Mekke'nin Fethi yılında ramazan ayında (630) Resulullah'ın gönderdiği Evs'li Sa'd b. Zeyd el-Eşheli ve askerleri tarafından kırılmıştı.⁴⁷⁹ Menât'ın bulunduğu mâbet/put evi de yıkılmıştı. Bu putu yıkmak için Ebû Süfyân'ın görevlendirildiği rivayeti de vardır.⁴⁸⁰

4.6.4. Güney Arabistan'daki putların ortadan kaldırılması

Hâlid b. Saîd b. el-Âs ise Ureneye'de; Hişâm b. el-Âs Yelemlem'de put kırma seriyeleri gerçekleştirmişlerdi. Tufeyl b. Amr ed-Devsî ise Şevvâl ayında Amr b Humeme'nin putunu yıkmak için Zülkeffeyn'e gönderilmişti. Tufeyl, Zülkeffeyn putunu yıkmıştı.⁴⁸¹ Amr b. el-Âs seriyesi ile de Süvâ putunu yıkmak için Ruhât'a gidildi ve putu yıktı. Cerîr b. Abdullah el-Becelî, Müslüman olmuş halde Medine'ye gelmişti. Bunun üzerine Resulullah onu Zülhalesa putunu yıkmaya gönderdi. O da kavmine dönüp bu putu yıkmıştı.⁴⁸²

⁴⁷⁶ Resulullah, Tâif seferinden başarısız döndükte bir müddet sonra Sakif kabilesinin (Tâifli kabile) büyüğü olan Urve b. Mes'ûd es-Sakafî Müslüman olmuştu. O bunu Tâif'te açıkça izhar edince onu evin in damında halkını İslama davet ederken okla vurup öldürmüşlerdi. Resulullah, bu adamın durumu Yâsîn suresindeki adamın durumuna benzetmişti.

⁴⁷⁷ et-Taberî, Târihu't-Taberî, c. 3, ss.98-100.

⁴⁷⁸ Tevfik Fehd, "Menât", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, 29/121-122.

⁴⁷⁹ et-Taberî, Târihu't-Taberî, c. 3, ss.67-68.

⁴⁸⁰ Balci, "Kur'an'da Adı Geçen Üç Puttan Birisi: el-Menat", s. 106.

⁴⁸¹ Mes'ûdî, et-Tembîh ve'l-İşrâf s. 265.

⁴⁸² et-Taberî, Târihu't-Taberî, c. 3, s.157.

4.7. Hz. Ebû Bekir Döneminde İrtidat Edip Putperestliğe Dönmek İsteyenlerle Mücadele

Yemenliler Hz. Ebû Bekir döneminde irtidat edip yeniden Zülhalesa'yı ihyâ etmek istemişlerdi. Halife Hz. Ebû Bekir, Cerîr b. Abdullah'ı Hüs'am kabilesinin üzerine gönderip bu ayaklanmaya iştirak edenlerle savaşmasını, galip gelince Necran'da beklemesini emretmişti. Cerîr, denileni yapıp isyanı bastırdı ve Necran'a çekildi. Hüs'am kabilesi yanında Beceli ve Ezd kabilesinin de isyan etme teşebbüsü olunca Hz. Ebû Bekir, Mekke valisi Osman b. el-Âs'a Yemen'e ordu göndermesi istedi. O'da Attâb b. Esîd emirliğinde askerleri Yemen'e gönderdi. Bu ordu toplanan isyankârları yenip asayiş sağladı. Bazı Araplar hala adak veya istekte bulunmak için bu kalıntılara gidenler oluyordu. Bu isyandan bir müddet sonra Yemenliler ikinci kez isyan etmişlerdi. Bu kez Kays b. Abdü'l-Yeğus'un etrafında Yeğus putunu ihyâ için isyan etmişlerdi. Hz. Ebû Bekir, Fîruz'u emir tayin edip onların üzerlerine gönderdi. Fîruz ve askerleri uzun uğraş ve savaşlar sonunda Kays b. Abdü'l-Yeğus'un bu isyanını bastırmışlardı.⁴⁸³ İsyankârlık yapıp savaşanlar ve kaçanlar takip edilip öldürüldü, fakat onlara uyan halk affedildi.

4.8. Hz. Ömer Döneminde İslâmiyet'in Siyasî ve Dinî Olarak Arap Yarımadasına Hâkimiyeti

Hz. Ömer dönemi daha çok fetihler ve devlet teşkilatını ouşumu ile anılır. İşte bu fetihler ile birlikte Arabistan'dan putperestlik tamamen ortadan kaldırıldı. Hatta Anadolu'ya kadar Suriye ve Irak bölgeleri dâhil hiçbir put ve puthane bırakılmadı. Geri kalanlar ya Müslüman oldu, ya Mecûsî ve Sabîî ve Hristiyan olarak kaldılar. Paganizm ve putperestlik tamamen Hz. Ömer döneminde Arabistan ve çevresinden ve Müslümanların inancından çıkarıldı, diyebiliriz. Hz. Ömer savaş ile alınan yerlerdeki eski mabedleri camiye çevirilmiş barış yoluyla alınan kilise, havra ile Mecûsîlerin ve Sabîîlerin mabetlerine dokunmamıştı. Gayri müslimlere (putperestler hariç) tam bir ibadet hürriyeti ve cizye ile haraç karşılığı can, mal ve namus emniyeti sağlamıştı.⁴⁸⁴ Ancak Mekke ve Medine'ye müşrik ve gayri müslimlerin girişini yasaklamıştı.

4.9. Fetihlerle Birlikte Diğer Dinlerin İslâm Sanat Anlayışına Etkileri

İslâm'da selef âlimlerinin çoğunun resim, heykel ve tasvir yapmaya yasakçı yaklaşımı nedeniyle İslâmiyet'in gelişim sırasında Peygamber ve Dört Halife döneminde bu tür eser ya

⁴⁸³ et-Taberî, Târihu't-Taberî, c. 3, ss.321-328.

⁴⁸⁴ Mustafa Fayda, "Dört Halife/Hülefâ-yi Râşidin Dönemi (632-631)" İslam Tarihi, Ed: Eyüp Baş, Ankara: Grafiker Yayınları, 2022, ss.261-264.

da sanatsal resim, heykel ve tasvirler yapılmamıştır. Ancak Emevîler devrinde⁴⁸⁵ İslâm devletinin sınırları gelişmesi ile para, saray, kapı, duvar ve elbise üzerlerine hayvan, bitki ve bazı insan tasvir ve resimleri ile duvar kabartmaları yapılmıştır. Günümüzdeki bilgilere göre bunun ilk örneğini Emevi sultanı Abdülmelik b. Mervan'ın bastırıldığı paralarda kendi resmini tasvir ettirmesi ile görebiliriz. Bunu Velid b. Abdülmelik'in *Kusayru Amra* sarayının duvarlarına yapılan resim ve kabartmaları⁴⁸⁶ ile devam ettiyse de âlimlerin ve özellikle hadisçilerin ve fıkıhçıların etkisi ile bu çok nadir olaylardan olmuştur. Ancak İran ve Türkistan'ın bir kısmının fethi ile İran ve Hind etkisi ve Mani⁴⁸⁷ dininde resim sanatının önemi ile Türk ve Abbasi saray hatta türbe, hastane, köprü, para ve ev eşyalarında, kitap kenar ve olayları minyatür olarak resmetmederken insan, hayvan ve bitki resimleri, tasvirler ve duvar kabartmaları yapılmıştır. Türk-İslâm devletlerinde ve diğer islam devletlerinde ise sembol nitelikli (çift başlı kartal gibi, ya da at üstünde koşan atlı figürü gibi) tasvir ve heykelcikler hiçbir zaman tapınalacak bir put haline gelmemiştir.

Osmanlıların imparatorluk dönemlerinde ve özellikle son yüzyılda ayın *hilâl* halini sembolleştirmesi⁴⁸⁸ ise Hristiyan batının haçına (istavroz), Yahudilerin de Davut yıldızına karşı geliştirilen bir sembol olmuştur.⁴⁸⁹ Hilâl, Osmanlı ile birlikte benimsenerek birçok İslâm ülkesinde İslâmın sembolü olmuştur. İslâm devletlerinde XX. yüzyıla kadar meydan ya da kale, saray girişlerine heykel yapma âdeti oluşmamıştır (Aslan figürler ve heykelcikleri hariç). Ancak günümüzde bazı İslâm ülkelerinde heykelcilik alabildiğine yaygın haldedir.

Günümüz yazar ve ilahiyatçıları, Kur'ân'ın, somut putlar yanında soyut putları da gündeme getirdiğini, buna göre hevâ ve hevesin yani nefsin putlaştırıldığını, para, mevki ve makamın putlaştırıldığını yazarlar. Yani nefis putu, para putu, makam putu gibi isimlendirmeler yaparlarken bu hiç de doğru değildir. Zira put/heykel, resim veya ikonlar, taş, maden, kaya, tahta gibi maddi şeylerden yapılarak ilahlaştırılan somut şeylerdir. Hâlbuki bu gibi inanışlar sapmalar (soyut içeriklidir), Kur'ân'da nefis ilâh edinme ya da şeytan taraftarı olma (Hizbü's-şeytan), para gücü ve mevki gibi şeyler ancak ilâhlaştırma ya da tâğüt veya rab edinme şeklinde olacağı belirtilmiştir.⁴⁹⁰

⁴⁸⁵ II. Yezid döneminde kilise ve eski kavimlerin put ve ikon kalıntıları (suriye ve ürdün civarında) kırıldı ve tahrip edildiye de diğer Emevi ve Abbasi halifeleri zamanında bu tür tahripler yapılmayıp, özellikle Hristiyanlara kendi kilise, manastır ve elerinde ikon yapmalarına karışılmamıştır. Bk. Mükrimine Dirlik, Bizans İmparatorluğu'nda İkonoklazm Hareketi ve İslam Dininin Etkisi, Kadim Akademi, Sosyal Bilimler Dergisi, 2022, 6(1) s. 47-59.

⁴⁸⁶ Fatih Erkoçoğlu, *İslam Medeniyeti Kültür-Sanat, İslam Medeniyetinde Güzel Sanatlar*, İslam Medeniyeti Tarihi, Edi: Eyüp Baş, Ankara: Grafiker Yayınları. 2017, s. 341.

⁴⁸⁷ *Mani*, kendisi bir ressam olarak öğretisini yaymak için yazdığı kitaplara resimlerle süslemiştir. Erkoçoğlu, *İslam Medeniyeti Kültür-Sanat, İslam Medeniyetinde Güzel Sanatlar*, s.342.

⁴⁸⁸ Ayın en ince *Hilâl hali*, İslâmiyette ibadetler ve aylar için başlama ve bitişi belirlediği için olsa gerek.

⁴⁸⁹ *Hilâl*, Mezopotomya, Mısır ve Anadolu'da pek çok paganistlerin/putperestlerin sembolü olmuştur.

⁴⁹⁰ Câsiye-45/23: "Nefsinin arzusunu ilâh edinen, Allah'ın; (hâlini) bildiği için saptırdığı ve kulağını ve kalbini mühürlediği, gözüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah'tan başka kim doğru yola erdirebilir? Hâlâ düşünüp ibret almayacak mısınız?" ve Mücadele-58/19. "Şeytan onları hâkimiyeti altına alıp kendilerine

SONUÇ

İnsanlık tarihinin çok eski tarihi devirlerinden itibaren, yaratıcı olan Allah'ın yanında gözle görülebilen cansız taş, tahta ve çeşitli madenlerden yapılan putlara tapmaya başlamışlardır. Bunun çok çeşitli sebepleri vardır. Bazıları eski atalarından ya da önemli kişilerin/liderlerin heykellerini yapıp ona taptıkları görülürken; bazıları gökte yaşayan Tanrı anlayışı yanında hemen yanı başlarında dua edip istekte buldukları somut bir tanrı/ilâh arayışı bu tapınmaya yol açmıştır. Bazıları da Allah'ın yani (yehova, tanrı, ilâh, tengri, god, hüda) yaratıcı bir varlık ve gökte oturan görülmez yüce bir varlık olduğunu bildikleri halde O'nun yeryüzünde temsilcileri olarak ilahlar/tanrılar/heykeller/putlar olması gerektiğine inanmışlardır. Kimisi de büyüklük ve güçlülükten dolayı Güneş, ay ve yıldızlara, yüce dağlar veya ağaçlara ya da kendi yöresindeki önemli gördükleri/güçlü kabul ettikleri hayvanlara ilâhlık özelliği verip putlarını yapıp tapmışlardır. İnsanda inanma içgüdüsel olmalıdır. Tapınma ve sığınma ihtiyacı neticesinde gözle görülmeyen varlıkla birlikte (Tanrıyı göz ardı ederek veya yeryüzünde Tanrının sıfatlarını yükledikleri cisimlere), somut cisimlere/varlıklara ibadet ve aracı olarak kabul ederek ondan yardım dileme anlayışını benimsemişlerdir.

Tarih boyunca antik kalıntı ve tarihi eserlerde görülebilen, Mezopotamya, Mısır, Anadolu, Yunan, Roma, Avrupa ve Asya pagan inancı, Hint, Çin ve Japon inançları yanında Avustralya ve adalar ile Afrika ve hatta Amerika kıtalarındaki totemcilik, paganizm ve putperestlik dünyanın her bölgesinde yaygın hale gelmiştir. Bu nedenle Allah, kutsal kitaplarında (Tevrat, İncil ve Kur'ân-ı Kerîm) putlara tapılmaması, istemiştir. Allah, sadece kendine tapılması ve putlardan yardım dilenmemesi, kısaca şirk koşmadan, Allah'a iman etmeleri için özellikle putperestlik anlayışı ve dininin yoğun olduğu kavimlere Peygamberler göndermiştir. Kur'ân âyetlerine Peygamberlerin gönderildiği Arabistan ve çevresindeki kavimlerin hepsinde putlara ve Allah'tan başka ilahlara tapma unsuru olduğu göze çarpmaktadır. Bunu Tevrat'ta kısmen İncil'de ve Kur'ân-ı Kerîm'de görebiliriz.

Bu peygamberler, bilindiği üzere çoğunlukla putperestliğin çok çeşitli olduğu Arap yarımadası ve çevresine gelmiştir. Bunun en güzel örneğini Hz. İbrâhim peygamberin mücadelesinde görebiliriz. Mezopotamya'nın Ur şehrinde doğduğu kabul edilen Hz. İbrâhim, bu bölgede yaşarken putları ret etmiş bu meyanda konuşmalar yaparken birgün, insanlara putların fayda ya da zarar verici olmadığını düşündürmek amaçlı putları kırmıştır. Ona verilen ateşe atılma cezasına rağmen, ilâhî yardım ile korunmuş ve ateşten çıktıktan sonra serbest kalıp Mısır'a, oradan bugünkü Filistin bölgesine gelerek yerleşmiştir. Daha sonra Hz. İbrâhim, rüya ve ilâhî yönlendirmeyle ilk oğlu Hz. İsmâil ve ikinci karısı Hz. Hacer'i ıssız bir vadi olan Bekke'ye yerleştirmiştir. Hayli uzun zaman sonra tekrar bu vadiye gelmiş ve oğlu ile

Allah'ı anmayı unutturmuştur. İşte onlar şeytanın tarafında olanlardır. İyi bilin ki, şeytanın tarafında olanlar ziyana uğrayanların ta kendileridir.”

birlikte Kâbe'yi inşa ederek, insanları namaza ve Kâbe'yi tavaf için Hacca davet ederek bir olan Allah'a ibadet etmelerini istemiştir. Fakat Hz. İsmail'den çok sonraları, bazı rivayetlere göre Amr b. Lühay'ın Hübel'i Mekke'ye getirerek başlattığı put dikme anlayışını zamanla diğer putların Mekke'ye dolduruluşu devam etmiştir. Gerek Kuzey Arabistan'da gerekse Güney Arabistan'da, hatta Hicaz ve Bahreyn taraflarında put edinmeler de çoğalmıştı. Görüldüğü gibi Hz. İbrâhim'in ve peygamberlerin çabası onlar vefat ettikten sonra Peygamber nesilleri de bir müddet sonra putlara tapar hale gelmişlerdir.

Araplar'da diğer komşu bölgelerdeki insanlar ve milletler gibi benzer ilâhlar ve putlar edindikleri görülmektedir. Her kabilenin neredeyse bir putu bulunmaktaydı. Arapların kendi putları/ilâhları yanında komşu kabilenin putlarına da inanışlarını görebiliriz. Hz. Muhammed'in (SAV) peygamberliğinden önce Mekke ve Arap yarımadasında put sayılarını gittikçe artmasından da bunu anlamaktayız. Hac için Mekke'ye gelen Araplar, kendi taptikları putların benzerlerini/küçük heykelcikleri Kâbe içine ve dışına koymaları aidiyet hissi oluştuğunu gösterir. Bunda Mekkelilerin maksatları, diğer Arap kabilelerini Mekke'ye çekebilmek ve Kâbe'nin kutsallığından ekonomik, sosyal ve siyasal olarak faydalanmak istediklerini de anlayabiliriz. Böylece yıllar geçtikçe putlar Mekke ve çevresinde azalmayıp, her geçen gün artmıştır. Mekke'nin Fethi sırasında 4 Büyük put hariç büyüklü küçüklü 360 put olduğunu tarihçiler rivayet etmektedirler.

Bu heykellere tanrı/ilah olarak kabul eden Araplar her savaşa giderken veya galip olup geldiklerinde şükür için hediyeler sunmuşlar, kurbanlar kesmişlerdir. Ayrıca Araplar, nimetlerin gönderilmesi, güç elde etmek ve duaların kabulü için baş putlara (Güneş, Ay veya Hübel gibi) ve diğerlerine de bereket, sağlık, başarı ve güvenli geleceğin devamı için ve düşmanlarına galebe çalınıp yok edilmesi, tuzaklarından korunulması niyeti ile inanmışlar ve hediyeler, kurbanlar sunmuşlardır.

Putperestliğin en önemli merkezlerinden biri haline gelen Mekke'de yaşayan Hz. Muhammed (SAV), Allah tarafından peygamber olarak seçilmişti. Peygamber, İbrâhimî geleneğin devamı olan tevhid esaslı Hanîf/İslâm dininin yeniden diriltmesi için, putlara ibadetin yanlışlığını, her türlü şirkin reddedilmesini söyleyip canı pahasına tebliğde bulunmuştur. Ancak Müslümanlara işkence, boykot, hakaret ve dışlamalar neticesinde hicret şart olmuştur. Müslümanlar Medine'ye hicret ettikten sonra savaşlar ve İslâm'a girenlerin artışı ile güçlenen İslâm devletinin ordusu Mekke'nin alınışı takip etmiştir. Mekke'nin Fethi ile önce Kâbe ve etrafındaki putlar yıkılmış, kırılmış ve yakılmıştır. Sonra bazı ileri gelen sahabelerin komutasında büyük putların olduğu bölgelere bulunan put ve put evlerinin yıkılması için seriyeler düzenlenmiştir. Böylece çok kısa zamanda hem Arabistan genel olarak Müslümanların eline geçti ve hem de putperestlik temelini teşkil eden putlar ve put evleri yıkılmış oldu. Bu da Artık binlerce yıllık putperestliğin Arabistan'dan temizlenmeye başlamasını sağlamıştır.

Putperestlik ve bazı put evleri Peygamberin vefatı ve Hz. Ebû Bekir'in hilafeti döneminde yeniden canlandırılmak istenmiştir. Ancak Hz. Ebû Bekir, gerek sahte peygamberlere gerek zekât bahanesi olanlara gerek mürted olanlar ve yeniden putperestliği canlandırmak isteyenlere karşı savaş açtı ve onları birer birer yenilgiye uğratmıştır. Böylece Hz. Ebû Bekir dönemindeki ridde olaylarının ya da putperestlikten kalan o eski atalar inancı ve anlayışı yeniden getirilmek istenmesi tehlikesi ilk halife Hz. Ebû Bekir'in kararları ve müdahalesi ile ortadan kaldırılmıştır. Onun halifeliği boyunca hem yalancı peygamber, hem zekât vermeyenler hem de dinden dönüp fitne çıkarıp putperestlik anlayışına dönmek isteyenler ile savaşılmış, bunda da başarılı olunmuştur. Hz. Ömer döneminde ise Mısır, İran, Suriye bölgeleri alınarak Arabistan tamamen putperestlikten temizlenmiştir. Hz. Ömer dönemi ile birlikte putperestlik Arabistan yarımadasından tamamen ortadan kaldırılmış oldu. Ancak Kuzey Mezopotomya'daki Sabîiler ve Mecusîlerin putları ve ibadethanelerine pek karışılmamıştır.

Kâbe ve Mekke çevresindeki putların çokluğunu, Kâbe'nin öneminden dolayı Arapların buraya ayrı bir sevgileri olmasına bağlayabiliriz. Bu bağlılık Bekke vadisinde Hz. İsmâil ve Hz. Hacer'in yerleşip sonraları Hz. İbrâhim'in oğlu ile beraber Kâbe adı verilen Tanrı evine ibadet ve tavafa çağırması en önemli etkidir. Bu nedenle özellikle Yemen bölgelerinde bazen Kâbe'ye alternatif put evleri veya büyük ibadethaneler yapmışlardır. Ama bu yapılanlar hiçbir zaman Kâbe'nin ve Mekke'nin önemini ortadan kaldıramamıştır. Bazı İslâm tarihçilerinin put evlerine, tâğut ismi vermeleri doğru değildir. Putlar ve put evleri cansız varlıklardır, isyan etme özellikleri yoktur. Ancak bu put evlerin bakıcıları, yönetici ve temsilcileri, buradaki falcı, büyücü ve sihirbazları tâğut olarak nitelendirilebilir. Put evleri, putların konulduğu evlerdir, tâğut ya da tâğut evleri değildir. Putperestler tarafından bu evlere saygı gösterilse de diğer put evleri (veya diğer kabe olarak isimlendirilen put evleri) Kâbe kadar hiçbir zaman tüm Araplar için önem arz etmemiştir.

Tezimizde yazdığımız üzere gerek Arabistan'da gerekse çevresindeki hatta uzak kıtalardaki milletlerde de puta tapıcılık, paganistlik ya da İslâm'ın kabul etmediği dinlerin getirdiği cahiliyye (sapık, delalet) olarak görülen inançlara sahip insanlar ile dolu olduğunu belirttik. Arabistan'da putperestliğin ortaya çıkışına, gelişine, yayılışına ve artmasına gerek Mezopotomya putperestliğinin, gerek Hz. Nuh döneminden kalan putperestlik izlerinin, gerek Suriye, Anadolu ve İran-Hint putperestlik anlayışının etkileri olmuştur. Bu etkileşimde kısmen Mısır puta tapıcılığının etkisinin olduğunu da söyleyebiliriz.

Tabi ki Araplar, bu puta tapıcılığı kendi kültürlerine göre yorumlamışlar ve ilahlarını çoğunlukla buna göre Arapça olarak isimlendirmişlerdir. Eski kadîm ve komşu putperestlikten ve dinlerden etkilen Araplar böylece kozmopolit bir din anlayışına sahip olmuşlardır. Arap din anlayışına, Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi kurup hac, namaz ve diğer ibadetlerin gösterdiği izlerin yanında, kadîm totemcilik, kısmen Mecusîlik, Yahudilik ve Hristiyanlık, Sabîilik ve özellikle Paganistlik/putperestlik, (Mezopotomya, Anadolu Roma, Mısır

putperestliği) etken olduğunu söyleyebiliriz. Ama Cevad Ali'nin de tespiti üzere, kadîm Arap inancının oluşmasında, Arapların ilâhlarını gözleri ile görmek, elleri ile dokunmak ve somut şeylere inanmak kapsamında geliştiğini düşünmeliyiz. Arapların put edinmelerinin bir diğer sebebini de İslâmiyetin câhiliyye dediği cahillik, akılı kullanmama, düşünce bağnazlığı, atalara bağlılık, siyasi, sosyal ve ekonomik sebepler ve insan nefsinin hoşuna ve kolayına giden şeyler olarak görebiliriz.

Görüldüğü üzere gerek Arabistan'daki Araplar gerek Arabistan çevresindeki kavim ve kabileler putperestlik anlayışından etkilenmişlerdir. Bu yanında komşu putlarının isimleri ile onlara verilen Tanrının temsilcileri olma özellikleri ve Tanrının güçlerini putlara indirgeyen bir inanç sahibi olmuşlardır.

İnsanlar ve Araplar tarih boyunca sorunlarının çözümlenmesi için putlardan/ilah edindiklerinden yardım dilenmişlerdir. Ayrıca Araplar, günlük işlerinin yapıp-yapmama da kararsız kaldıkları zaman güvendiği bir ilâh olarak gördüğü putun önünde fal oku çekmişlerdir. Bazen de savaş-barış gibi önemli şeylere karar vermede bu yöntemle başvurmuşlardır. Putperestler, önemli gördükleri kişi ya da varlıkların timsallerini taştan, tahtadan ve madenden yaparak, bu yapılan putlara tapmışlardır. Putperestliğin artmasının bir nedeni de kabilelerin ileri gelenleri ve putların koruyucularının, düzenlerinin değişmemesi, otoritelerinin sarsılmaması ve ekonomik kaygılardan dolayı bunu teşvik etmiş olmalarıdır.

Günümüzde dernekler okullar üniversiteler, ticari firmalar, devletler veya birçok kuruluş simgeler ve armalar, yapmışlar ve bunu gelenekselleştirip, sembolleştirmişler hatta mecburiyet haline getirmişlerdir. Bu bize insanların ilk çağdan günümüze kadar kendini ifade veya sunma veya somutlaştırma isteğinin hep varolageldiğini gösterir. Burda önemli olan bu simge işaret ve belirtgeçlerin şirk unsuru olabilecek nitelik kazandırılmaması önemlidir.

Tezde isimleri verilen putlar ve put evleri dışında da başka put ve putperestlik anlayışları da olabilir. Biz eldeki verilere göre bu tezde İslâmiyet öncesi ve İslâm'ın gelişi sırasındaki Arabistan'daki putlar, put evleri ve putperestlik hakkındaki bilgileri tasnif ederek vermeye çalıştık.

Son olarak diyebilirizki, heykel ve resimler tapınma derecesinde saygıya, ibadet kastı, dini amaç içeren bir tazim ve hürmete büründürülmedikçe ya da dini niteliğe dönüştürülmedikçe, Hz. Süleyman kıssasında olduğu gibi yapılabilir kanatinde olanlar vardır. Ancak bu yapılan heykel, resim ve tasvirler aşırı tâzim ve hürmet ile yardım, istek, şikâyet ya da dinsel fenomene dönüştürülürse bu Maazallah çok tehlikeli olabilir.

KAYNAKÇA

Kitaplar:

- Apak, Âdem. (2015). Ana Hatlarıyla İslam Tarihi, c.1, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Armstrong, K. (1998). Tanrının Tarihi; İbrahim'den Günümüze 4000 Yıllık Tanrı Anlayışı, Çev: Oktay Özel Hamide Koyukan ve Kudret Emiroğlu, Ankara: Ayraç Yayınları.
- Atay, Hüseyin, (2011). Cehaletin Tarihi, Ankara: Atay Yayınları.
- Azimli, Mehmet, (2017). Cahiliyye'yi Farklı Okumak, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Bedrettin Aynî, (2019). Umdetu'l-Karî, (Sahihi Buharî Şerhi), İhtisar Eden: Abboud Lakhdar el-Cezairi, Çev: Yaşar Güngör ve Faruk Uslu ve Cumali Baylu, c.7, İstanbul: Polen Yayınları.
- Brockelman, Carl, (1964). İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, Çev: Neşet Çağatay, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Cevad Ali, (2021). İslâm Öncesi Arap Tarihi (El-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l- İslâm), Ed: M. Mahfuz Söylemez ve Fethullah Zengin, Çev: Dursun Hazer, c.1, Ankara: Ankara Okulu Yayınları. (a).
- Cevad Ali, (2022). İslâm Öncesi Arap Tarihi (El-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm), Ed: M. Mahfuz Söylemez ve Fethullah Zengin, Çev: Hüseyin Maraz ve Selahattin Yıldırım ve Ömer Tozal, c.2, Ankara: Ankara Okulu Yayınları. (b).
- Çağatay, Neşet, (1982). İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Draz, Abdullah, (1983). Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, Çev: Salih Akdemir, Ankara: Mim Yayınları.
- Duman, Muhammed Fatih, (2017). Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı, Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayını.
- Ebû Ubeyd Kâsım bin Sellâm, (2016). Kitabü'l-Emvâl, İlk Dönem Ekonomi Yöntemi, Çev: Cemaladdin Saylık, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- ed-Dineverî, Ebû Hânife (2017). el-Ahbârü'l-Tivâl (Eskilerin Haberleri), Çev: Zekeriya Akman ve Hüseyin Siyabend Aytemur, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- el-Ezrakî, Ebu'l-Velid (2020). Ahbaru'l-Mekke (Mekke Tarihi), Çev: Yunus Vehbi Yavuz, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- et-Taberî, İbni Cerir (2019). Târihu't-Taberî (Taberî Tarihi), Çev: Cemalettin Saylık, c.1-3, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- et-Taberî, Muhammed bin Cerir, (2019). Taberî Tefsiri, Çev. Mehmet Keskin, c. 5, İstanbul: Sağlam Yayınevi.
- Fayda, Mustafa, (1982). İslamiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Goiten, S. D. (2010). Yahudiler ve Araplar (Çağlar Boyu İlişkileri), Çev: Nuh Arslantaş-Emine Buket Sağlam, İstanbul: İz Yayıncılık.

Günaltay, M. Şemsettin, (2001). İslâm Öncesi Arap Tarihi, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Günaltay, Şemsettin, (2020). İslam Öncesi Araplar ve Dinleri, Der ve Sad: M. Mahfuz Söylemez ve Mustafa Hizmetli, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Gündüz, Şinasi, (2014). Anadolu'da Paganizm, Antik dönemde Harran ve Urfa, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Halife b. Hayyât, (2019). et-Târîh (İlk Kronolojik İslam Tarihi), Çev: Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Hamidullah, Muhammed (1981). Hz. Peyhamberin Savaşları ve Savaş Meydanları, Çev: Salih Tuğ, İstanbul: Yağmur Yayınları.

Hamidullah, Muhammed, (2019). İslâm Peygamberi, Çev: Salih Tuğ, c.1-2, Ankara: Yeni Şafak/İmaj Yayınları.

Hitti, Philip K. (2011). Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, Çev: Salih Tuğ, İstanbul: İFAV M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, c.1-2.

Hizmetli, Sabri, (2015). İslâm Tarihi (İlk Dönem), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

İbn Aşur, Muhammed Tahir, (2015). et-Tahrir ve't-Tenvir, Tunus: Daru'n-Nefais, (Tıpkı Basım). Maruf Yayınevi, c.4.

İbn Ebî Şeybe, (2019). Kitâbü'l Megâzî (Hz. Peygamber ve Dört Halife), Çev: Ramazan Önal ve Ahmet Şen, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

İbn Habîb, (2018). El-Muhabber (Arap Kültürü), Çev: Âdem Apak ve İsmail Güler, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

İbn Hacer el-Askalânî, (2018). Fethu'l-Bârî Muhtasar Sahih-î Buhârî Şerhi, Ter: M. Beşir Eryarsoy ve Halil Aldemir ve İshak Aktepe ve Mehmet Odabaşı ve Soner Duman, c.8, İstanbul: Polen Yayınları.

İbn Hibbân, (2020). es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ, (Hz. Peygamberin Halifeleri), Çev: Harun Bekiroğlu, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

İbn İshak, (1988). Siyer, Çev: Sezai Özel, İstanbul: Akabe Yayınları.

İbn Şihâb ez-Zuhrî, (2020). el-Megâzî (İlk Dönem İslam Savaşları Tarihi), Çev: Mehmet Nur Akdoğan, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

İbni Hişâm, Muhammed (2013). Sîret-i İbni Hişâm (İslam Tarihi), Çev: Hasan Ege, c.1, İstanbul: Kahraman Yayınları.

İbn-i Kesir, (1988). Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri, Çev: Bekir Karlığa ve Bedrettin Çetiner, c.4, İstanbul: Çağrı Yayınları.

İbn-i Kesir, (1989). el-Bidaye ven-Nihaye, c.2, Beyrut: Mektebetü'l-Maarif.

İbnü'l Esîr, (1985). el-Kâmil Fi't-Târîh (İslâm Tarihi), Çev: Ahmet Ağırakça ve Beşir Eryarsoy ve Abdulkadir Özaydın ve Zülfikar Tüccar, c.1, İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l-Kelbî, (2020). Kitâbü'l-Esnâm (Putlar Kitabı), Çev: Beyza Bilgin, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

İmam Buhârî, (2010), Sahîh-i Buhârî Tercüme Şerhi, Çev: Harun Yıldırım, İstanbul: Sağlam Yayınevi.

İmam Kurtubi, (1998). el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an, Çev: M. Beşir Eryarsoy, c.5-10, İstanbul: Buruç Yayınları.

İmam Nevevî, (1980). Sahihî Müslim Tercüme ve Şerhi, Çev: Ahmed Davudoğlu, c.1, İstanbul: Sönmez Neşriyat.

İmam Nevevî, (2005). Riyazü's-Salihin (Açıklamalı Tam Riyazüs Salihin Tercümesi, Ayet ve Hadislerle Müslümanca Yaşama Rehberi) Çev: Abdullah Parlayan, Konya: Konya Kitapçılık.

İncil, (Kitabı Mukaddes), (1998). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.

Kur'an Yolu, (2014). Türkçe Meal ve Tefsir, Haz: Hayrettin Karaman ve Mustafa Çağrı ve İbrahim Kâfi Dönmez ve Sadrettin Gümüş, c.1, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Kur'an-ı Kerim Meali, (t.y.). Haz: Elmalı Hamdi Yazır, Sad: Mehmet Göktaş, İstanbul: Okyanus Yayıncılık.

Lewis, Bernard, (2009). Tarihte Araplar, Çev: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları.

M.J. Kister, (2014). İlk Dönem İslam Tarihi Üzerine Mülâhazalar (Makaleler), Çev. ve Der: Ali Aksu, "Taif İle İlgili Bazı Mülâhazalar" (Kısımındaki Mütercim Girişi), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Mes'ûdî, (2020). et-Tenbîh ve'l-İşrâf (Dünya Coğrafyası ve Tarihi), Çev: Mithat Eser, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Mukatil bin Süleyman, (2017). Tefsîr-i Kebîr, Çev: M. Beşir Eryarsoy, c.2, İstanbul: İşaret Yayınları.

Olgun, Tahir, (1998). Müslümanlıkta İbadet Tarih, Ankara: Akçağ Yayınları.

Ostrogorsky, George, (1986). Bizans Devleti Tarihi, Çev: Fikret Işıltan, Ankara. TTK Yayınları.

Sarıcık, Murat, (2004). İnanç ve Zihniyet Olarak Cahiliye, İstanbul: Nesil Yayınları.

Şehristânî, (2011). Mîl ve Nihal (Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi), Çev: Mustafa Öz, İstanbul: Litera Yayıncılık.

Tosun, Mebrure ve Yalvaç, Kadriye, (1989). Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı, Ankara: TTK Yayınları.

Tümer, Günay ve Küçük, Abdurrahman, (1993). Dinler Tarihi, Ankara: Ocak Yayınları.

Yazır, Elmalı M. Hamdi, (t.y.). Hak Dini Kur'an Dili, c. 2, İstanbul: Eser Yayınevi.

Zebidi, Zeynüddin Ahmed (1988), Sahîh-i Buhârî (Muhtasar Tecrid-i Sârih Tercemesi ve Şerhi), c.7-10, Çev: Kamil Miras, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Tezler:

Adıgüzel, Osman, (2018). Hz. Peygamber'in Dedesi Abdülmüttalib ve Halalarının Hayatları, (Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şükran Adıgüzel, (2015). Vahyin Başlangıcıyla İlgili Siyer Kaynaklarındaki Rivayetlerin Değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans Tezi) Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ajeti, Semi, (2014). Yahudi Tarihinde Putperest Eğilimler (Altın Buzağı Örneği), (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bader, Aynur Eryiğit, (2008). Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'ın Putperestliğe Bakışı (Kutsal Kitaplar Açısından Bir Değerlendirme), (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaya, Serap, (2008). Hz. Muhammed Döneminde Putperestlik, (Yüksek Lisans Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Koç, Kemalettin, (2017). Afşin Ashabü'l-Kehf'in Tarihsel Süreci (Ana Kaynaklar ve Arşiv Belgelerine Göre), (Doktora Tezi), Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özdemir, Serdar, (1996). Hz. Peygamberin Seriyeleri, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sert, Hüseyin, (1994). Hristiyanlığa Giren Putperestlik Unsurları, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Makaleler ve Kitap Bölümleri:

Alıcı, Mehmet, (2015). "Mecûsîlik", *Dinler Tarihi*, Ed: Baki Adam, (ss. 243-267), Ankara: Grafiker Yayınları.

Alıcı, Mehmet, (2018). "Cahiliye Arabı Bir Peygamber Bekliyor muydu? Atıl Tanrı/Deus Otiosus Bağlamında Cahiliye Dönemi Peygamber Algısı", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 59(1), ss.117-154.

Apak, Adem, (2016). "Uzza", *Cahiliye Araplarının İlahları*, Ed: M. Mahfuz Söylemez, (ss.111-221), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Arı, Salih, (2016) "İsâf ve Nâile (İslâm'dan Önce Safa ve Merve'de Bulunan İki Put)", *Cahiliye Araplarının İlahları*, Ed: M. Mahfuz Söylemez, (ss.265-274), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Arık, Durmuş, (2015). "Şintoizm", *Dinler Tarihi*, Ed. Baki Adam, (ss.465-476), Ankara: Grafiker Yayınları.

Asar, Muhammet Ali, (2020). "Kur'an ve Hadislere Göre Cahiliye Dönemindeki Arapların Allah İnancı", *Edebali İlahiyat Dergisi*, 2020/4(1), ss.119-134.

Atalay, Orhan, (2010). "Cahiliye Döneminde Putlar ve Putçuluk", *İslâmî İlimler Dergisi*, V(1), ss. 91-106.

Atay, Hüseyin, (1957). "İslam Öncesinde Arabistan'da Putperestlik ve Yayılışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI(1-4), ss.80-89.

- Ateş, Ali Osman, (1987). "Putlara Kurban Kesme ve Allah'tan Başkası Adına Kesilenlerden Yeme Konusunda Hz. Peygamberin Tutumu", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Prof. Dr. Ömer Yiğitbaşı'na Armağan), 4, ss.363-402.
- Azimli, Mehmet, (2016). "Menaf ve Fils Putları", *Cahiliye Araplarının İlahları*, Ed: M. Mahfuz Söylemez, (ss.275-278), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Balcı, İsrail, (2016). İsrail Balcı, "Kur'an'da Adı Geçen Üç Puttan Birisi: El-Menât (المناة)", *Araplarının İlahları*, Ed. M. Mahfuz Söylemez, (ss. 91-107), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Baş, Bilal, (2000). "Monoteist Bir Hristiyanlık Yorumu: Aryüschülük Mezhebi" *Divan Dergisi*, 2, ss.167-200.
- Böke, Emine Gümüş, (2022). "Medine Anayasası Dârul Harp/Dârul İslam Tanımları ve Hukuku" *Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR) (Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 9(90), ss.2691-2701.
- Cerrahoğlu, İsmail, (1963). "Kur'an-ı Kerim ve Hanifler", *AÜİFD*, XI, ss.81-92.
- Demircan, Adnan, (2004). "Kur'an'ın Nüzûl Dönemi Putperest Arapları İçin Kaynaklığı Üzerine, *İSTEM: İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, II(4), ss.53-62.
- Dirlik, Mükrim, (2022), Bizans İmparatorluğu'nda İkonoklazm Hareketi ve İslam Dininin Etkisi, Kadim Akademi, Sosyal Bilimler Dergisi, 6(1) s. 47-59.
- Edib, Eşref, (1968). "Müslümanlık, Şirkin, Şahısların Putlaştırmanın Kökünü Kazımıştır", *Diyanet İlmi Dergi (Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi)*, VII(70-71), ss.74-76.
- Erkoçoğlu, Fatih, (2017). "İslam Medeniyeti Kültür-Sanat, İslam Medeniyetinde Güzel Sanatlar", *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ed: Eyüp Baş, (ss. 334-366), Ankara: Grafiker Yayınları.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet, (2015). "Hristiyanlık", *Dinler Tarihi*, Ed: Baki Adam, (ss.133-194), Ankara: Grafiker Yayınları.
- Eyicil, Ahmet, (2013). "Aşin Ashab-ı Kehf", *Uluslararası Türk ve Dünya Kültüründe Kahramanmaraş Sempozyumu*, 1, ss.271-302.
- Fayda, Mustafa, (2022). "Dört Halife/Hülefâ-yi Râşidin Dönemi (632-631)" *İslam Tarihi*, Ed: Eyüp Baş, (ss. 231-267), Ankara: Grafiker Yayınları.
- Feyizli, Hasan Tahsin, (2015). "Kur'an Perspektifinden Put Edinme ve Putlaş(tır)ma Psikolojisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(21), ss.277-302.
- Geyik, Nazlı Ece, (2020). "Iconoclasm Period in Byzantine History and the Effect of Iconoclasm on Hagia Sophia", *International Journal of Social, Political and Economic Research*, 7(3), s.577.
- Göregen, Mustafa, (2014). "İkonoklastik Konsil ve Yahya Dimeşki", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, ss.59-74.
- Güç, Ahmet, (2015). "Taoizm", *Dinler Tarihi*, Ed. Baki Adam, (ss.453-462), Ankara: Grafiker Yayınları.

Gündüz, Şinasi, (2016).“Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği”, *Cahiliye Araplarının İlahları*, Ed: M. Mahmuz Söylemez, (ss.11-50), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Hamidullah, Muhammed, (2008). “İslam Topluluklarında İbadet Tarihi”, Çev: Zahit Aksu, *Hikmet Yurdu*, 1(1), ss.9-30.

Işık, Hidayet, (2000). “Fahredden Razi'nin Din Anlayışı İçerisinde Putperestliğin Yeri ve Putperestlikle İlgili Verdiği Bilgiler”, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, II, s. 35.

İmamoğlu, Vehbi, (2009). “Mekke Putperestlerinin İslam'la Yüzleşmesi, Tarihi ve Psikolojik Süreç Analizi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II, ss.307-322.

Karadaş, Çağfer (2013). “Sâbiiler Meselesi, Kur'ân'daki Sâbiî Kavramının Sabi veya Sabie Olup Olmadığı Problemi”, *AİBÜ İlahiyat Dergisi*, 1(1), ss.1-23.

Karakuş, Nadir, “Şehirler ve İnsanlar”, *Ülken Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2 (Aralık 2022): ss.15-32.

Kelpetin, Mahmut, (2019). “Hicaz Bölgesinin Meşhur Putları: Lat, Menat, Uzza”, *Siyer Araştırmaları Dergisi*, 5 (Ocak-Haziran), s.63-83.

Kindi, Korkut, 2016, Nûh (as) Döneminden Cahiliye Araplarına Tevarüs Eden Putlar: Ved, Süvâ', Yeğus, Yeûk ve Nesr”, *Cahiliye Araplarının İlahları*, Ed: M. Mahfuz Söylemez, (ss.197-239), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Kister, M.J. (2003). “Some Reports Concerning At-Taif, Studies in Jahiliyya and Early İslam”, Çev: Ali Aksu, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII(1), ss.229-249.

Kister, M.J. (2005). “el-Hire (Arablarla İlişkiler Üzerine Bazı Notlar)”, Çev: Ali Aksu, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX(1), ss.29-55.

Mirza, Younus, (2006). “Bir İkon Kırıcı Olarak Hz. İbrahim: Kur'an Tefsirleriyle Putların Tahribinin Anlaşılması”, Çev: Mustafa Kurul, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(17), ss. 173-198.

Müftüoğlu, Ömer, (2011). “Nüzul Döneminde Putlar Hakkında Bilgi Sahibi Olmanın Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı (Arzın Ağırlıkları Örneği)” *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu (Sempozyum, 1-3 Temmuz 2011)*, (ss. 91-10), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

Olgun, Hakan, (2016). “Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğullarına Etkisi”, *Cahiliye Araplarının İlahları*, ed: M. Mahfuz Söylemez, (ss.123-151), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Palabıyık, M. Hanifi, (2016). “İslam Öncesi Hicaz Putlarından Zülhalesa”, *Cahiliye Araplarının İlahları*, Ed: M. Mahfuz Söylemez, (ss.171-195), Ankara: Ankara Okulu Yayınları

Sarıçam, İbrahim, (2020). “Hz. Peygamber Dönemi” *İslam Tarihi*, Ed. Eyüp Baş, (ss.46-49), Ankara: Grafiker Yayınları.

Sarıkcıoğlu, Ekrem, (1986). “Kur'ân'a Göre Müşrikler ve Putperestler”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, I(1), ss.26-32.

Söylemez, M. Mahfuz, (2015). "Cahiliye Arap İncasında Putların Yeri", *Cahiliye Araplarının Ulûhiyet Anlayışı*, Ed: M. Mahfuz Söylemez, (ss.32-45), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Söylemez, Mehmet Mahfuz, (2006). "Fil Hadisesi'nin Arab Yarımadasındaki Etkileri Üzerine Bir İnceleme-Ahmesilik-Haniflik-", *İslami İlimler Dergisi*, 1(2) ss.115-130.

Söylemez, Mehmet Mahfuz, (2016). "Cahiliye Döneminde Lat Kültü", *Cahiliye Araplarının İlahları*, Ed: M.Mahfuz Söylemez, (ss.51-90), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Usta, İbrahim, (2016). "Cahiliye Dönemi Tanrılarında Hubel" (ss.153-169), Ed: M. Mahfuz Söylemez, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Yetik, Ali İhsan, (2015). "Budizm ", *Dinler Tarihi*, Ed: Baki Adam, (ss.355-383), Ankara: Grafiker Yayınları.

Yetik, Ali İhsan, (2015). "Hinduizm", *Dinler Tarihi*, Ed. Baki Adam, (ss.319-351), Ankara: Grafiker Yayınları.

Ansiklopedi Maddeleri:

Ağırakça, Ahmet, "Gassaniler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 13/397-398. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Ağırakça, Ahmet, "Tedmür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40/264-265. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Ateş, Süleyman, "Habîb en-Neccar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 14/373-374. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Demircan Adnan, "Samiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36/75-76. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Dursun, Davut, " Etiyopya (Din)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11/488-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Eroğlu, Muhammed, "Ashâbü'l-Uhdûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3/471. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Ersöz, İsmet, "Ashâb-ı Kehf" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3/465-467. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Fayda, Mustafa, "Câhiliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7/17-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Fayda, Mustafa, "Muhammed (Hayatı)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30/406-421, İstanbul: TDV Yayınları, 2020.

Fehd, Tevfik, "Lât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27/107-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Fehd, Tevfik, "Menat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29/121-122. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

Güç, Ahmet, "Put", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34/364-365. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Güç, Ahmet, "Putperestlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34/365-368. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Gündüz, Şinasi, "Sabîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34/341-344. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Harman, Ömer Faruk, "Hübel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18/444-445. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Harman, Ömer Faruk, "İlyâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22/160-162. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Harman, Ömer Faruk, "On Emir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 33/347-350. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Koca, Ferhat, "Menât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29/119-121. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

Kuzgun, Şaban, "Haniflik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16/33-39. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Naskali, Esko, "Sâsâniler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36/174-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Özaydın, Abdülkerim, "Amr b. Lühay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3/87-88. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Öztürk, Levent, "Etiyopya (Tarih)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11/491-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yavuz, Şevket, "Uzzâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42/268-269. İstanbul: TDV Yayınları, 2021.

Yetik, Ali İhsan, "Taoculuk" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40/10-12. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3/272-276. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Yurdagür, Metin, "Tâgüt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39/372. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Özkan, Halit "Zeyd b. Amr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44/316-317, İstanbul: TDV Yayınları, 2014.

Osmanlıca Kitap ve Makaleler:

R. Dozy, (1918) Tarih-i İslamiyet (Essai sur L'Histoire de L'Islamisme), Ter: Abdullah Cevdet, Kahire: Matba-ı İctihad.

Tahirü'l-Mevlevi, [(1340) 1921]. "Müşrikîn-i Arabın Meşhur Putları", *Mahfil*, I(15), ss.57-59.

Tahirü'l-Mevlevi, [(1339) 1920-1921]. "Müşrikîn-i Arabın Meşhur Putları", *Mahfil*, [1920-1921], I(6), ss.102-104.

E-Kaynaklar:

Huart, CL. (1912), *Historie des Arabes*, Paris: Libraire Paul Geuthner, Erişim tarihi: 11.04.2023, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k65415810.textelimage>

Kutsal Kitap: (İncil-Zebur -Tevrat), çev: İncil-Yeni Çeviri, 2009, "Put", Yuhanna-1, Erişim tarihi: 08.02.2022, <https://incil.info/arama/put>

Kutsal Kitap, Elçilerin işleri, (17: 16-31), Erişim tarihi: 03.04.2023, <https://www.kutsalkitap.org/paul-aziz-pavlus-kimdir/>

T.C. Kültür Turizm Bakanlığı, "Suruçlu Aziz Yakup", Erişim tarihi: 21.09.2022 <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-80737/suruclu-aziz-yakup.html>

Wellhausen, Julius, (1887). *Reste Arabischen Heidentums*, Berlin: Druck und Verlag Von Georg Reimer, (Digitized by Gooogle books), <http://books.google.com/>

Demircan, Adnan, "Akabe Biatları ve Bu Görüşmelerin İslam Toplumun Oluşumuna Etkileri", s.1-11, Erişim Tarihi: 01.02.2023, <http://www.siyervakfi.org/dokuman/kuran-cografyasi-mekke/ders17-prof-dr-adnan-demircan.pdf>

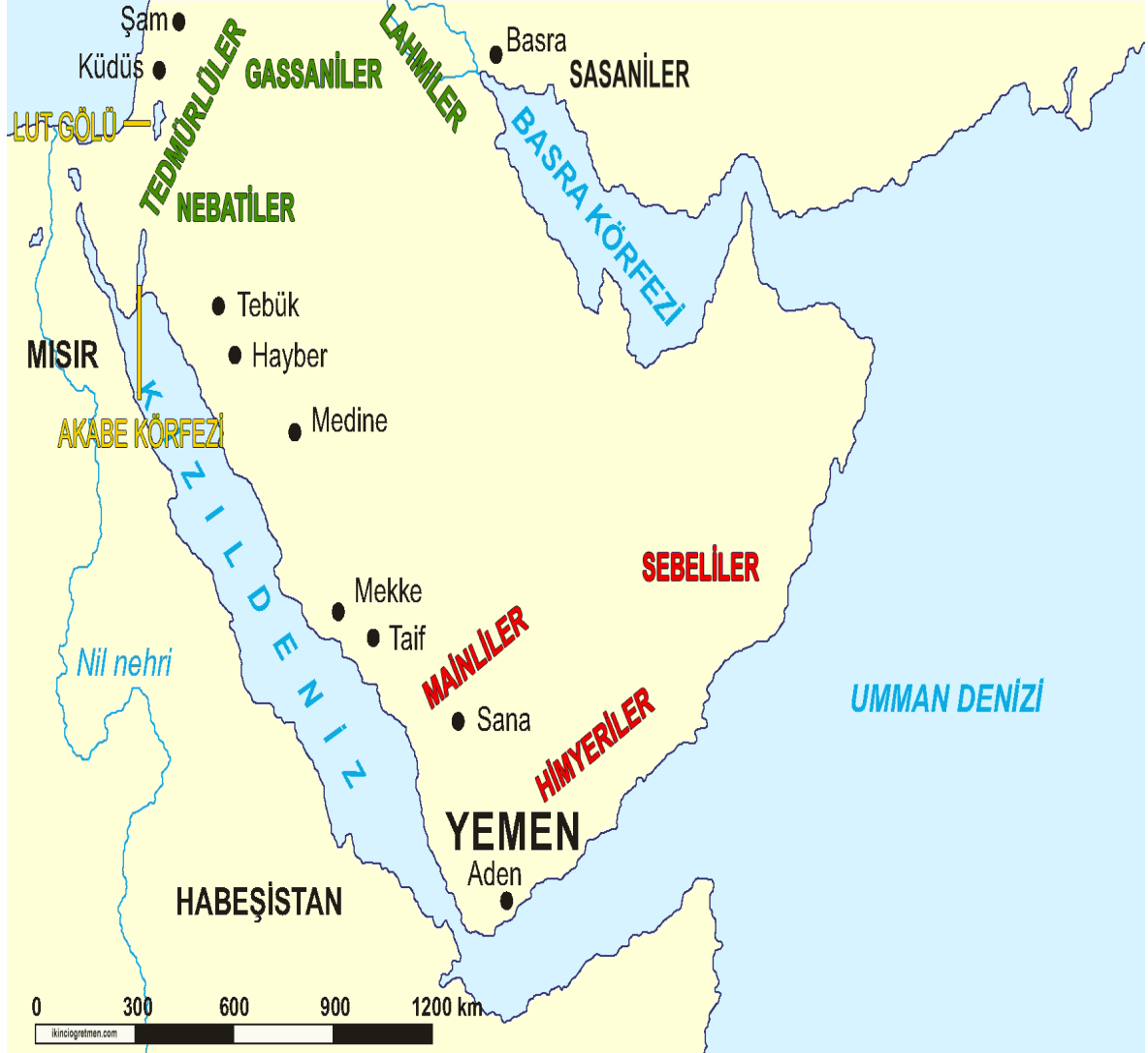
Aksoy, Bilal, (2019). "Heykel", Erişim tarihi. 08.12.2021. <http://aksozluk.org/heykel>

Etimojik Açıdan Ak Sözlük, "Heykel", Erişim tarihi: 08.12.2021. <http://aksozluk.org/heykel>

TDK, Türk Dil Kurumu Sözlükleri, "Heykel", erişim tarihi:08.12.2021. <https://sozluk.gov.tr/>

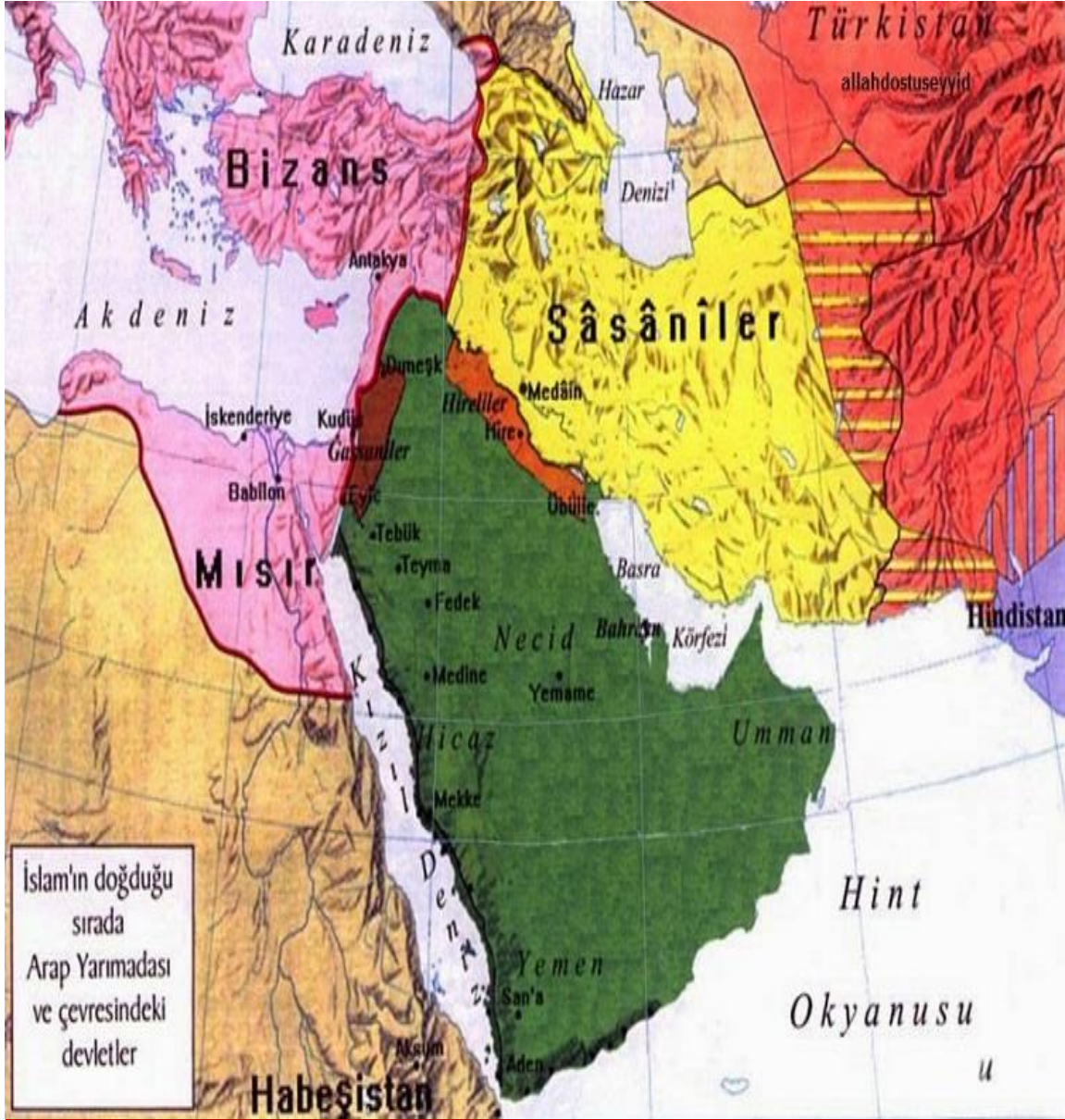
EKLER

Ek-1. İslâmîyet Öncesi Arabistan Yarımadasında Kurulan Arap Devletleri

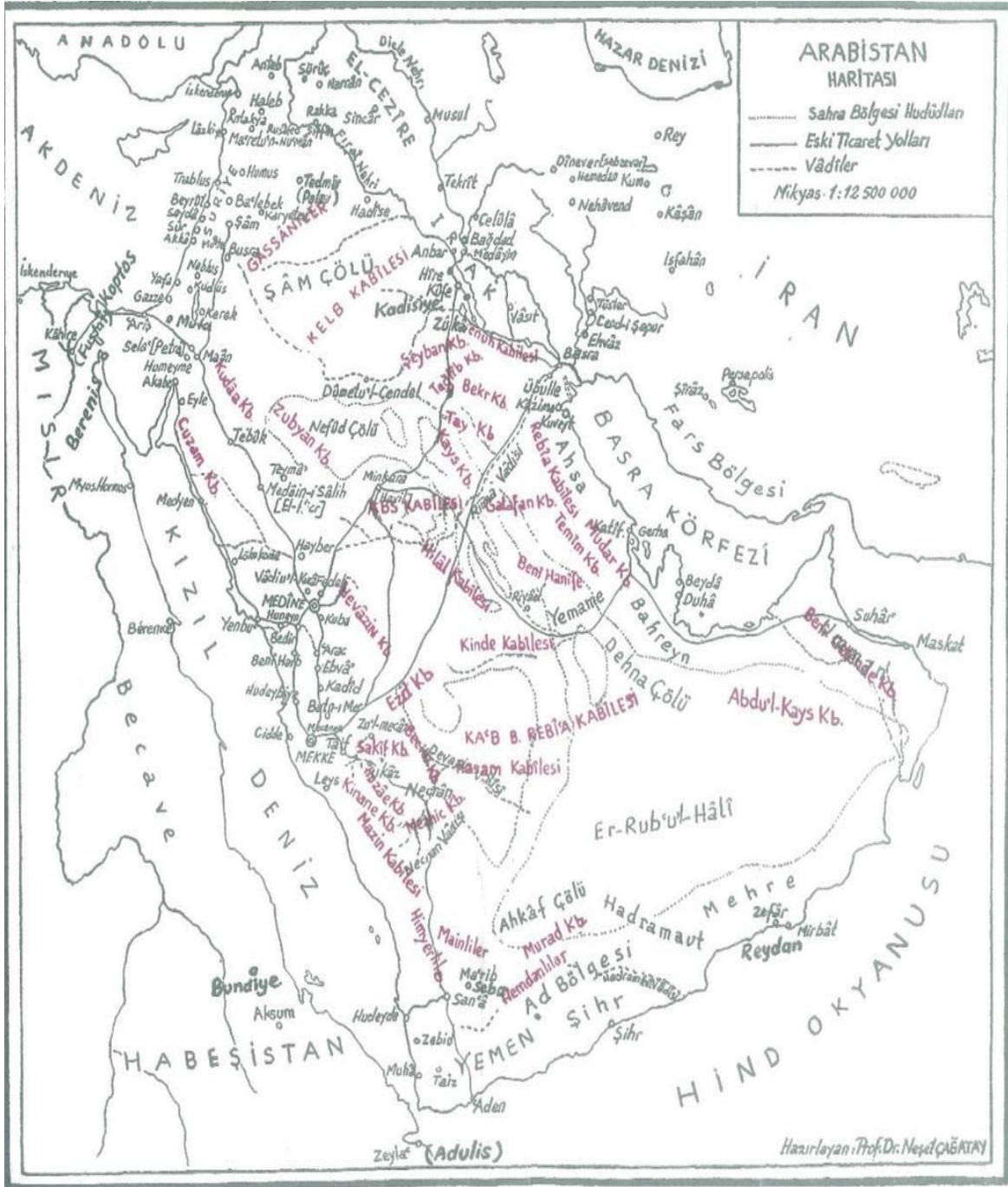
Erişim tarihi: 06.02.2023, <https://ikinciogretmen.com/islamiyet-oncesi-arabistan-genel-durumu-ve-kurulan-devletler/>

Ek-2. İslâmîyetin Doğuşu Sırasında Arap Yarımadası ve Çevresindeki Devletler

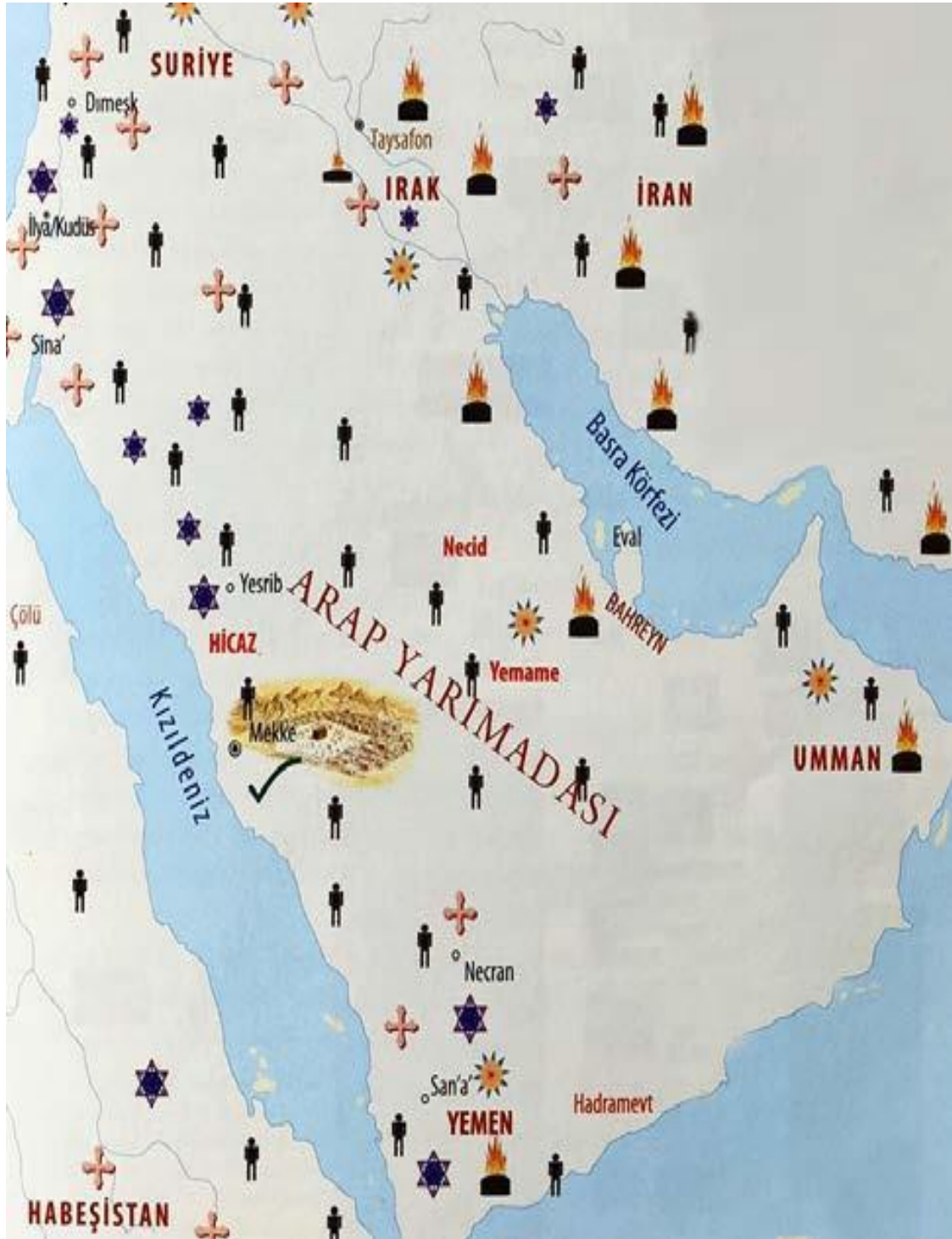
Erişim tarihi: 31.01.2023, <https://www.islamveihsan.com/peygamber-efendimiz-yasarken-dunyada-hangi-devletler-vardi.html>

Ek-3. Arabistan'daki Kabilelerin Listesi ve Buldukları Yerler

Erişim tarihi: 06.02.2023, <https://docplayer.biz.tr/115609949-Muhammet-fatih-duman-sirnak-universitesi-yayinlari-no-8-akademi-serisi-3-islam-oncesi-etnik-siyasi-ve-ekonomik-yapi-muhammet-fatih-duman.html>

Ek-4. Arabistan'da Dinlerin Bulunduğu Yerlerin Sembolik Olarak Gösterimleri

★ Yahudiler, ✝ Hristiyanlar, 👤 Putperestler, ⚡ Mecusiler, ☀ Güneş-Ay-Yıldız Tapanlar (Sabîiler), Erişim tarihi: 31.01.2023, <https://docplayer.biz.tr/225416319-1-unite-islamiyet-onesi-arap-yarimadasi.html>

Ek-5. Ba'l/Hubal (Hübel) Putu Örneklerinden Bir Put

Erişim tarihi: 27.01.2023, <https://www.thepostil.com/looking-for-the-god-hubal/>

Ek-6. Lât Putu Örneği

Erişim tarihi: 10.10.2022,

<https://qph.fs.quoracd.net/mainqimgf5395cd0ed52a9b924b13516971f8d5a.webp>

Ek-7. El-Lât'ın (Al-Lât) Tasvirli Oymalı Kabartması/İkonu

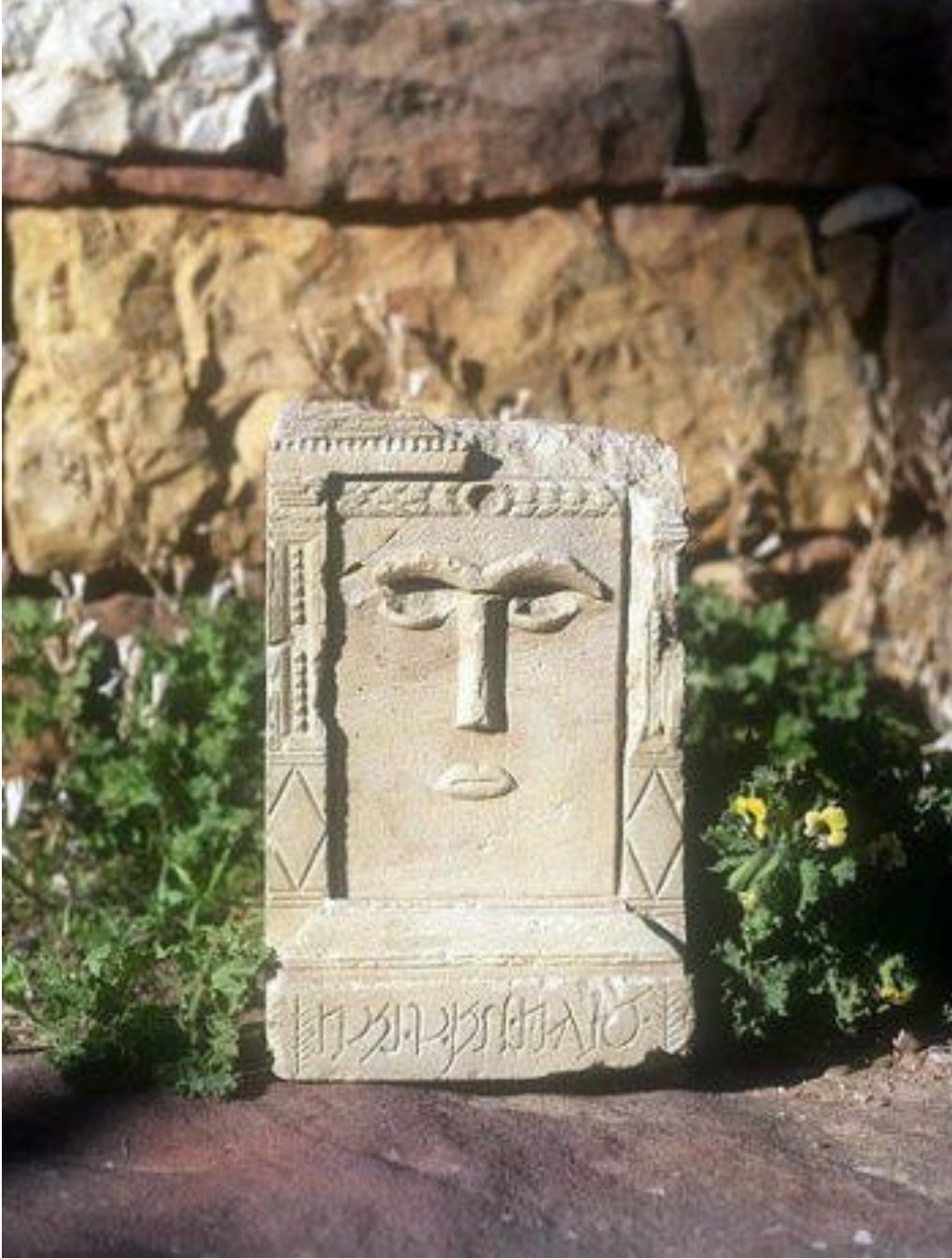
Erişim tarihi: 10.10.2022, <http://www.antiktarih.com/2019/08/22/tanrica-al-lat-kimdir/>

Ek-8. El-Lat'ın Deve Üstünde Oymalı İkonu

Erişim tarihi: 10.10.2022, <https://ozhanozturk.com/2019/01/01/allat-ellat-arap-mitolojisi/>

Ek-9. El-Uzzâ Putu Örneği

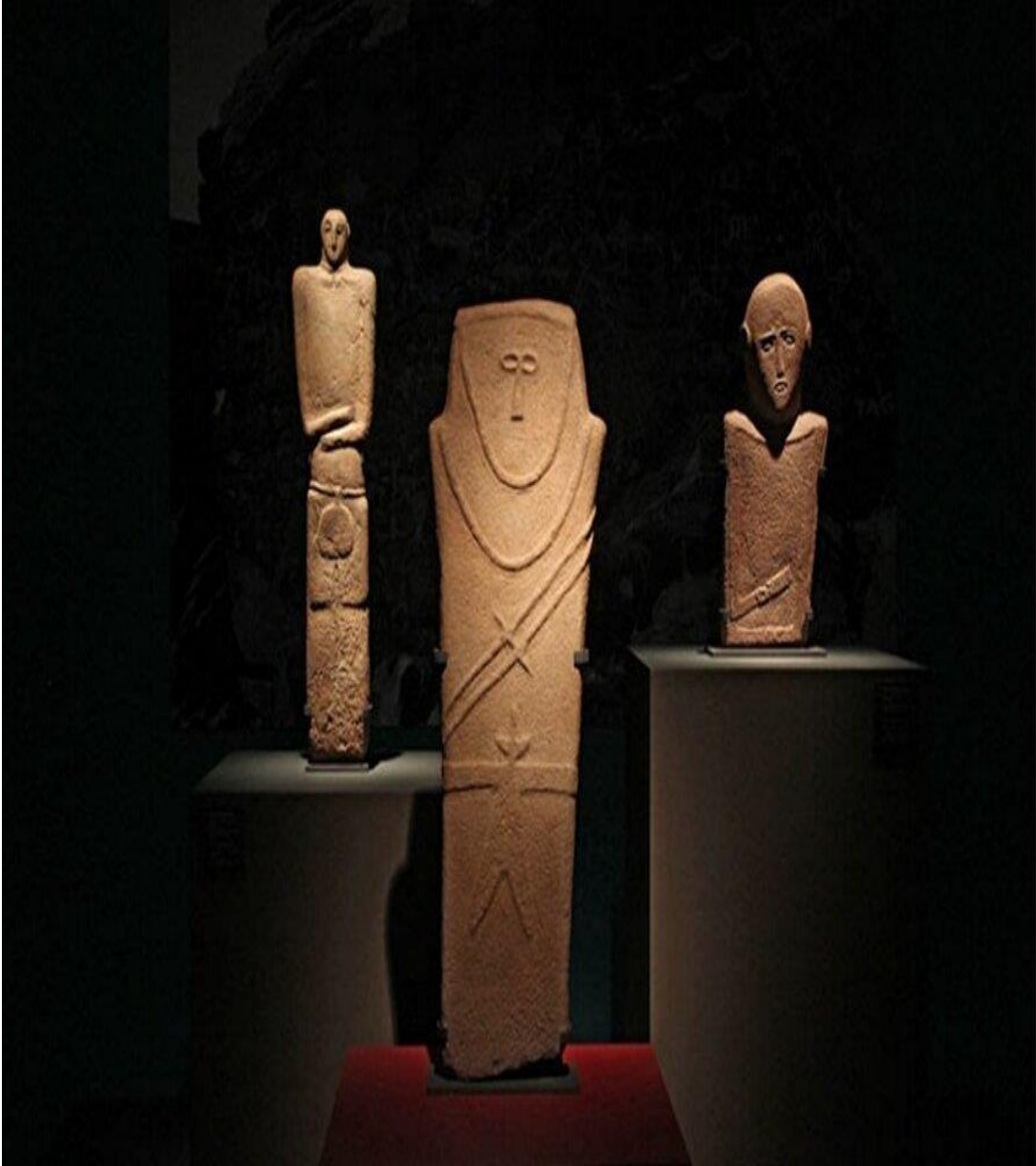
Erişim tarihi: 24.02.2023, <https://arkeonews.com/islam-oncesi-arabistandatapinilan-tanricalar/>

Ek-10. El-Lât, El-Uzzâ ve El-Menât Put Üçlüsü

MS 1-3. yüzyıllar, Part İmparatorluğu Dönemi, Irak Müzesi'nden Erişim tarihi: 01.10.2022, <http://www.antiktarih.com/2019/08/22/tanrica-al-latkimdir/>

Ek-11. Fransız Arkeologların Suudi Arabistan'da Yaptığı Kazılarda Bulunan Putlar

Erişim tarihi:10.10.2022, <https://www.gzt.com/jurnalist/arap-yarimadasinda-islam-oncesi-donemden-kalma-putlar-bulundu-3345106>

Ek-12. Arabistan'da Bulunan Ay, Güneş ve Yıldız Tanrılarının Sembolleri ve Bunların İnsan Şeklindeki Yeryüzündeki Temsilcisi Putlar

Erişim tarihi: 06.02.2023, <https://www.tarihduragi.com/2018/11/islamiyet-oncesi-arap-tanrilari-hubel.html>

Ek-13. Fenike Ram Shamra'da (Ugarit) Bulunan MÖ 14 yy. Baal Heykelciği

Erişim tarihi: 27.02.2023, <https://ozhanozturk.com/2019/01/30/baalmitoloji/>

Ek-14. Fenike Ugarit Harebelerinde Bulunan MÖ 15-13 Yüzyıllar Arasına Ait Baal Tanrısı Kabartma Heykeli

Erişim tarihi: 27.02.2023, <https://ozhanozturk.com/2019/01/30/baal-mitoloji/>

Ek-15. Arabistan'da Kazılarda Bulunan Çeşitli Putlar

Erişim tarihi: 27.01.2023, <https://www.flickr.com/photos/photopetros/3186515963>

Ek-16. Kuzey Arabistan Kazılarında Bulunan Çeşitli Putlar

Erişim tarihi: 06.02.2023, <https://www.tarihduragi.com/2018/11/islamiyet-onesi-arap-tanrilari-hubel.html>

Ek-17. Sabayan (Sebeliler) Yazıtı, Ay Tanrısı Almaqah'a Hitap

Güney Arap tanrısından, iki hükümdar egemenden ve iki validen, MÖ 7. yüzyıldan bahsediyor.
Erişim tarihi: 21.04.2023, <https://www.bilgipedia.com.tr/islam-oncesi-arap-tarihi/>

Ek-18. M.Ö. 1. Yüzyıl Yemen’de Bulunan Ammaalay Heykeli

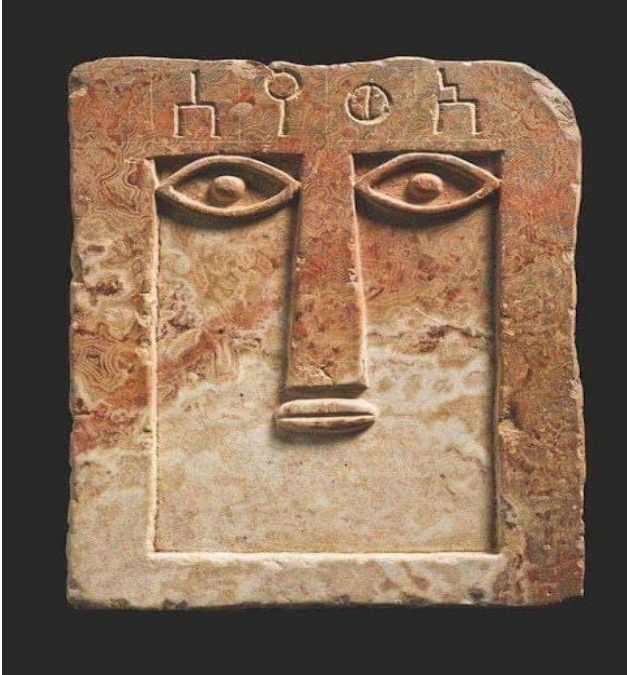
Erişim tarihi: 24.02.2023 ,<https://www.bilgipedia.com.tr/islam-oncesi-arap-tarihi/>

Ek-19. Ayn Gazal Tanrıça Heykeli

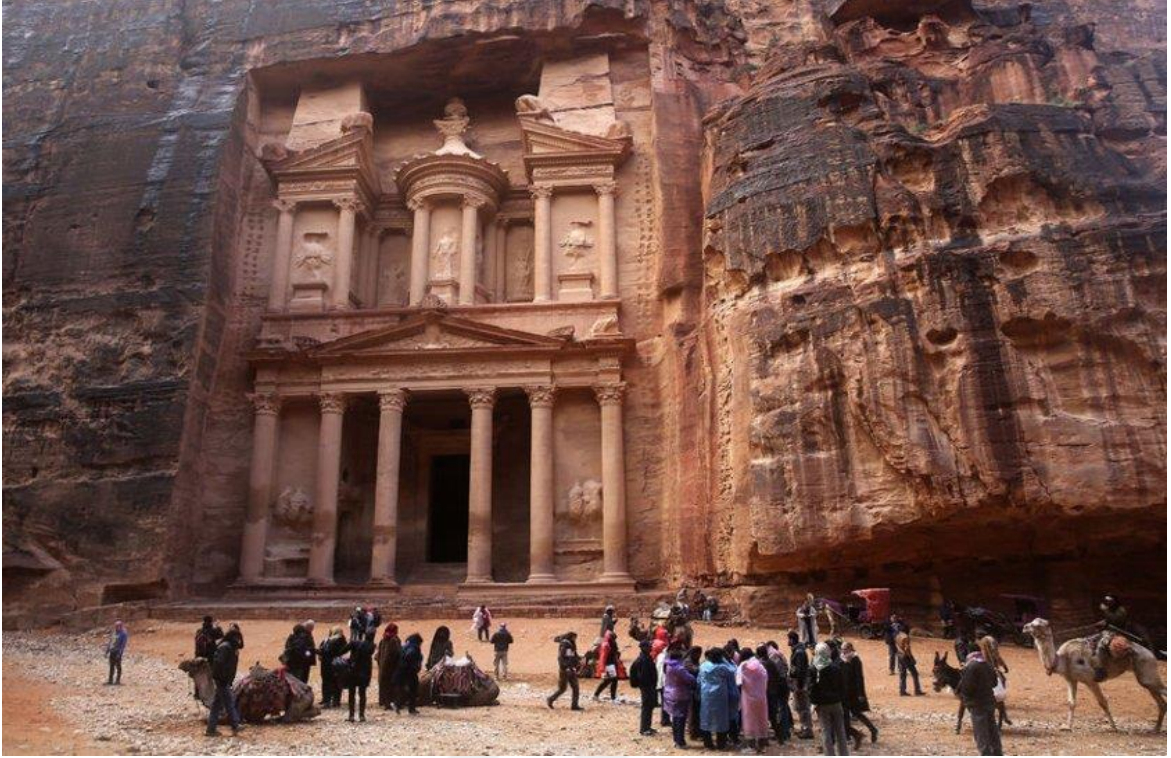
Erişim tarihi: 24.02.2023, <https://www.bilgipedia.com.tr/islam-oncesi-arap-tarihi/>

Ek-20. Nebatilere Ait El-Uzzâ Putu

Erişim tarihi: 24.02.2023, <https://arkeonews.com/islam-oncesi-arabistanda-tapinilan-tanrilar/>

Ek-21. Nebatî Arab Krallığına Ait Petra Kalıntılarında Saray Giriş Kapısı

Ay Tanrıçası, Güneş ve Yıldız Tanrıları Simgeleri Girişte Kabartma Olarak Kazınmış), Erişim tarihi: 24.02.2023, <https://www.arkeolojisanat.com/shop/blog/ortadogunin-incisi-petra-antik-kenti-3-254741.html>

Ek-22. MÖ 1. Yüzyıldan Kalma Nebatî Büyük Tapınak Kalıntıları

Erişim tarihi: 24.02.2023, <https://bujuyollarda.com/petra-antik-kenti/>

Ek-23. Palmira Harebeleri, Tedmürlülerin Kurduğu Şehirden Kalıntılar

Erişim Tarihi: 24.02.2023,
<https://twitter.com/kayamerthasan/status/1365038681829101568>

Ek-24. Yemen'de Belkis Sarayı ve Kabul Salonu Kalıntıları; Avam Tapınağı ve Arim Baraj Kalıntıları

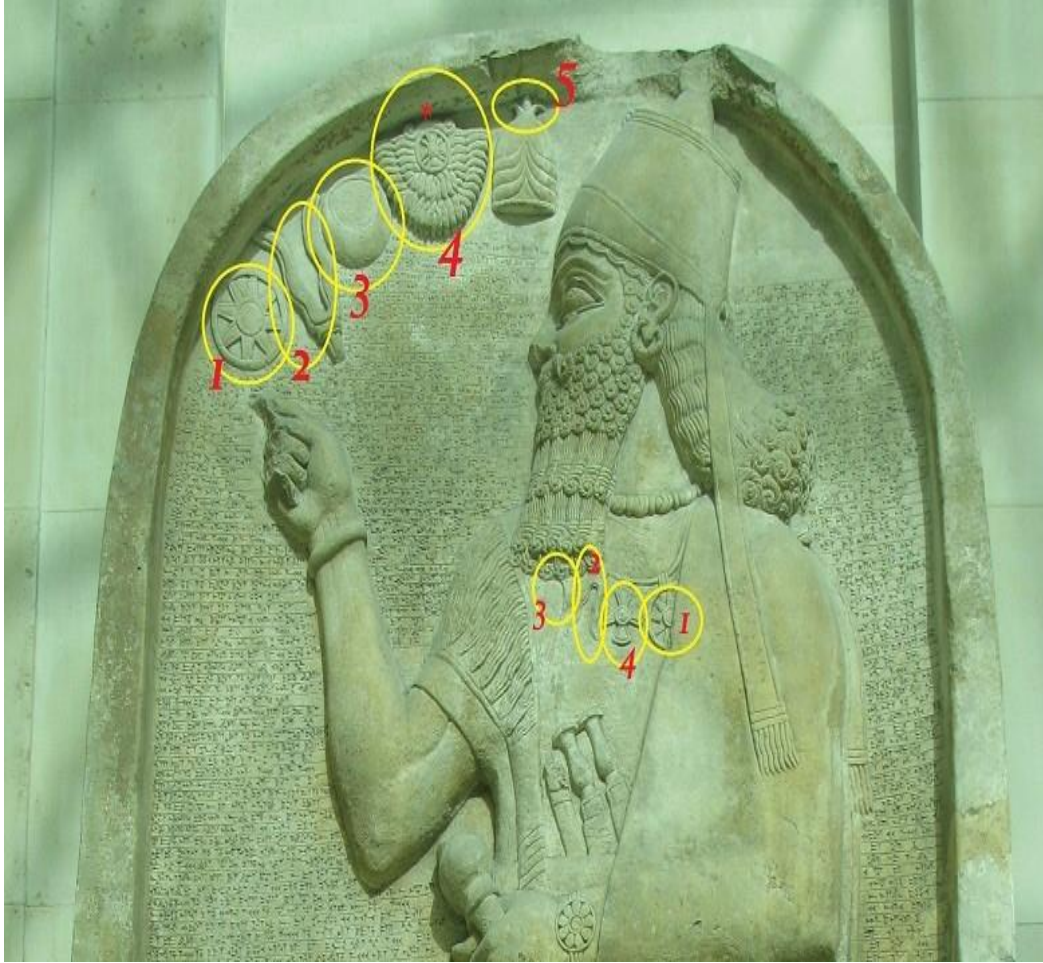
Erişim tarihi: 24.02.2023, <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-yemenliler-belkisin-tahti-avam-tapinagi-ve-seddi-marib-icin-endiseli-22443/>

Ek-25. Palmira Tanrıları, Ay Tanrısı Aglibol, Güç-Gökyüzü Tanrısı Belshemen, Güneş Tanrısı Malekbel

Erişim tarihi: 24.02.2023, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Palmira>

Ek-26. Asur Kralı Asurnasirbal'ın (Asurbanipal) Heykeli, (MÖ 883-859)

Heykelin Sol Üstünde İşaretli Semboller: 1- Yıldız, 2- Şimşek/Yakıcı Güç, 3-Ay (Hilal), 4- Güneş (Taç/Büyük Güç), 5- Asur Motifi (zambak veya göğe yükseliş simgesi olabilir); Sakalının altındakiler: 1- Yıldız, 2- Tanrıça İştâr'ın asası (Şimşek Asa Ucu), 3- Belirsiz olan Kanatlı Aslan 4- Haç gibi simge (Bunun anlamı başka olmalı. Çünkü o zamanlarda Hristiyanlık yoktu. Avrupa'da bazı mezhepler, özellikle Mezopomya'daki Hristiyanların Haç sembolü de böyledir.) Erişim tarihi: 24.02.2023, <https://mehmetselvi.wordpress.com/2013/03/04/tarih-dini-terimler-ve-semboller/>

